

В. А. ОБРУЧОВ

416(ЧРод)6 56
0-246 0-246

нр.

ПЛУТОНІЯ

НЕЗВИЧАЙНА МАНДРІВКА
В НАДРА ЗЕМЛІ

ПОДІЛЛЯ
ПЛУТОНІЯ

ОНТИ

НАУКОВО-ТЕХНІЧНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
Харків

ДЕРЖАВНЕ

1986

НКТП

Київ

0-24 Вібліографічний опис цього видання вміщено в «Літопису Укр. Друку», «Картковому реферту» та інших покажчиках Укр. Книжк. Палати.

6 — 4

Відповідальний редактор К. Р. Іршенко
Літредактор А. С. Рахубовський
Техоформлення В. В. Бачинська
Коректор М. І. Павловський

Друкарня Державного науково-технічного видавництва України.
Київ, вул. Воровського, 42.

Уповнов. Головіту № 2468.

Зам. № 454

Тираж 15.000 — 16 арк.

ЗАМІСТЬ ПЕРЕДМОВИ

Перед вами лежить книга академіка В. А. Обручова «Плутонія або незвичайна мандрівка в надра землі». Завдання цієї книги — розповісти читачеві про тваринний і рослинний світ передісторичних часів. Ale автор зробив це в незвичайній формі. Він суху науку, яка має справу тільки з розрізняними кістками та дивними відбитками на камінні і звуться так важко — «палеонтологія», подав у формі захоплюючого роману, що може на книжній полиці стати поруч з томиками Жюль Верна.

Для цього автор використав гіпотезу про існування відкритої порожнини всередині земної кулі, яку серйозно обмірковували вчені наприкінці XVIII і на початку XIX століть; і відрядив на розшуки цієї порожнини наукову експедицію на судні «Полярна зірка». Сторінки, присвячені виправданню цієї гіпотези, займають один розділ книги і в популярній формі знайомлять читача з колишніми і новими поглядами на будову середини землі; кого це не цікавить, — той може їх пропустити. Зауважимо тільки, що гіпотеза, на яку спирається герой роману Труханов, у сучасній науці не прийнята. Зате ми дістаємо змогу очима наукової експедиції заглянути в передісторичний світ і уявити собі істот, що жили тоді, особливо яскраво, бо нам не раз доводиться хвилюватися за долю наших героїв.

Завдяки ж цій вигадці книга упершій своїй частині виконує ще одне завдання, а саме — знайомить нас з нашим крайнім північним сходом та з роботою рядової полярної експедиції. За останні роки Радянський Союз дуже багато зробив для освоєння своїх північних окраїн. Про збудовані на крайній півночі радіостанції, про колонії на островах Франца-Йосифа, Нової Землі, Врангеля, про зимівників на мисі Челюсکіна, Північній Землі й ін., про рейси «Красина», «Літке», «Малыгина», «Сибірської», «Челюсکіна» та іх боротьбу з полярною кригою, туманами і хуртовинами всі, звісно, знають.

Але надамо слово авторові, книга якого виходить третім, виправденим виданням.

1. НЕСПОДІВАНА ПРОПОЗИЦІЯ

Професор Каштанов, що зажив слави подорожами на Нову Землю і Шпіцберген та дослідженням полярного Урала і займав кафедру геології в університеті, щойно повернувся з своєї лабораторії. Осінній семестр закінчився, лекції та іспити припинилися, і професор з задоволенням мріяв про тритижневі зимові канікули; не для безділля — о, ні! Ще не старий, сповнений сил і здоров'я, він думав відпочити тільки днів два-три, а потім взятися з свіжими думками за вчену статтю про геологічне співвідношення Урала і Нової Землі.

Присівши, чекаючи на обід, до письмового столу, Каштанов переглянув одержану за день пошту, перегорнув кілька наукових брошур, надісланих йому авторами, пробіг зміст нового номера англійського географічного журнала та каталог наукових новин німецького книговидавництва. Нарешті, його увагу привернув до себе лист у велику живому конверті з адресою, написаною дуже розбірною, але дрібною рукою.

Руку своїх звичайних кореспондентів професор знову зізнав добре, і цей лист від незнайомої людини зацікавив його.

Каштанов розпечатав конверт і з здивуванням прочитав таке:

Мунку-Сардик, 1 XII—1913

ВІСОКОШАНОВНИЙ ПЕТРО ІВАНОВИЧУ
Знаючи вашу досвідченість у полярних дослідженнях та інтерес, який ви виявляєте до геології арктичного краю, я пропоную вам взяти участь у великій експедиції, відряджуваній мною наступної весни на один або два роки для вивчення недізнатої частини Льодовитого океану. Якщо ви принципіально згодні, будьте ласкаві приїхати для особистих переговорів 2 січня 1914 року опівдні до Москви, готель «Метрополь», де цього дня і цієї години зберуться ініції передбачувані учасники експедиції і я. Якщо безумовно відмовляєтесь, прошу повідомити на ту же адресу. Витрати на поїздку в усякому разі будуть повернуті.

З цілковитою щирістю і повагою до вас

МИКОЛА ІНОКЕНТІЄВИЧ ТРУХАНОВ

Професор опустив лист і замислився.

«Труханов? Ніби десь чув це прізвище, але де й коли? Здається, у зв'язку з питаннями геофізики чи астрономії. Треба довідатися. Це дуже цікаво. Живе десь на кордоні Монголії, а споряджає експедицію в Льодовитий океан!»

Каштанов простяг руку до телефона і викликав свого колегу, професора астрономії, який розказав таке: Труханов закінчив університет в Америці і присвятив себе геофізиці та астрономії. Він нещодавно збудував на свої кошти обсерваторію на вершині гори Мунку-Сардик у Саянському хребті на кордоні Монголії, щоб скористуватися чистотою і прозорістю повітря Східного Сибіру протягом довгих зим, коли багато буває безхмарних днів і ночей.

Але до чого тут полярні краї? Над Льодовитим океаном атмосфера в усякому разі менш сприятлива для астрономічних спостережень, ніж на горі Мунку-Сардик?

На це запитання астроном не міг нічого відповісти, і Каштанову нічого не залишалось, як відклести задоволення своєї цікавості до 2 січня. Він, звичайно, вирішив з'їздити до Москви.

2. НАРАДА В МОСКВІ

Співдні 2 січня 1914 року, професор Каштанов під'їхав автомобілем до готелю «Метрополь» і постукав у двері номера 133, який показав йому швейцар. Двері розчинилися і професор опинився в просторій світлій кімнаті, де було вже кілька чоловік. Один із них підвівся назустріч Каштанову і, простягнувши йому руку, сказав:

— Ви точні, як механізм, Петро Івановичу, не зважаючи на цю погоду, справжнісіньку сибірську пургу! Це добра ознака для нашої справи. Дуже радій, що ви прибули і що маю честь бачити вас у себе! Я — Труханов. Дозвольте познайомити вас з усіма тут присутніми.

Один по одному під渭ились і були відрекомендовані Каштанову:

— Зоолог, приват-доцент Семен Семенович Папочкін.

— Метеоролог Головної фізичної обсерваторії Іван Андрійович Боровий.

— Ботанік і лікар Михайло Гнатович Громеко.

— Полярний мореплавець қапітан Отто Нордстрем.

На круглому столі серед кімнати була розіслана велика карта арктичного краю, на якій різкими кольоровими лініями були нанесені маршрути експедицій за останні п'ятдесят років. На північ від Таймирського півострова була вже позначена земля, відкрита Вількіцьким тільки влітку 1913 р.¹

Коли всі сіли навколо столу, Труханов почав свою промову.

¹ Територія вона зветься Північною Землею.

— Як показує вам ця карта, п'ять шестих арктичного краю між Сибіром, північною Європою, Гренландією і Північною Америкою помережані маршрутами численних експедицій. Але дуже цікаве відкриття землі, зроблене нещодавно Вількіцьким, таке близьке від маршрутів «Веги» Норденшільда, «Фрама» Нансена та «Зари» барона Толя, довело, що і в цьому краї можливі ще велики завоювання для науки. Треба тільки спрямувати своє зусилля доцільно, користуючись досвідом усіх попередників.

Коли всі сіли навколо столу, Труханов почав свою промову.

— Після славних експедицій XVII і XVIII століть — Прончищева, Лаптєва, Дежньова, Берінга — та дослідників Врангеля і Міддендорфа у першій половині XIX століття на крайній півночі Сибіру, участь російських учених у викритті таємниць приполярного краю була дуже невелика і майже обмежувалася вивченням нового Сибіру, Нової Землі та Шпіцбергена. Остання експедиція барона Толя загинула поблизу острова Беннета, а експедиції Седова, Брусілова і Русанова, уного забезпечені і легковажно організовані, мабуть спіткне, або вже спіткала, та ж сумна доля в Карському чи Баренцевому морі. Уті ж краї дістався і Вількіцький і, звісно, продовжуватиме свої дослідження. Конкурувати з ними я не хочу.

— Мої плани, — продовжував Труханов після невеликої паузи, — торкаються іншої частини арктичного краю.

— Гляньте на цю велику білу пляму на північ від Чукотського півострова та Аляски, — жодна кольорова лінія його не перетинає! Нещаслива «Жанетта», скута кригою, пропливала далі на південь від цієї плями. Останні експедиції Свердрупа і Амундсена, що в них брав участь і капітан Нордстрем, який тут присутній і може потвердити мої слова, працювали на схід, серед островів північно-американського архіпелага.

Але в межах цієї плями повинна бути земля, нікому ще невідома, або великий острів, тільки вдвіс менший від Гренландії.

Може бути, що там лежить цілий архіпелаг. Гляньте, на східному краї цієї плями нанесена проблематична земля, що її бачив здалека Крукер, на південному — Земля Кінан. Нансен гадає, що великої землі в цій частині Льодовитого океану немає; Пірі, навпаки, переконаний, що з мису Фоми Гоббарда він бачив на північному заході край великого материка.

— Гарріс, — учасник берегових і геодезичних знімань Сполучених Штатів Америки, — впевнився в існуванні цього материка на підставі вивчення припливів і відпливів на північних берегах Аляски. За його словами, весь хід цих коливань морського рівня в морі Бофора доводить, що вони йдуть не з Тихого океану через вузьку й мілку Берінгову протоку, а з Атлантичного океану, по глибокому проміжку між Норвегією і Гренландією, а потім, між передбачуваним материком і берегами Аляски та Сибіру, ці коливання чимраз послаблюються. Коли б цього материка не було, припливна хвиля йшла б із Гренландського моря через Північний полюс безпосередньо до берегів Аляски і Чукотської землі, не запізнюючись і не послаблюючись. Існування материка доводить ще й те, що в морі Бофора, відкритому на заході, західні вітри посилюють припливну хвилю, а східні послаблюють її, і різниця у висоті хвилі досягає двох метрів. Це можливе тільки у вузькому морі між двома материками. Від островів північно-американського архіпелага передбачуваний материк відокремлений тільки вузькою протокою. Коли б ця протока була широка — припливна хвиля Атлантичного океану могла б досягти берегів острова Банка, зустрічаючись тут з припливною хвилею, що обійшла цей материк із заходу і півдня; тоді б обидві хвилі повинні були б знищити одну одну. Але спостереження Мак-Клюра біля західного берега острова Банка показали, що тут все ще панує припливна хвиля, яка йде з заходу і з моря Бофора.

— Отже, — закінчив Труханов свою доповідь, — існування материка або компактної групи великих островів у цій частині арктичного краю можна вважати майже безсумнівним, і залишається тільки відкрити й зайняти їх для Росії. Я довідався, що уряд Канади готує експедицію, яка має завданням досягти ціліку цього року білої плями зі сходу. Далі гаятися не можна, — нам треба пройти в ті ж краї з півдня і південного заходу, в боку Берінгової протоки, інакше остання невідома частина Арктики буде цілком вивчена і зайнята англійцями.

— Ось чому я вирішив організувати і відрядити туди експедицію, а вас прошу взяти в ній участь. Хоч на чолі судна, що пошле нас у цей край, стоятиме норвежець, але експедиція буде все ж російська. Я запросив капітана Нордстрема, відомого своїми успішними плаваннями в північних і південних морях.

Коли Труханов закінчив свою доповідь, норвежець підвівся і коротко виклав свою думку про існування великої землі в північній частині моря Бофора. Він посылався на оповідання ескі-

мосів північно-американського архіпелага і на спостереження за весняним і осіннім перельотом птахів біля північного берега Аляски. Нордстрем був упевнений, що земля існує. Його оповідання викликало кілька запитань з боку Каштанова і Борового, після чого заговорив знову Труханов:

— Тепер дозвольте поінформувати вас про найближчі плани. Судно за типом «Фрама», але більш удосконалене на підставі досвіду останніх плавань, вже з осені будують у Японії, — в нас на Далекому Сході, на жаль, нема добрих верфей. Цими днями його спустять на воду, і капітан Нордстрем поїде керувати його остаточним опорядженням. На кінець квітня, за контрактом, судно повинне бути цілком готове, і до 1 травня воно прибуде до Владивостока за членами експедиції. На початку травня ми знімемося з якоря і візьмемо прямий курс на Камчатку, де в Петропавловську навантажимо партію їздових собак з одним або двома камчадалами, великими митцями керувати цими тваринами. Якщо нам цього не пощастиТЬ зробити на Камчатці, ми можемо взяти собак на Чукотському півострові, в Беринговій протоці, де доведеться приставати, щоб запастися юкою¹ для собак і полярним одягом для людей. Пройшовши Берингову протоку, ми попрямуємо не на північний захід, як «Жанетта», а на північний схід, прямо до шуканої землі. Звісно, незабаром ми зустрінемо кригу і пробиватимемося крізь неї якомога далі. Ale дуже ймовірно, що на судні ми не допливемо до берегів цієї землі і висадимо санну експедицію, яка й повинна буде дістатися якнайдалі на північ. Вона буде забезпеченена припасами на рік, на випадок зимівлі, якщо їй не пощастиТЬ до осені повернутися назад, або коли судно, що крейсуватиме понад південним краєм землі чи суцільною кригою, не зможе підібрати експедиції до того часу, як настане зимова полярна ніч. Понад берегом судно залишатиме на певній віддалі одне від одного депо з припасами, щоб санна експедиція могла поповнити свої запаси і на другий рік, якщо її спіткне якесь лихо. Ale ж, коли на кінець того літа судно не повернеться до якогонебудь порту, що має телеграфний зв'язок з Європою — навесні наступного року буде відряджена рятівна експедиція, щоб відшукати судно і взяти санну партію.

— Як бачите, — закінчив Труханов, — хоч завданням експедиції не є дістатися північного полюса з нової сторони, а тільки дослідити передбачуваний материк на північ від Аляски, проте і це завдання теж досить важке. В кращому разі ми повернемося на батьківщину пізньою осінню цього року, можливо навіть не побачивши шуканої землі; але більш імовірно, що доведеться зимувати серед криги на судні чи на материкові і повернутися на рік або два пізніше. В гіршому разі ми можемо загинути,

¹ Юкоюю на півночі Сибіру звуть сушену рибу, переважно з породи лососів, яку тубільці готують про запас на зиму, як харч для себе і собак.

— це кожному з вас треба мати на увазі і впорядкувати свої справи відповідним чином.

Після деякої мовчанки, під час якої кожний з слухачів міг обмірювати своє відношення до справи, Труханов додав:

— Коли б хтонебудь з вас тепер, після роз'яснення плану експедиції, вважав для себе неможливим взяти в ній участь, то я попросив би його все таки не говорити нікому про наш план до початку травня, щоб нас не змогли випередити іноземці.

— Якщо я не помиляюсь, — зазначив Каштанов, — ви, Миколо Інокентієвичу, говорячи про саму експедицію, висловились: «ми її висадимо на берег або на кригу». Хіба ви самі не думаете брати участі в дослідженні невідомого материка?

— На превеликий жаль ні, Петро Івановичу. Я пойду з вами на судні і залишусь на ньому весь час, бо ходити пішки майже не можу. Адже в мене одна нога нижче коліна штучна; я так невдало зламав її, подорожуючи по диких Саянах, що став інвалідом, придатним тільки для сидячого життя.

— Хто ж пойде з санною експедицією?

— Всі присутні, крім мене і капітана, а також один або два камчадали чи чукчі, тобто п'ять або шість чоловік. Дослідження всіх трьох царств природи буде забезпечене, а метеоролог, крім атмосферних явищ, бере на себе визначення довгот і широт. Чи не так, Іване Андрійовичу?

— Цілком вірно, я маю достатній досвід щодо цього, — відповів Боровий.

— Я не наполягаю на негайному розв'язанні питання про участь в експедиції, — продовжував Труханов. — Хай кожний обмірює мою пропозицію спокійно на самоті:

— Коли ж треба дати остаточну відповідь? — запитав Папочкин.

— Через тиждень, у цей же час. Більшого строку на міркування я, на жаль, дати вам не можу, бо коли хтонебудь відмовиться, я мушу шукати іншого відповідного спеціаліста, а в кінці січня повинен повернутися до Сибіру, щоб улаштувати справи своєї обсерваторії, яку залишаю на довгий час.

Через тиждень того ж таємного часу в нумері Труханова зібрались ті самі особи, крім Нордстрема, який уже виїхав до Японії. Ніхто з учених не відмовився від участі в експедиції, надто спонукали, не зважаючи на труднощі й небезпеки, що були непереду. Труханов був захоплений, він сказав, що ця одностайність і відсутність вагань серед учасників наперед гарантує успіх справи. План обмірювався вдруге і кожний учасник робив зауваження за свою спеціальністю відносно потрібного наукового і особистого опорядження.

Другого дня всі роз'їхались у різні сторони, щоб приготуватися до експедиції і закінчити особисті справи.

3. В ДАЛЕКУ ДОРОГУ

20 квітня сибірським експресом виїжджали одночасно з Москви професор Каштанов, зоолог Папочкін, метеоролог Боровий і лікар Громуко, які зібрались за умовою з різних кінців Росії; через десять днів вони прибули на вокзал Владивостока.

В готелі, визначеному заздалегідь, наші мандрівники знайшли вже Труханова; він прибув на тиждень раніш, щоб зробити закупки і приняти замовлені речі. Другого дня, 1 травня, всі п'ятеро зустрічали судно «Полярну зірку» (*Stella polaris*), що причалило до порту; з капітанського мостика до них посміхалось обвітрене обличчя Нордстрема.

Протягом трьох днів на судно вантажили вугілля, мастильні матеріали, всілякі харчі, консерви, різні предмети наукового опорядження і особистого багажа членів експедиції, які на третій день самі перебралися на судно.

Вранці 4 травня все було готове, митні формальності закінчені, команда і пасажири на місцях.

Плавно розрізуючи хвилі бухти Золотого Рогу, «Полярна зірка» опівдні обігнула Ослячі Вуха і попрямувала поза острів Руський на схід. Усі п'ять чоловіків експедиції з капітанського мостика проводжали поглядами місто, що упливало в далечину, розташувавшись амфітеатром на горах, позад зеленої бухти. В кожного з них мимохіт промайнула думка: чи побачать колинебудь знову ці береги і батьківщину взагалі? І кожному ставало трохи сумно. Але свіжий морський вітер і легке похитування судна, що почалося після виходу з бухти, швидко поклали край береговим спогадам.

Крім капітана Нордстрема та його помічника, теж норвежця, екіпаж «Полярної зірки» складався з дев'яти норвезьких матросів, добірних молодців, і шести росіян — машиніста, його помічника, двох кочегарів, повара та буфетника, який виконував також і обов'язки економа.

Почувся гонг, що закликав на сніданок, і мандрівники, кинувши останній погляд на темну смугу рівного берега, який залишився позаду, спустились в кают-компанію.

Після сніданку всі вийшли знову на палубу, щоб глянути на темну масу острова Аскольда — останній клапоть рідної землі аж до Камчатки. Поминувши острів, «Полярна зірка» повернула на схід; вітер стих, і судно плавко розрізувало голубі хвилі Японського моря, що відступало тепер на південь і схід за горизонт. Тільки на півночі, на віддалі п'ятнадцяти-двадцяти кілометрів, тягнулася темна лінія уссурійського берега. Над захід сонця за мисом Поворотним і ця лінія швидко зникла з очей.

Судно круто повернуло на північний схід.

— В який порт ми прямуємо?

— Ні в який, якщо великий штурм не примусить нас зробити цього. Але барометр стоїть високо, і до Курільських островів штурму не передбачається.

— А там?

— Там холодне Охотське море напевне завдасть нам неприємностей. Цей поганий куток Тихого океану зажди дає себе в знаки суднам, що йдуть у напрямі до Камчатки. Несподівані шторми, тумани, дощ або сніг, надто навесні і восени, бувають там постійно. Але це буде для нас підготовкою до полярних умов.

Море було спокійне і всі цієї ночі виспалися добре й відпочили після метушні та кlopotу дорожніх готувань. Але наступного дня передбачення Труханова справдилося. Барометр різко впав, дув пронизливий норд-вест (північно-західний вітер), небо вкрилося сірими хмарами і пішов дрібний осінній дощ. На широті миса Терпіння «Полярна зірка» повернула майже на схід і ввійшла у відкрите Охотське море, щораз більше віддаляючись від Сахаліна. Судно почало з великою силою хитати в боки, і мандрівники провели дуже неспокійну ніч.

Другого дня погода не поліпшала. Дощ і сніг чергувались між собою. Темні хвилі з білими гребенями піни плавко накочувалися на лівий борт, обливаючи всю палубу бризками води. Довелося сидіти в кают-компанії, коротаючи час за балачками. Папочкін і Боровий, на яких погано впливала качка, не з'являлися ні за сніданком, ні за обідом. Нордстрем сходив з свого поста в рубці тільки на короткий час. На щастя, штурм не був великий і за ніч навіть поменшав. Вранці спереду показалася темна маса острова Парамушир, найбільшого в північній частині Курільських, а праворуч видно було менші острови Маканруш та Онекотан з вулканом Тоорусир, з якого підіймався густий стовп диму. Вітер перестав, і дим ішов прямо вгору, розпливаючись у верхніх шарах атмосфери на сіру хмару, ледве помітну на хмурому небі. За кілька миль на південь із води велетенським стовпом прямо вгору підносилася скеля Авоссі, ніби великий чорний палець, що погрожував судну. Біла смуга прибою різко окреслювала його основу від поверхні моря, що при сірому освітленні здавалося оливково-зеленим.

— Які похмурі ці острови! — вигукнув Папочкін, вийшовши на палубу при звістці, що видно землю. — Чорні й червонуваті нонурі скелі, сланкий чагарник.

— Постійні тумани, — влітку дощі, взимку хуртовини, — додав Труханов. — І все ж таки люди живуть тут.

— Курільські острови поспіль вулканічного походження, — повінчив Каштанов. — На них налічують двадцять три вулкани, з яких шістнадцять діють більш-менш постійно. Це пасмо, що з'єднує Камчатку з Японією, тягнеться по західному краю великого провалу морського дна, западини Тускарора, яка

досягає дев'яти з половиною тисяч метрів глибини. Лінії великих розламів земної кори звичайно супроводжуються вулканами, а часті землетруси, які бувають тут, доводять, що рухи в земній корі ще тривають і рівновага порушується.

4. КРАЇНА ДИМУЮЧИХ СОПОК

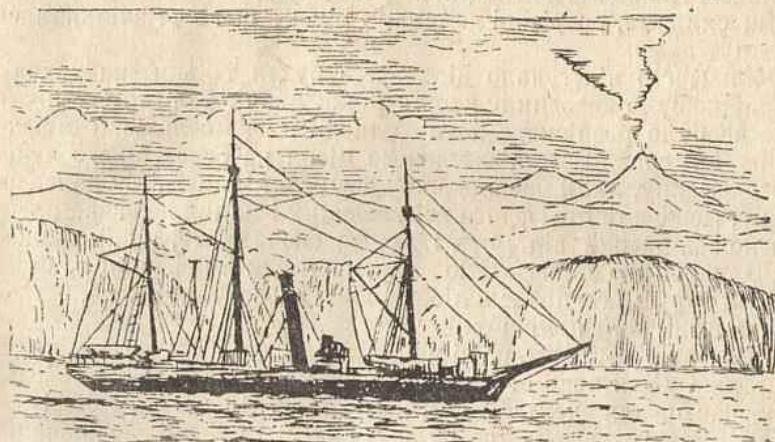
Після опівдня ходовий вітер дав змогу розпустити всі паруси, і «Полярна зірка» з подвоєною швидкістю помчала до Камчатки, яку вже видно було на горизонті. Незабаром зрівнялися з мисом Лопатка, а потім перед очима мандрівників простягнулася лінія вулканів-сопок. Одні були конічні, інші приступлені, з'єднані одна з одною рівними гребенями невисоких хребтів. Сніг, що вкривав стрункі конуси сопок та гребінь проміжного хребта, яскраво білів на темному фоні неба. Місячна ніч дала змогу вийти безпечно у вузькі ворота Авачинської бухти. Прибравши паруси, пройшла «Полярна зірка» тихим ходом між високими скелями воріт і опинилася в просторій бухті, на берегах якої жоден вогник не виказував присутності людини. Було вже за північ, і маленьке місто Петропавловськ-давно спало. Спокійні води бухти відсвічували сріблом при яскравому світлі місяця, а на півночі, в далечині, підносився стрункий конус Авачинської сопки, ніби білий привід на темному фоні неба. В повітрі відчувався легкий морозець. Здавалося, що Камчатка ще в обіймах зимового сну.

Через годину судно кинуло якір за сотню кроків від берега, біля сонного містечка. Брязкіт ланцюгів розбуркав собак і нічнутишу порушили гавкіт і завивання, на які, проте, ніхто з мешканців не звернув уваги. Цей концерт повторювався не один раз і, очевидно, був звичним явищем.

Вранці мандрівники прокинулися від біганини й метушні, що почалася на палубі. Навантажували вугілля, прісну воду, провізію. Всі поспішили нагору. Яскраве сонце піднялося вже високо над горами, і місто ожило.

Після довгого плавання всім хотілося відчути під ногами твердий ґрунт: тому посідали нашвидку і, щоб переправитися на берег, скористувалися шлюпкою, яка йшла за провізією. Там уже вся людність Петропавловська, від малих до старих, що ледве пересували ноги, зібралися, щоб подивитися на судно та його пасажирів, почути останні новини з далекої батьківщини, довідатися, чи не привезено потрібних їм товарів. Проте, ця людність не перевищувала чотирьох сотень чоловіка і являла собою невеликий натовп на березі. Позад нього на положистому схилі розташувалися в мальовничому безладді убогі хатки городян, серед яких своєю величиною і солідністю вирізнялися будівлі: міської школи, лікарні, новий будинок губернського управління та кілька торговельних складів.

Мандрівників вразила відсутність чого-небудь, що скидалося б на вулиці. Хатки були розкидані так, як спало на думку будівникам та господарям: одні стояли лицем до бухти, інші боком, а то навіть і навскоси. Навколо кожного будинка розташувалися комори, хлівці, повітки для худоби, вішалки для юколи. В багатьох місцях лежали ще купи поля брудного таючого снігу, спід якого до моря текли струмки каламутної води, і прохожим доводилося перестрибувати через них, бо ні тротуарів, ні містків не було.

Перед очима мандрівників простягнулася лінія вулканів-сопок:

Всіх вразила повна відсутність свійських птахів і дрібних тварин. Це пояснювалося тим, що їздові собаки, без яких на Камчатці існувати не можна, знищують всяку дрібну живність. Особливо на кінець зими, коли вичерпуються запаси юколи і собаки тримають надголов'я. Цих собак, красивих і мохнатих звірів різної масті, було видно навколо всіх будинків. Одні грілися на сонці у мальовничих позах, інші скреблися в смітті, треті загризалися або гралися один з одним. Мандрівники з цікавістю розглядали цих тварин, родичі яких повинні були взяти участь в експедиції «Полярної зірки», як засоби пересування по снігах і кризі невідомої землі. На Камчатці зимовий шлях закінчився і настало повне бездоріжжя, а тому собаки користувалися тепер заслуженим відпочинком і незаслуженим великим постом, що був помітний на їх запалих боках і в голодних поглядах.

Не зважаючи на зігзаги, які доводилося постійно робити між будинками та їх прибудовами, мандрівники менш як за півгодини обійшли все місто і вийшли за його межі, де ботанік сподівався зібрати весняну флору. Але його надії не справдились

— скрізь лежав ще глибокий сніг, і тільки на більш крутому косогорі, що встиг відтанути, було знайдено молоде листя анемонів¹. Весна на Камчатці, в наслідок великої кількості снігу, що випадає взимку, та впливу холодного Охотського моря, починається пізно — і земля звільняється від снігу тільки наприкінці травня. Але зате і осінь затягується до половини або до кінця листопада.

З високої околиці міста розгортається чудовий вид на всю Авачинську бухту, оточену кільцем гір, які подекуди круто спадали темними урвищами до гладін вод, подекуди ж збегали положистими схилами, розрізані долинами річик, що вже звільнiliся від пут зими.

Кільце гір відступало від берега бухти тільки на заході, де видно було низовинну дельту річки Авачі. Біля гирла річки можна було розпізнати хатки одніменного селища, единого, крім Петропавловська, заселеного місця на березі цього чудового басейну, який має близько двадцяти кілометрів у поперечнику, може вмістити флоти всіх великих і малих держав, прекрасно захищений від моря і, не зважаючи на те, який вражає глядачів своєю безлюдністю. На його гладкій поверхні не білів жоден парус; зате порослі лісом гори, що обступили його, біліли ще під зимовим покривом.

Зійшовши до берега, наші мандрівники стали свідками цікавої картини. Біля води стояли, зв'язані по парі, тридцять собак, призначенні для експедиції. Їх обступили кілька матросів і на товпі цікавих людей, але були дуже неспокійні — сказали, гризлися і робили спробу втекти. На воді біля берега стояв великий незgrabний човен, куди збиралися вантажити цю зграту. Коренастий чоловік, оголений до пояса, очевидно каю, тобто собакогон, схопив за зашийок пару тварин, що пручалися й скавчали, відніс їх у човен і посадив біля корми. Але щойно він повернувся до них спиною, щоб іти за другою парою, як розумні собаки, яким, очевидно, не подобалася подорож по воді, вискочили на берег і змішалися з іншими. Це повторилося кілька разів на загальну розвагу глядачів. Не допомагали ні стусани, ні покрики, — собаки не хотіли залишати своєї батьківщини. Каю у нестяжі лаяв собак російськими й камчадальськими поганими словами, глядачі реготали і подавали різні поради, собаки вили, — лемент був неймовірний.

Нарешті каю придумав дотепний, хоч і не дуже присмій для кудлатих пасажирів, спосіб посадки. Він відпихнув човен кроків на п'ять від берега, дав у руки його причал одному з матросів, і потім почав кидати собак по парі через воду в човен, не зважаючи на їх опір. Звиваючись у повітрі, собаки gepалися на дно, дерлися передніми ногами на борт і вили несамовито,

¹ Анемони — ранньоцвітучі трав'янисті рослини, наприклад — про-ліски, сон і ін.

але стрибати у воду все ж не наважувались. Коли човен був повний неспокійними парами, які й далі продовжували стрибати та скавчати, його підвели носом до берега. При першому ж помахові весел зграя, немов зачарована, стихла і мовчала протягом усієї переправи. Але тільки но човен стукнувся об корпус «Полярної зірки», як концерт відновився з подвоєною силою. З берега було видно, як собаки парами піднімали на палубу в кошику, спущеному з борта судна на вірьовці, і як каю носив їх у відведену загороду, де добра порція юколи примусила їх примиритися з своєю долею.

І голкін відштовхнув човен від берега і почав кидати собак по парі через воду в човен.

Метушня на палубі, брязкіт якірного ланцюга і скавчання стрибокінів собак рано розбудили другого дня мандрівників, що не полінувалися зйті нагору, щоб востаннє глянути на містечко і його жителів, які зібралися на березі проводжати судно. Під вигуки «ура», «щасливої дороги», що сопроводжувались міханням шапками і хустками, та під виття собак «Полярна зірка» пробила плавний поворот і на повний хід попрямувала через бухту до воріт. Берег швидко відступав у далекінь і одночасно з тим на задньому плані, зза найближчих до міста гір почав випливати сніжнобілий конус Авачинської сопки. Тонким, прозорим струмочком з його вершини вився димок.

Задиміла наша сопка! — почувся голос за спиною мандрівників, що стояли біля борта і милувалися красивою картиною.

Він оглянувся. Це був той енергійний чоловік, що напередодні перенісдан собак у човен. Тепер він був зодягнений у кухинчу — куртку з оленячого хутра шерстю наверх. Вузький і трохи носий прорі його карих очей, випнуті вилиці, смуглявий

колір обличчя, приплесканий ніс і ріденькі чорні вусики одразу виявляли принадлежність його до жовтої раси. Він, посміхаючись, дивився на мандрівників.

— Це новий член нашої експедиції — Ілля Степанович Іголкін, начальник тридцяти собак і каюра передньої нарти, який навчить нас керувати цими неспокійними тваринами, — сказав Труханов, вітаючись з каюром.

— Наши собаки дуже спокійні, пане начальнику! — відказав той. — Вони вже вгамувалися. Адже залишати батьківщину нікому не охота, тому вони й вили. Ось і моя баба голосила при розлученні дзвінкіше собаки, — додав він усміхнувшись.

Мандрівники ледве сховали посмішки при цьому порівнянні. Каштанов запитав:

— Ви давно одружені?

— Років з п'ять буде! Як прибув на Камчатку, так і одружився на тутешній камчадалці. І дітки є, хлопчишко і дівчинка. Хлопчишська шкода, йому чотири роки, дуже плакав і просив взяти його з собою. Він уже з собаками поратися вміє, «Буду тобі допомагати, тату», — говорив. Ось і мою хату видно, остання з лівого краю!

Але місто вже перетворилося на таку маленьку купку на схилі гори, що хіба тільки гостре око каюра могло розглядіти окремі будівлі.

Коли Іголкін відійшов до собак, Труханов передав товаришам відомості про цього члена експедиції. Іголкін був родом із Забайкалья, з бурят-казахів якоїсь станиці на кордоні Монголії, і брав участь у війні з Японією, після якої залишився у Владивостоці. Завезла його на Камчатку наукова експедиція, і йому сподобалася країна димучих сопок, її привілля, рибні багатства, полювання на ведмедів. Він знайшов тут другу батьківщину, швидко пристосувався до своєрідних умов тамтешнього життя і став відомий усьому Петропавловську, як спритний каюр і провідник любителів полювання. Взяти участь у експедиції Труханова його спокусила висока плата, видана йому за рік наперед, що дала йому змогу збудувати добрий будинок і придбати худобу та знаряддя промислу.

Через годину після підняття якоря «Полярна зірка» входила вже у ворота Авачинської бухти, що тягнуться на п'ять з чимось кілометрів. Праворуч біля входу, проти стрімких скель миса Бабушкіна, з моря чорні брилою величезний Бабушкін камінь, близько ста метрів заввишки, з плоскою вершиною, дуже зручною для гніздування морських птахів.

Сотні чайок, бакланів та інших пернатих, спокохані шумом машини, закружляли навколо цієї скелі, сповнюючи повітря різкими криками.

Обігнувши мис Дальній з боком, «Полярна зірка» круто повернула на північний схід і попрямувала понад східним берегом Камчатки, поступово віддаляючись від нього.

Два дні спостерігати не було чого. Крім того, дув холодний східний вітер, наносячи то дощ, то крупи або сніг. Море було неспокійне, і теплі қаюти більше приваблювали, ніж мокра палуба.

Нарешті вітер ущух, але зате зявилася плаваюча крига і тумани. Два дні йшли тихим ходом, щоб не наскоочити на крижане поле. Коли вияснилася погода, праворуч показався берег скелястого острова св. Лаврентія, а ліворуч — мис Чукотський. На захід від останнього, на березі глибокої бухти Провідення, була факторія американської фірми, що торгувала з чукчами; там же для експедиції було складене вугілля, завезене зарані зафрахтованим японським судном. «Полярна зірка» віддала якір, і почалося вантаження вугілля. Після тижневого плавання всі поспішили на берег. Але берегові скелі не давали простору для екскурсії, а сніг ще вкривав схили, і тільки невелика площа навколо факторії була вільна від нього.

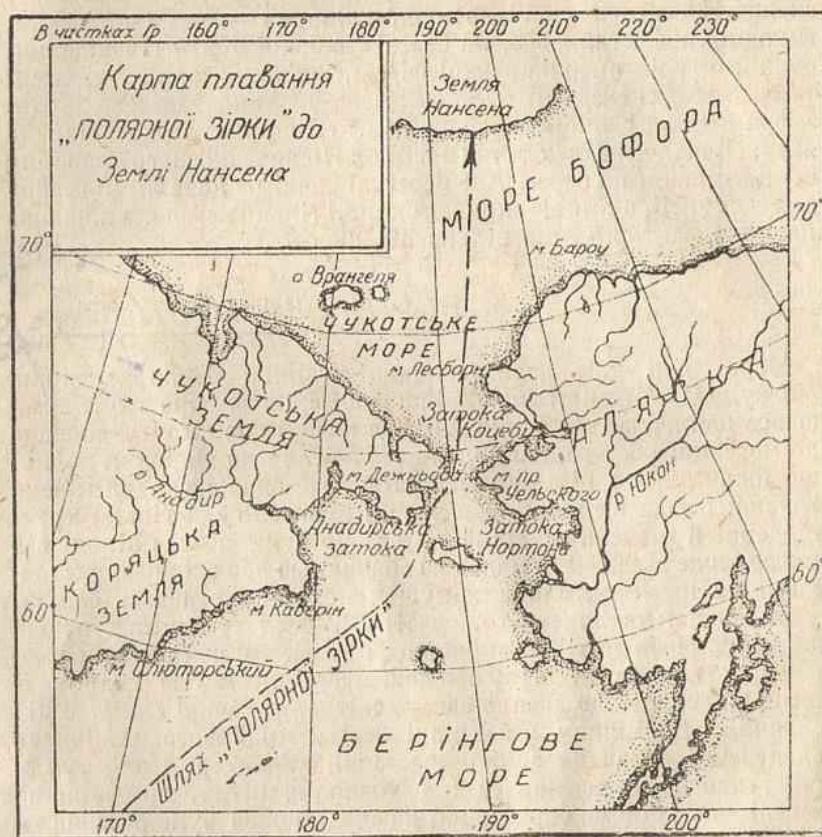
5. БЕРІНГОВА ПРОТОКА

Через два дні, навантаживши вугілля, «Полярна зірка» обігнула Чукотський мис і ввійшла в Берінгову протоку, тримаючись близче до материка Азії, де низькі гори круто спадали до морського берега, або положисто збігали до широких долин, що йшли вглиб цієї сумної країни. Не зважаючи на кінець травня, всюди ще виднілися великі поля снігу, і тільки кругі південні й південно-західні схили гір були зовсім вільні від нього і вже зазеленіли молодою травичкою або свіжими листочками на низьких, сланких кущах полярної верби й берези.

По зелених хвилях протоки часто клубився туман, заступаючи далечінь. Небо постійно вкривалося низькими свинцевими хмарами, що посипали палубу або дощем або снігом. Зза хмар іноді визирало сонце, що давало багато світла, але мало тепла. І під сонячним промінням негостинні береги крайнього північного сходу Азії втрачали свій безрадісний характер. Коли туман розступався чи розвівався під поривами вітру, що вкривав зелені хвили білими баранцями, на сході можна було розглядіти рідний берег Америки, який ледве синів у далечині. Плаваюча крига зустрічалась чимраз частіше, але не суцільними масами, а непеликими полями або ж у вигляді красивих айсбергів, химерними обрисами яких захоплювалися люди, що не бували в північних морях.

Наблюдення більш значного крижаного поля звичайно попереджувалось появою смуги туману. Тим то капітан судна завжди мав зможу приготуватися до зустрічі й ухилютися в той чи інший бік, щоб не зіткнутися з крижинами. Охилютися дуже близько від айсберга було небезпечно для судна, бо ці крижані гори, які течією відносило на південь, поступово підносять у своїй північній частині, омиваний водами температура якої вище

нуля. Кінець-кінцем їх надводна частина буває в положенні нестійкої рівноваги, і гора від незначної причини — пориву вітру, пострілу, навіть голосного вигуку — раптом перевертатися і може затопити судно, що рискує підійти до неї надто близько.

Береги здавалися мертвими: не видно було ні димку, ні людини або тварини. Тому велике було здивування наших мандрівників, які зібралися на палубі, коли з невеликої бухти, що раптом з'явилася за скелястим мисом, швидко виплив човен з одним гребцем, який посилено працював веслами, пливучи навпереди «Полярної зірці». Але коли він помітив, що корабель його випереджає, то почав кричати й махати хусткою.

Нордстрем подав сигнал зменшити хід і прокричав у рупор, щоб човен плив до судна. Коли він наблизився, то виявилось, що це був чукотський каяк. Капітан, гадаючи, що якийсь чукча

зупинив судно, щоб випросити собі спирту або тютюну, хотів уже гукнути «повний хід уперед». Але цього часу гребець, який був уже зовсім близько, закричав по-англійському:

— Бога ради, візьміть мене на борт.

Машину застопорили, і каяк підплів до борта. Спустили трап. Незнайомець швидко зліз на палубу, зняв свою хутряну шапку з навушниками і, звертаючись до членів експедиції, радісно промовив по-англійському:

— Дякую вам джентльмені, тепер я врятований!

Незнайомець швидко зліз на палубу, зняв свою хутряну шапку з навушниками і привітався до членів експедиції.

Це була росла, широка в плечах людина, з засмаглим лицем, голубими очима й скуйовданою світлою бородою. Вітер розмітав його рудувате волосся, очевидно давно вже нестрижене. Він був зодягнений по-чукотському і в лівій руці тримав невеликий, але, очевидно, дуже важкий шкіряний мішок.

Груканов підійшов до незнайомця, простягаючи руку, і сказав:

— Ви, очевидно, европеєць?

Цілком вірно, мое ім'я Джакоб Мак-Шіф. Я шукач золота, відкрив на Чукотському березі золоті розшуки. Але шхуна, що мала приставити мені різні припаси на цілий рік з Америки, не прийшла — я довідався від чукчів, що вона зазнала аварії,

Запаси харчів у мене вийшли і мимоволі довелося залишити розшуки. Я пливу вже другий день на південь з надією дістатися населеного місця. Дайте мені, будь ласка, попоїсти, я вже два дні живлюсь тільки морськими ракушками.

Мак-Шіф говорив англійською мовою цілком вільно, але з невеликим акцентом. Його прізвище, ніби, говорило про шотландське походження.

В цей час Громеко, який схилився над трапом, вигукнув по-російському:

— Каяк зносить течією, його треба б підняти нагору!

При звуках російської мови обличчя незнайомця просяяло. Він оглянув швидко всіх членів експедиції, поклав свій мішок на палубу і почав по черзі потискувати всім руки, говорячи покванно російською мовою:

— Ябачу, що ви мої земляки! Адже я росіянин, Яків Макшеев з Катеринбурга. Це мене в Америці на Джакоба Мак-Шіфа перехрестили! От щастя яке — і судно зустрів, і до росіян потрапив!

Труханов у сопроводі інших мандрівників повів нового пасажира до кают-компанії, де йому запропонували холодну закуску і чай.

Запихаючи за обидві щоки, Макшеев розповів історію своїх пригод: за п'ятнадцять років він побував на Алясці, в Каліфорнії і на Командорських островах, служив на китоловному судні і лакесом у готелі, закінчив курс гірничого відділу в університеті, працював на золотих розшуках Клондайка і Номе в Алясці і, нарешті, висів на чукотський берег, де йому пощастило знайти багатий золотоносний розсип і намити за літо багато золота.

Коли Макшеев закінчив своє оповідання, Труханов сказав йому, що «Полярна зірка» не торговельне судно і що, поспішаючи на північ, вони не можуть везти його в якийнебудь порт на Алясці, звідки є зручний зв'язок з Штатами.

— Ми можемо тільки передати вас на зустрічне американське китоловне судно, — закінчив він.

— Але коли ваше судно не торговельне, то чим же воно займається, куди воно прямує?

— Воно везе російську полярну експедицію, членів якої ви бачите перед собою, і йде в море Бофора.

— Ну, що ж, доведеться мені, мабуть, до сліщного часу поплавати з вами, якщо ви не захотите висадити мене, як Робінзона, на незаселений острів! — засміявся Макшеев. — Але я розповів вам, що в мене нічого немає, крім того, що на мені: ні білизни, ні пристойного одягу, нічого, крім презренного металу, який дасть мені змогу розплатитися з вами.

— Про це не може бути й мови, — перепинив його Труханов.

— Ми допомогли землякові викрутитися з біди й дуже раді цьому. Білизни й одягу у нас досить, ви майже однакові на зристі мною і такої ж комплекції.

Макшееву дали вільну каюту, де він міг умитися, переодягтися і скласти своє золото. Увечері він був у кают-компанії, маючи вже зовсім інший вигляд, і розважав мандрівників оповіданнями про свої пригоди в Каліфорнії та Алясці.

Новий пасажир справив на всіх якнайприємніше враження і, коли він пішов спати, Труханов звернувся до членів експедиції з запитанням:

— Чи не запросити його нам до свого товариства? Це, очевидно, енергійна, дужа й буvala людина, з лагідною вдачею, яка буде корисна завжди при всяких обставинах.

— Так, і цілком культурна, не зважаючи на своє важке життя в диких місцевостях і серед авантурників, — зауважив Каштанов.

— Знає ескімоську мову, що може придатися на передбачуваній землі, яка, коли заселена, то ескімосами, — дбав Громеко.

— Мабуть і справді запропоную йому взяти участь в експедиції з вашої спільнотою згоди, — закінчив розмову Труханов, — або краще зачекаю кілька днів, однак йому діватися нікуди, і ми познайомимося з ним більше.

6. ШУКАЮЧИ НЕВІДОМУ ЗЕМЛЮ

Пізно увечері, коли не західне вже сонце пливло червоною кулею на північному горизонті, «Полярна зірка» вийшла з Берингової протоки в Льодовитий океан. У далечині, на заході, було видно північно-східний кінець Азії — мис Дежньова, на крутих узбіччях якого багряніли освітлені сонцем численні снігові поля. Мандрівники послали останнє привітання негостинному, безлюдному берегові, який все ж складав частину рідної землі.

На сході можна було розглядіти в легкому тумані мис Принца Уельського, що залишився вже позаду. Попереду море було майже вільне від криги. Останній час панували південні вітри, які, разом з теплою течією понад американським берегом протоки, відігнали більшу частину криги на північ. Це була дуже сприятлива обставина для дальнього плавання.

Коли наступного ранку наші мандрівники вийшли на палубу, на заході вже не видно було землі. На сході земля ще манячила, і не були береги Аляски з скелястими мисами Лісберн і Надії, що підмежковували з півночі затоку Коцебу.

Штир був ходовий і, розпустивши паруси, «Полярна зірка» почала по хвильях, немов велика чайка. Інколи зустрічалися прибережні поля і невеликі айсберги, які, злегка погойдуючись, піднімались і пливли, підгонювані вітром, на північний схід.

Коли береги Аляски почали зникати за горизонтом, Макшеев, який стояв разом із іншими пасажирами біля борта, вигукнув:

— Прошай, колишня російська земле, дорогоцінність, поданий американцям.

— Як це? — здивувався Боровий. — Скільки я пригадую, наш уряд продав Сполученим Штатам цю сумну країну.

— Так, продав за сім мільйонів доларів, а чи знаєте ви, скільки янкі вже виручили з цієї сумної країни?

— Ну, стільки ж або, може, вдвое!

— Ви жорстоко помиляєтесь! Самого золота вони вивезли з Аляски на двісті мільйонів доларів. А крім золота, ще цілком невичерпаного, там є срібло, мідь, олово і кам'яне вугілля, що його починають видобувати. Далі хутро, великі ліси по Юкону. Будують залізниці, Юконом ходять пароплави.

— Ну, нам жалувати нема чого! — зауважив Труханов. — У нас і Аляска залишилася б у такому первісному стані, як Чукотська земля, детеже і золото, і вугілля, і хутро, а путь від усього цього ніякого...

— До якогось часу, — відказав Каштанов, — вільний розвиток Росії взагалі придушеній самодержавством. Але зміниться уряд, і ми, можливо, почнемо працювати в американському масштабі, — тоді Аляска нам би дуже приддалася. Володіючи нею і Чукотською землею, ми б командували всією півноччю Тихого океану і жоден американський хижак не наслівився б заглянути сюди. А тепер вони почивають себе господарями в Беринговому морі і в Льодовитому океані.

— І навіть у Чукотській землі! — додав Макшеев. — Вони постачають чуккам товари і вимінюють у них хутро, моржову кістку, шкірі. Ви швидше знайдете чукчу, який говорить англійською, ніж російською мовою.

Другого ранку землі не було видно, і «Полярна зірка» пливла зі зменшеною швидкістю по морю, що здавалося безкрайм, не зважаючи на кригу, яка біліла всюди навколо. Спереду на горизонті стояв густий туман. Вітер поменшав, інколи йшов лапатий сніг, і тоді горизонт швидко звужувався, а судно применчувало хід; температура повітря була тільки $+0,5^{\circ}$. Близько опівдня визирнуло сонце і дало змогу визначити широту: вона становила $70^{\circ}3'$. Таким чином «Полярна зірка», завдяки ходовому вітріві і майже вільному морю, за тридцять шість годин встигла пройти третину віддалі між виходом з Берингової протоки і берегом шуканої землі.

Дальші два дні ці сприятливі умови тривали, і мандрівники досягли вже широти $73^{\circ}39'$. Але над вечір четвертого дня плавання по морю Бофора крига швидко згустилася, і суднові доводилося вже лавірувати тихим ходом у вузьких проміжках між крижаними полями.

На всьому цьому шляху не зустріли ніяких суден. Очевидно пора року була надто рання для китоловів. Коли це виявилось, Труханов сказав Макшееву:

— Як бачите, Якове Григоровичу, ми китоловів не зустріли і вам, хоч-не-хоч, доведеться залишитися на «Полярній зірці».

як мій гість. Або, може, ви волієте взяти участь у санній експедиції, якщо ми знайдемо шукану землю?

— Хоч яке приємне ваше товариство, — відказав Макшеев, — але сидіти півроку або рік без діла на судні серед криги мені буде важко. А в експедиції я візьму участь з великим задоволенням і, гадаю, не без користі для неї. Я добре вмію ходити на лижах, їздити на собаках і беру на себе разом з Іголкіним догляд за ними. Можу також готувати їжу для всієї компанії, провадити знімання, допомагати професорові Каштанову в геологічних спостереженнях. Як гірничий інженер, я дещо розумію в геології.

— В такому разі я вважаю питання розв'язаним і дуже радий, що склад експедиції збільшився на одну енергійну й досвідчену людину, — сказав Труханов.

Умови участі Макшеєва визначили дуже швидко, а ввечері він показав Каштанову колекцію гірських порід Аляски і Чукотської землі, захоплену ним з розшуків.

Професор оглянув її з великим інтересом і переконався, що американський інженер серйозно підготовлений і може стати добрим помічником у роботі.

Уночі довелося простояти кілька годин на місці. При повному штилі туман став такий густий, що за десять кроків нічого не було видно, все ніби потонуло в рідкому молоці. «Полярна зірка» зупинилася біля великого крижаного поля і всі, крім вартових, спокійно спали.

Вранці туман почав потроху розходитися і клубувати під подувами північного вітерця. Приготувалися до дальнього плавання. Вітер незабаром став дужчачи, туман поступово зникав, відступаючи на південь, крижані поля зашурхотіли і теж почали рухатися.

Спереду зустрівся досить вільний прохід, і «Полярна зірка» під парою знову попливла на північний схід, але повільно, щоб не стикнутися з крижинами і щоб мати змогу швидко зупинитися чи повернути в той чи інший бік.

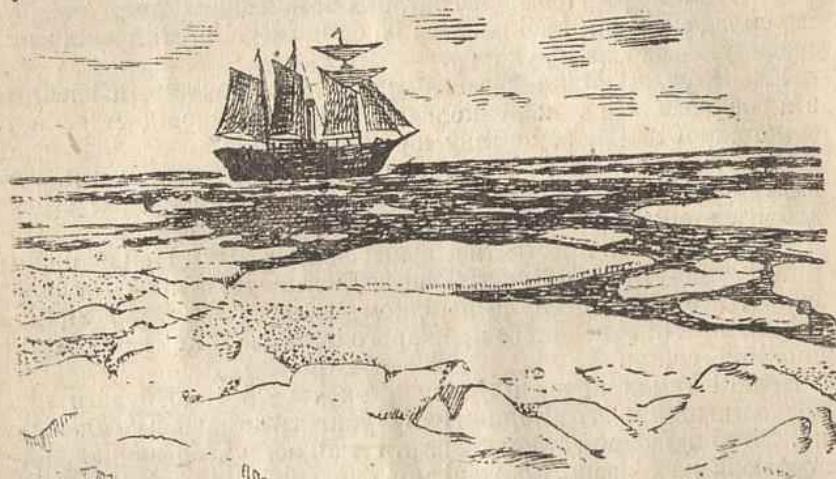
Уесь вечір і до опівночі йшли вперед то повільно, то досить швидко. Але потім сонце, що світило з опівдня хоч і з перервами, сковалося в пелені туману на північному горизонті, а незабаром туман насунувся і на «Полярну зірку». Ця ніч була менш сповідна, ніж попередня: дув невеликий північний вітер, крижані поля рухалися, натискували одне на одне, тріщали й ламалися. Клублячись, туман не давав змоги роздивитися шляху, доводилося здебільшого стояти на місці і пильнувати, щоб не затиснути між собою великі крижини.

Вранці північний вітер посилився, туман розігнало, але зате крига почала дуже рухатися, і день пройшов у великій напрузі. Норастрим повинен був виявити всю досвідченість, щоб пробитися новільно вперед, лавіруючи між полями, відступаючи, повертаючи то праворуч, то ліворуч. Матроси з довгими баграми

7. ЗЕМЛЯ ФРІТІОФА НАНСЕНА

стояли біля обох бортів, щоб відштовхувати судно від крижин, які натискували на нього. На щастя, краї крижаних полів були дуже поламані, айсбергів не було видно, і тільки іноді гряди дрібної криги, нагромаджені подекуди на полях, становили більш серйозну небезпеку.

Уночі в боротьбі з кригою довелося взяти участь усім пасажирам, щоб дати матросам змогу по черзі відпочивати. Туману не було, дув досить свіжий вітер, і судно посувалося вперед. Вранці помітили зграю якихось птахів, що пролетіли на північ, і двох ведмедів, які гуляли по великому полю за кілометр від судна. Це були ознаки того, що десь поблизу земля.

Краї крижаних полів були дуже поламані, айсбергів не було видно і тільки гряди дрібної криги становили більшу небезпеку.

Визначення широти приблизно опівдні дало $75^{\circ} 12' 5''$. Отже, не зважаючи на кригу, «Полярна зірка» за три доби встигла просунутися на північ на $1^{\circ} 33'$.

Коли Нордстрем проکлав на карті курс судна, Труханов сказав членам експедиції, які зібралися навколо столу:

— Досі нам щастить надзвичайно! В 1879 році «Жанетта», що вийшла, як і «Полярна Зірка», з Берингової протоки, ціле літо билася серед криги, не пропливши навіть до 73° північної широти, і на початку вересня була остаточно затерта трохи далі на південь і схід від острова Врангеля. А ми за чотири половину доби без особливих труднощів встигли пробратися

— Генеральні землі можна дістатися і пішки, якщо крига останній не припинить нашого плавання, — сказав Нордстрем. — І скаж, що залишилося не більш як вісімдесят або сто

того ж дня пізно увечері північний горизонт, проти звичайного, зовсім звільнився від туману та хмар, і коли сонце спустилося майже до горизонту, на червоному фоні неба можна було помітити вдалені зубчате пасмо.

— Це безумовно земля! — вигукнув капітан, спостерігаючи в зірну трубу. — Крижані поля не мають таких обрисів і, крім того, на білому фоні видно численні темні плями!

— І вона ближче, ніж ми гадали! Мені здається, що до неї не більш як п'ятдесят-шістдесят кілометрів, — зазначив Макшесв.

— Отже, полярний материк існує, міркування Гарріса стверджуються, і наша експедиція споряджена недаремно! — з задоволенням сказав Труханов.

Всі були збуджені, побачивши землю, і довго не лягали спати. Туману не було і це дало змогу спостерігати рідке видовище: опівнічне сонце, пропливши вогневою кулею над гребенем віддаленого гірського пасма, знову почало поступово підйматися вище.

«Полярна зірка» цілу ніч і цілий ранок посувалася вперед, пробиваючись, як і раніш, через більш-менш густу кригу. Опівдні визначення широти показало, що за добу судно посунулось на північ майже на півградуса.

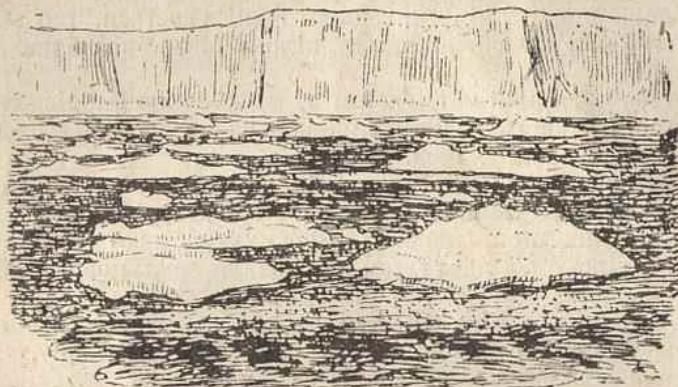
Над вечір сонце, що світило зранку майже без перерви (дуже рідке явище в цих широтах), сковалося за хмарами. Незабаром все небо затягло і розгулялася хуртовина, немов серед глибокої зими. Дрібний сніг засліплював очі, все ховалось у білястій імлі. Великого хвилювання на цьому морі, густо вкритому кригою, вітер не міг викликати, але крижані поля почали рухатися, стикаючись одне з одним, і по їх краях здимались тороси з нагромаджених одна на одну крижин, досягаючи чотирьох і навіть шести метрів у висоту. Становище судна було небезпечним.⁸ Довелося, залишаючись під парою, стояти майже на місці і, відбиваючись від криги, то посуватися трохи вперед, то відступати назад. Усі були напоготові, і тільки завдяки спеціальній конструкції корпуса судно витримало величезний натиск криги.

Нарешті «Полярній зірці» пощастило зайди у велику віймку на східному боці величезного крижаного поля, захищену від безпосереднього натиску, де судно й просто ляло спокійно кінець ночі.

До полуночі хуртовина вщухла, сонце виглянуло і дало змогу визначити широту. Всіх неприємно здивувала звістка, що норд відіграв судно разом з кригою на південь. Але цей же вітер одночасно дуже розбив і роз'єднав крижані поля, тому за два наступних дні, при похмурій і тихій погоді, «Полярна зірка»

досить легко пробивала собі шлях і безумовно значно посунулася на північ.

Земля мала бути близько, бо лот, який досі в морі Бофора показував незмінно глибини 500—700 морських сажень, тепер зустрів дно вже на глибині 80 сажень. Очевидно, тут починалася вже континентальна підводна платформа полярного материка. Але цієї близької землі зовсім не було видно через похмуру погоду, хмари, що низько слалися над поверхнею моря, і дрібний дощ.

«Полярна зірка» стояла недалеко від краю льодової стінки метрів на двадцять заввишки.

Надвечір того ж дня, 2 червня, лот показав тільки 20 сажень глибини і спереду біліла суцільна крига. Судно посувалося тихим ходом, щоб не наскоочити на мілину, яка могла трапитися поблизу землі. Вночі довелося простоити кілька годин, бо густий туман зовсім заступив усе навколо.

Вранці знявся східний вітер, туман розвівся, і виявилося, що «Полярна зірка» перебуває недалеко від краю льодової стіни метрів на двадцять заввишки, яка йшла на схід і на захід до самого горизонту.

— Це напевне бар'єр із материкового льоду, що оточує полярну землю так само, як і південний полюс! — сказав Труханов членам експедиції, що стовпилися на палубі.

Місце це було незручне для висадки санної партії, а тому судно попрямувало на схід з надією знайти бухту або розрив у бар'єрі, що дав би змогу вилізти на поверхню льоду. Лот показав шістнадцять метрів глибини, і можна було гадати, що льодова стіна лежить своєю основою на дні моря.

Йти дуже близько вздовж стіни було небезпечно, бо часто від стрімкої і навіть навислої маси льоду, розтятої численними розколинами, відривалися більш-менш великі брили і падали

з глухим шумом у воду. Деякими розколинами, що розширилися на глибокі, але вузькі ущелини-каньйони, спадали каскадами струмки. Інколи з'являлись айсберги, які, відокремившись від стіни, сіли на міліну або пливли за вітром на захід.

Плавання відбувалося повільно. Доводилось обходити міліни і крижані поля, а тому за добу просунулися тільки кілометрів на сорок. Але цього дня над вечір спереду показався довгий виступ, ніби стіна висувалася на південь, змінюючи свій напрям. Коли ж «Полярна зірка» підійшла ближче, то виявилося, що цей виступ був нੋ кригою, а скелястим мисом самої землі.

За вечерею в каютах-компанії обмірковували питання, як назвати нововідкриту землю. Вирішили назвати її землею Фрітіофа Нансена, на честь великого дослідника полярних морів і країв. Мис, не зважаючи на заперечення Труханова, назвали його ім'ям, як організатора експедиції.

Перед самим мисом льодова стіна відступала трохи на північ, у наслідок чого утворювалася бухта, невелика, але достатньо глибока, щоб можна було висадити санну партію.

Цілу ніч на судні кипіла робота. Треба було поспішати, користуючись сприятливою погодою. Південний вітер міг насунути крижані поля до берега і забити ними бухту. Всі брали участь у вивантажуванні багажу. До краю миса льодова стіна знижувалася і розпадалася на окремі частини, в проміжках між якими не важко було проісти шлях на поверхню льоду. Поки члени експедиції сортували вивантажене на берег майно і укладали його на нарти, матроси зійшли на гребень миса Труханова і спорудили там високу піраміду з каміння навколо жердини, на якій при трикратному салюті гармат «Полярної зірки» був піднятий російський прапор.

Піраміда повинна була також служити сигналом як для судна, що мало крейсувати понад берегом землі, займаючись його зніманням і вивченням, так і для санної експедиції, яка йшла в глибину країни, але повинна була повернутися до того ж миса, щоб знову потрапити на судно. Між камінням піраміди був покладений запаяний цинковий ящик з заявою, що земля відкрита 4/17 червня 1914 року експедицією Труханова на судні «Полярна зірка» під командою капітана Нордстрема і названа землею Фрітіофа Нансена. Цю заяву підписали всі члени експедиції і до неї була прикладена суднова печатка.

Увечері другого дня всі члени експедиції востаннє зібралися в каютах-компанії «Полярної зірки» на прощальну вечерю, під час якої були остаточно розв'язані питання про дальнє плавання судна та про допомогу санній експедиції на той випадок, якщо вона не повернеться в певний строк.

«Полярна зірка» повинна була зробити біля піраміди склад, залишивши в ньому запас харчів, палива і одягу на кілька місяців, щоб експедиція, не заставши чомусь судна в цьому місці, могла влаштуватися на зимівлю.

Санна експедиція повинна була йти прямим шляхом на північ протягом шести або восьми тижнів і потім повернутися на південь по змозі іншим шляхом, але намагаючись вийти знову до миса Труханова. Щоб зменшити свій вантаж і забезпечити собі повернення, вона повинна була залишати, приблизно через кожні п'ятдесят кілометрів, склади харчів на три дні і відомості про напрям свого шляху, коли доведеться шукати експедицію по її слідах.

Другого ранку «Полярна зірка», уквітчана пррапорами, проводжала салютом з обох гармат санну експедицію. Прощаючись, Труханов передав Каштанову запечатаний пакет і сказав:

— Якщо ви опинитеся під час подорожі по землі Нансена в безпорадному становищі або не розумітимете й неспроможні будете пояснити собі того, що ви побачите навколо себе, не знатимете, що робити далі, — то розпечатайте цей пакет! Можливо, його вміст допоможе вам схвалити відповідне рішення. Але без крайньої потреби — прошу вас — не розпечатуйте пакета. Якщо все піде більш-менш гаразд, нормально, то мої вказівки зовсім будуть непотрібні, і вони можуть здатися навіть зовсім необґрунтованими.

Після дружніх потискувань рук на поверхні льодового бар'єра, куди експедицію проводжав майже весь екіпаж, три важко навантажені нарти, запряжені кожна вісімома собаками, та шість чоловіка рушили на північ. Шість запасних собак бігло поруч.

8. ЧЕРЕЗ ХРЕБЕТ РУСЬКИЙ

Шлях експедиції в глиб землі Нансена тривав протягом двох днів сніговою рівниною, яка ледве помітно підносилася на північ і не була важкою для швидкого пересування. Розколини в льоду траплялися рідко і здебільшого були забиті снігом. Погода стояла хмарна, із півдня за вітром сунули густі хмари, що сипали коли-не-коли снігом і заступали далечінъ. Люди і собаки поступово втягувалися в роботу. Попереду всіх ішов Боровий. Він випробовував своєю палкою сніг, щоб своєчасно виявити розколини, і дивився на компас, щоб триматися потрібного напряму. Макшеев, Папочкін і Голкін ішли кожний біля своєї нарти, керуючи ходом собак. Громеко біг трохи останній, але близько, щоб допомагати тій нарті, яка застряvalа, а Каштанов закінчував похід теж з компасом у руках, провадячи маршрутні знімання. На хвості останньої нарти був прикріплений одометр — легке колесо, з'єднане з лічильником, що відмічав пройдену віддаль; тим то цю нарту треба було особливо оберігати від пошкодження.

Усі мандрівники були зодягнені в однакові полярні костюми. На кожному була чукотська кухлянка, тобто хутряна сорочка,

хутром наспід, з капором для голови. На випадок холоду на нартах були ще інші кухлянки, що іх можна було зодягнути поверх перших, але вже хутром наверх. Тепер, для літнього часу, досить було однієї, та й ту під дощ треба було замінювати шерстяною в'язаною курткою, бо одяг з оленячого хутра боїться води. Ноги були зодягнені в хутряні ж штани, теж хутром усередину, і хутряні м'які торбаси — чоботи. Якщо буде особливо тепла погода, то хутряний одяг можна замінити шерстяним, що був у запасі.

Всі йшли на лижах з палками в руках. Рівнина була вкрита рядами застругів — вибійн і опуклостей, утворених зимовими хуртовинами і тільки почали пом'якшити відливами. Вони більше утруднювали рух, ніж розколини, що траплялися не дуже часто. Макшеев розважав усіх балачками з собаками своєї нарти, яким він дав характерні назви; головна собака, велика і чорна дісталася ім'я «Генерал». Для ночівлі ставили юрту полегшеного типу з легким і міцним остовом з бамбука; в ній розкладали по колу понад стінами спальні мішки, посередині ставили спиртову піч варити страву, до перекладини згорі чіпляли ліхтар. Собак прив'язували до нарт навколо юрти. Наприкінці другого дня подорожування, пройшовши п'ятдесят п'ять кілометрів від місця висадки, влаштували перший склад харчів, потрібних при поверненні назад, і відзначили його пірамідою із снігових брил з червоним пррапором на вершечку.

Третього дня підйом снігової рівнини став більш помітний, з'явилось більше розколин, які сповільнювали рух: доводилося йти обережніше, промаючи сніг, щоб не провалитися крізь тонкий шар його, що ховав під собою розколини. Увечері виявили ознаки близької зміни місцевості.

Хмарі на півночі росходилися під подувами вітру і між їх сірими кlapтами й масами то з'являлися, то зникали досить високі гори, що тягнулися довгим пасом по всьому горизонту. На сніжнобілому полі цих гір чорніли скелясті відроги. Незахіднє сонце пливло над самим гребенем хребта, тъмяно світлячи крізь пелену хмар і забарвлюючи їх у червонуватий колір. Снігова рівнина на передньому плані вкрилася плямами й смугами, відбитими від неба, синюватого, лілового й рожевого кольору. Загальна картина снігової пустині й тасмничого хребта, що вперше з'явився перед очима людей, була вражаюча. Сходження на цей хребет, названий Руським, через великі розколини в льоду тривало три дні; шлях ішов однією з поперечних долин між скелястими відрогами.

Льодовий потік, тобто глетчер, що спадав долиною південного схилу хребта, мав до одного кілометра завширшки. Його з обох боків обступали досить круті, темні скелясті укоси, що чергувалися з більш положистими схилами, глибоко вкритими снігом. Перші були усіяні великими і дрібними уламками базальту і подекуди, в захищених місцях, являли собою мініатюрні галі-

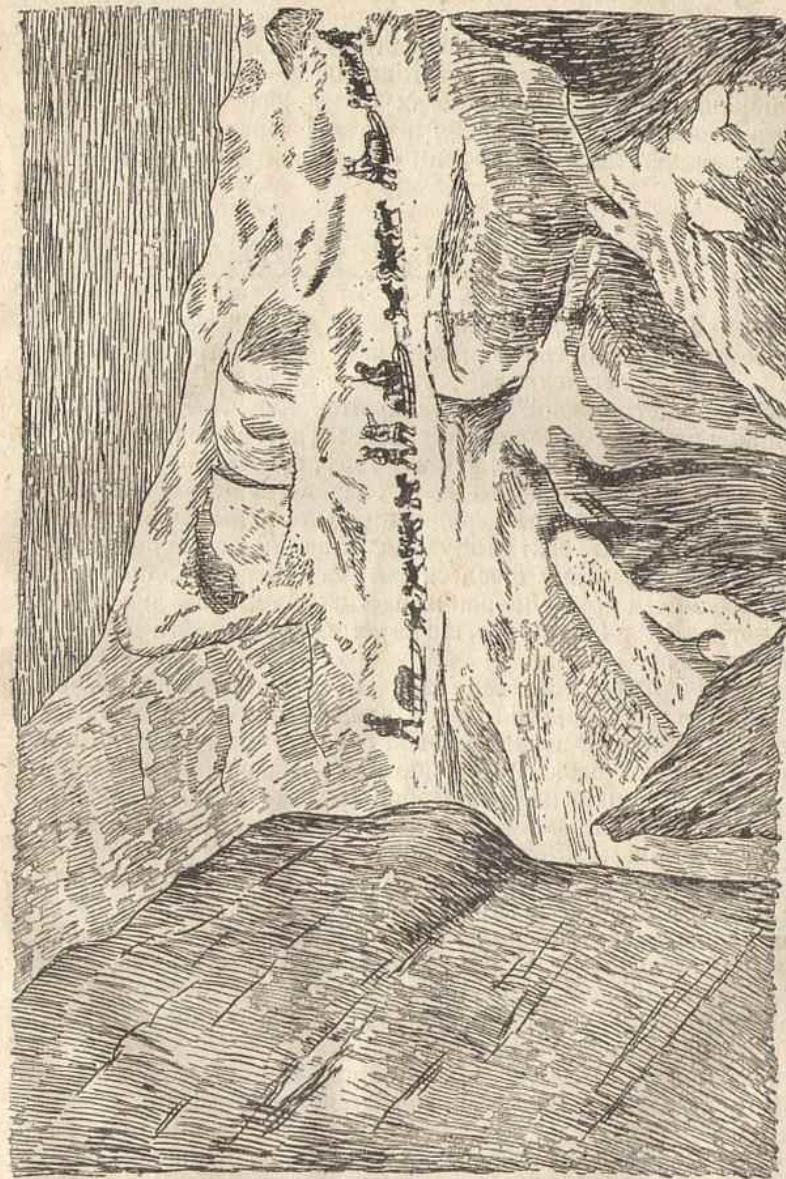
вини з полярною рослинністю. Каштанов по дорозі оглядав кручі, а Громеко збирав рослини. Для Папочкіна поживи майже не було; за цілий день він зібрав лише кількох комах — напівживих на снігу або живих на галівинках.

Густі хмари, зовсім заступаючи небо, пливли так низько, що майже зачіпали за голови мандрівників, які йшли ніби широким, але дуже вузьким коридором з білою потрісаною підлогою, чорними стінами і сірою стелею. Всюди, де схил дна

Громеко біг трохи остроронь, щоб допомагати тій нарті, яка застравала.

долини ставав крутіший, більш-менш рівна поверхня льоду перетворювалася на льодопад з численними розколинами, що часто являв собою хаос крижин, через які доводилося перетягати нарти; люди і собаки знемагали, і за день проходили лише кілометрів десять такого шляху. Погода, як і раніш, стояла похмура. Південний вітер ніс низькі тучі, що заступали гребені відрогів; іх чорні схили обступали нерівну поверхню льодовика, яким з великими труднощами пробивалися нарти експедиції. В гірших місцях нарти доводилося розвантажувати і переносити вантаж на собі. Нарешті над вечір третього дня зійшли на перевал, який досягав майже півтора тисяч метрів над рівнем моря і являв собою снігову рівнину. Погода залишалася похмурою. Гребінь хребта був поспіль укритий сірими хмарами, що мчали на північ, і експедиція посувалася увесь час у невеликому

Більш-менш рівна поверхня льоду перетворювалася на льодопад з численними розколинами, що часто являв собою хаос крижин.

тумані, який заступав усе навколо за сотню кроків від глядача.

Всі були дуже невдоволені цією обставиною, бо при добрій погоді вид з поверхні хребта був би дуже широкий і можна було б накидати карту значної частини Землі Нансена.

На перевалі влаштували другий склад, де залишили колекції, зібрані геологом на відрогах південного схилу. Здобич зоолога за весь час обмежилася шкірою і черепом мускусного бика; невелике стадо цих тварин зустрілося експедиції перед перевалом.

9. БЕЗКОНЕЧНИЙ СПУСК

Північний схил хребта мав зовсім інший характер. Це була безконечна снігова рівнина, яка положисто спадала на північ, і собаки легко тягли нарти вниз по схилу. Але погода погіршала; настирливий південний вітер ніс густі хмари, які клубилися майже по поверхні снігу, зовсім заступаючи далечін. Часто зривалася хуртовина, і тільки тому, що вітер був ходовий, а мороз не перевищував $10 - 15^{\circ}$, мандрівники могли дали рухатися без особливих труднощів. Розколини траплялися часто, але всі були вузькі і тому їх переходили порівняно легко. Тільки через хуртовину довелося йти дуже обережно, бо свіжий сніг часто зовсім притрушував ці пастки. На кінець дня хуртовина лютувала з такою силою, що на встановлення юрти довелося витратити багато зусиль.

На ранок юрта була занесена снігом по саму покрівлю, і Боровий, який устав раніш від інших для метеорологічних спостережень, відчинивши двері, ткнувся головою в кучугуру. Довелось прокопувати собі вихід. Вибрали надвір, мандрівники побачили, що всі нарти і собаки зникли — навколо юрти здіймалися тільки великі замети. Але не важко було догадатися, що речі й тварини просто засипало снігом, бо про крадіжку перших і втечу других у цій сніговій пустині годі було й думати. Всім довелося взятися до розкопування. Почувши голоси людей, собаки почали самі прокопуватися спід заметів, щоб швидше дістати ранкову порцію корму. Було цікаво дивитися, як то тут, то там поверхня снігу починала підніматися горбом, крізь який зрештою проривалася чорна, біла або плямиста кудлата голова, радісно скавачи.

На безконечній рівнині свіжий сніг лежав нетовстим шаром, не більш як на півметра, і скучився кучугурами тільки навколо перешкод — юрти, нарти і собак. Тому, що падав він при великому вітрі, то не був достатньо щільний, і хоч лижники не дуже поринали в нього, але нарти й собаки загрузали. Доводилося часто мінятися місцями, бо на передову нарту, що прокладала шлях для інших, припадала найважча робота, і собаки, які

тягли її, швидко зморювалися. Ці зміни, до яких призводив пухкий сніг, не давали змоги рухатися швидко, а тому, хоч вітер і поменшав, хуртовина перестала, шлях ішов під гору рівним схилом й щілини були зовсім забиті снігом, — за день встигли пройти тільки двадцять два кілометри і зупинилися за п'ятдесят п'ять кілометрів від перевалу. Тут влаштували третій склад.

Уночі хуртовина відновилася з попередньою силою, і вранці довелося знову викопуватися, хоча з менш глибоких заметів. Тепер уже шар свіжого снігу на рівнині досягав майже метра, і рухатися стало важче. Тим то, пройшовши за день п'ятнадцять кілометрів, усі так стомилися, що зупинилися на ночівлю раніш звичайного часу. Місцевість і погода зберігали свою гніточку одноманітністю.

Увечері хуртовина перестала, і крізь хмари, що таксамо слалися майже по поверхні безкрайої снігової рівнини, інколи показувалося сонце, низько звисле над горизонтом. Картина, яка постала перед очима спостережників, була буквально фантастична: сніжнобіла рівнина, клуби й қлюччя швидко повзучих по її поверхні сірих хмар, що безупинно змінюють свої обриси; в повітрі крутилися стовпи дрібних сніжинок, і то тут, то там, в цій-біло-сірій каламутній і рухомій імлі, проривалися яскраво-рожеві відблиски променів сонця, яке то з'являлося червоною кулею, то зникало за сірою завісою. Наші мандрівники після вечеї довго милувалися цією картиною, поки втіма не загнала їх у юрту і в спальні мішки.

На третій день спуску барометри показали, що місцевість лежить уже на рівні моря, а схил рівнини на північ все ще тривав.

Коли Боровий, записавши покази барометра, сказав про це своїм супутникам, Макшев вигукнув:

— Що ж це? Ми вже з'їхали з хребта Руського, не зустрівши жодного льодопада, жодної широкої розколинки!

— Ще дивніше, — зазначив Каштанов, — бо тут повинен бути берег моря, а отже, край величезного льодового поля, яке спускається північним схилом цього хребта і, за нашими вимірами, має сімдесят п'ять кілометрів завдовжки. Тут, подібно до того, що ми знаємо про край антарктичного материка, повинна бути висока круча, льодова стіна на сотню-две метрів заввишки, а біля її підніжжя — відкрите море або хоча б поля торосів, проталини і серед них окремі айсберги. Адже льодовик рухається на тиску морську кригу!

— А тим часом, — закінчив Боровий, — льодове поле йде з таким же похилом і далі, скільки видно, і ніяких ознак, що поблизу море, немає: той же таки вітер з півдня, ті ж низькі хмари, які майже повзуть по поверхні землі.

— Завтра все з'ясується — заспокоїв Громеко, — побачимо і море, і кручу льодової стіни, переконаємося, що земля Нансена пінічилася, а разом з нею закінчилася і наша санча експедиція.

— Як це закінчилася?.. — почулося кілька голосів.

— Морем нам іти нема чого, — пояснив Громеко, — землю відкрили, великий хребет перетяли, залишається повернути назад.

— Але спершу треба спробувати обстежити північний берег цієї землі, наскільки вистачить сил і припасів — сказав Каштанов, — а потім вже йти назад до «Полярної зірки».

Але другий день не приніс змін. Снігова рівнина йшла далі і мала той же характер та схил на північ; вітер дув у спину мандрівників, ніби підганяючи їх уперед; низькі хмари клуботали і сипали час-від-часу сніgom. Всі сподівались, що спуск от-от закінчиться, поспішили, вдвівлялися вперед, обмінювалися надіями, що незабаром буде кінець. Але все було даремно. Минала година за годиною, кілометр за кілометром залишалися позад і, нарешті, загальна втому примусила стати на ночівлю.

Коли юрта була поставлена, всі стовпилися навколо Борового, який установлював ртутний барометр; усім хотілося бачити його покази, бо на кишенькових анероїдах стрілки вже вийшли за кінець ділень на циферблаті і не показували як слід тиску повітря.

— За приблизним обчисленням ми спустилися вже на чотириста метрів нижче рівня моря, — вигукнув метеоролог, — якщо тільки Земля Нансена в цей час не захоплена незвичайним по величині антициклоном! Барометр показує вісімсот міліметрів!

— Як мені відомо, — зазначив Каштанов, — антициклон із таким тиском на землі не бувас. Крім того, з того часу, як ми перебуваємо на Землі Нансена, погода не змінювалася і зовсім не схожа на погоду при антициклоні.

— В такому разі, що ж це таке? — вигукнув Папочкін.

— Очевидно земля не закінчилася і північна її частина являє собою дуже глибоку западину, що йде нижче від рівня моря на сотні метрів.

— Хіба це можливо? — запитав Громеко.

— Чому ж ні! На землі відомі подібні западини, наприклад долина Йордана і Мертве море в Палестині, западина Каспійського моря, Люкчунська улоговина в Центральній Азії, відкрита російськими мандрівниками, нарешті дно озера Байкала в Сибіру, що лежить нижче морського рівня майже на тисячу метрів.

— Западина Мертвого моря теж чималенька, дно її на чотириста шістдесят п'ять метрів нижче від рівня океану, — додав Макшеєв.

— В усікому разі відкриття западини такої глибини на полярному материкові буде дуже цікавим і важливим наслідком нашої експедиції, — закінчив Боровий.

Всі були дуже здивовані, що спуск тривав і наступного дня гію ж рівниною і при одинакових умовах погоди.

— Ми лізemo в якусь бездонну діру, — жартував Макшеєв.

Це не плоска западина, а швидше лійка, можливо кратер згаслого вулкана?

— Але тільки нечуваних на землі розмірів, — зазначив Каштанов. — Ми спускаємося в цю лійку вже чотири дні, і діаметр цього кратера, очевидно, досягає трьох сот кілометрів або й більше; вулкани такої величини відомі тільки на місяці. На наше нещастя, протягом усього спуску ми не зустріли жодної скелі, ані найменшого виходу гірської породи, що з'ясували б нам походження цієї западини. Схили кратера повинні складатися з різних лав та вулканічних туфів.

— На північному схилі Руського хребта і на його гребені ми бачили базальти і базальтові лави, — нагадав Папочкін. — Деякі вказівки на вулканічному природі цієї западини ми маємо.

— Кратери згаслих вулканів, заповнені до краю снігом і льодом, відомі на Алясці, — додав Макшеєв.

Увечері цього дня і ртутний барометр відмовився служити; його трубка вщерть заповнилася ртуттю. Довелося дістати гіпсотермометр і визначити тиск повітря за температурою кипіння води. Він відповідав глибині вісімох сот сорока метрів нижче рівня океану. Всі помітили, що ввечері стало трохи темніше. Проміння опівнічного сонця очевидно не проникало безпосередньо в цю глибоку западину. Мандрівники були здивовані ще більше, коли довідалися, що компас цього дня теж відмовився служити; його стрілка крутилася, тремтіла і не могла заспокоїтися і показати положення півночі. Доводилося керуватися напрямом вітру та загальним схилом рівнини, щоб, як і раніш, іхати на північ. Неспокій компаса Каштанов теж приписав вулканічній природі западини, бо відомо, що великі маси базальту впливають на магнітну стрілку.

Але другого дня мандрівники натрапили за кілька кілометрів від місця ночівлі на несподівану перешкоду: снігова рівнина вперлася в пасмо льодових скель, що тягнулися в обидві сторони впоперек шляху скільки можна було окинути оком. Скелі подекуди підносилися стрімко на десять-п'ятнадцять метрів, подекуди ж являли хаос великих і дрібних крижин, нагромаджених одна на одну. Здиратися на ці купи і без вантажених нарт було важко. Довелося зупинитися для розвідки. Макшеєв і Боровий здерлися на найвищу купу і переконалися, що попереду, скільки око можна окинути, тягнуться такі ж купи і скелі.

— Це не схоже на пояс торосів морської криги, — сказав Макшеєв, повернувшись до нарт. — Тороси не тягнуться накілька кілометрів завширшки без перерви.

— Очевидно ми досягли дна западини, — сказав Каштанов, — і цей хаос обумовлений натиском величезного льодовика північного схилу хребта Руського, яким ми сходили.

— Виходить, усе дно западини зайняте хаосом крижин,—
зазначив Боровий. — Інші схили її теж повинні бути вкриті
льодовиками, що спадають на дно.

— А тому, що западина колосальної величини, то її досі
не встиг заповнити льод, який заповнив кратери вулканів Аляс-
ки, — додав Макшеев.

— Але нам треба так чи інакше перебратися через це дно,
щоб продовжувати подорож на північ і виявити розміри западини
та характер протилежного схилу, — сказав Каштанов.

— Найлегше йти понад підніжям хаосу, щоб обігнути
по дну западини до протилежного схилу, — запропонував
Громеко.

— А що як ця западина не кратер вулкана, а долина між
двома хребтами? — зауважив Папочкін. — Тоді вона може
тягнутися на сотню-две кілометрів і ми не встигнемо пройти
через усю Землю Нансена.

— І куди йти понад підніжям хаосу, праворуч чи ліворуч,
щоб обігнути його? — запитав Боровий.

— Підемо ліворуч; можливо ми зустрінемо таке місце, де хаос
дасть змогу перейти раніше на той бік без особливих труднощів.

Погодившись на цьому, мандрівники попрямували ліворуч,
тобто на захід, орієнтуясь вітром, бо компас, як і раніш, не
міг заспокоїтися і показати північ. Ліворуч від них підіймалася
снігова рівнина з ледве помітним похилом, праворуч підносилася
льодові нагромадження і скелі; низькі хмарі таксама заступали
небо і навіть зачіпали за вершини більш високих крижин. Приб-
лизно опівдні помітили місце, де хаос крижин здавався ніби
прохідним; купи були нижчі, подекуди було видно проміжки.
Тут зупинилися, щоб улаштувати четвертий склад, а Боровий
і Макшеев порожнєм попрямували вглиб льодового пояса на
розвідку. Надвечір вони повернулися і повідомили, що пояс має
близько десяти кілометрів завширшки, що він прохідний, хоч
і не без труднощів, і що за ним починається рівний підйом на
протилежний схил западини.

Щоб перебороти пояс, мандрівники витратили два дні сер-
йозної роботи. Часто доводилося прорубувати стежки через
нагромаджені крижини і протягати одну за другою нарти спіль-
ними зусиллями людей і собак. Ночували, не ставлячи юрти,
притулившись від вітру за величезною крижиною. Собаки по-
ховались по розколинах і ямах між брілами. Але після важкої
роботи всі спали міцно, не зважаючи на стогні і завивання вітру,
що гув у хаосі на різні голоси.

Другого дня дісталися на другий бік перешкоди. На ночівлі
Боровий запалив спиртівку гіпстермометра з цілковитою певні-
стю, що він покаже ту саму висоту, як і перед льодовим поясом,
тобто близько дев'ятисот метрів нижче рівня моря. Але коли
він уставив термометр у трубку кип'яtilника, ртуть піднялася
до 105° , далі до 110° і все ще піднімалася вгору.

Приблизно опівдні помітили місце, де хаос крижин здавався ніби прохідним; купи були нижчі, подекуди було видно проміжки.

— Стій, стій! — скрикнув Боровий. — Куди ти лізеш, хочеш розбити скло!

— Що таке? В чому річ? — почулись вигуки.

Всі схопилися і скуччилися навколо приладу, що стояв на одному з дорожніх ящиків.

— Це щось небачене й нечуване! — вигукнув Боровий уривчастим від хвилювання голосом. — Вода кипить у цій проклятій дірці при температурі +120°.

— А це значить?

— Це значить, що льодовим поясом ми спустилися в якусь безодню. Я зараз навіть не збагну, скільки тисяч метрів нижче від рівня моря відповідають цій температурі кипіння. Заждіть, треба довідатися в таблицях.

Він присів на свій спальний мішок, витяг з кишені довідник для визначення висот, покопався в таблицях і на полях почав обчислювати щось. У цей час супутники один по одному підходили до приладу, щоб пересвідчитись, що термометр справді показує +120°. Світлій стовпик зупинився біля цього ділення і сумнівів бути не могло. Мовчанка, що панувала серед вражених здивованням людей, порушувалася легким клекотінням води, яка кипіла в приладі.

Але ось почулося глибоке зітхання Борового і потім виголошенні урочисто такі слова:

— За приблизним обчисленням цій температурі кипіння при +120° відповідає від'ємна висота в п'ять тисяч сімсот двадцять метрів.

— Не може бути! — Ви помилились, — почулись вигуки.

— Перевірте самі! Ось вам таблиці. В них, звичайно, немає даних для цієї температури кипіння, якої ніхто ніколи не спостерігав поза лабораторіями. Доводиться обчислювати приблизно.

Каштанов перевів обчислення і сказав:

— Цілком вірно. За ці два дні, дряпаючись через крижини, ми спустилися на чотири тисячі дев'ятсот метрів протягом якісно десяти-двадцяти кілометрів.

— І не помітили такого спуску!

— Лізли вниз з висоти Монблана і нічого не знали! Це щось неймовірне!

— І незрозуміле! Доводиться думати, що льодовий хаос — це льодопад на кругому урвищі, який веде з кратера в жерло цього величезного вулкана.

— З якого нам доведеться тепер видиратися таким же льодопадом на другий бік!

— А мені незрозуміла ї ця густа пелена хмар, і цей вітер, що вперто дув з півдня вже кілька днів безперестану, — сказав Боровий.

Але припущення про другий льодовий пояс не справдилося. Другого дня шлях ішов по сніговій рівнині з положистим під-

йомом; через це та через теплу погоду рухатися стало важче. Термометр показував трохи вище нуля, сніг розмокав і липнув до полозків нарт, собаки тягли весь час повільним ходом. До вечора ледве зробили двадцять п'ять кілометрів. Що місцевість підіймалася — сумнівів у цьому не було і, встановлюючи гіпстермометр, Боровий був упевнений, що він покаже меншу глибину, ніж напередодні.

Але вода не закипала довго; нарешті пішла пара і Боровий уставив термометр. Трохи згодом почувся його вигук:

— Морока зна, що таке! Це... це... — він вибухнув прокльонами.

— Що таке? В чому річ? Термометр тріснув? — почулись голоси.

— Я сам трісну або збожеволію в цій дірці! — лютував метеоролог. — Подивіться самі, хто з глузду з'їхав — я чи термометр?

Всі схопилися й підійшли до гіпстермометра. Ртуть показувала +125°.

— Ми сьогодні підіймалися, а не спускалися? — тремтячим голосом запитав Боровий.

— Звичайно підіймалися! Цілий день підіймалися! Сперечань бути не може!

— А вода кипить на 5° вище, ніж учора біля льодового бар'єра! І це значить, що ми сьогодні не підіймались, а спустилися на тисячу чотириста тридцять метрів, приблизно.

— І перебуваємо, виходить, на сім тисяч сто п'ятдесят метрів нижче від рівня океану, — швидко обчислив Макшеєв.

— Але ж це ні з чим не в'язеться! — засміявся Папочкин.

— Повірити в крутий спуск льодами ще можна було, — додав Каштанов, — але повірити, що ми спустилися майже на півтора кілометри, коли шлях явно йшов угору схилом, це суперечить здоровому розумові.

— Якщо тільки ми не всі збожеволіли, то я з вами згодний! — похмуро відповів Боровий.

В цей час Громекота Іголкін, що виходили з юрти погодувати собак, повернулися і перший з них сказав:

— Ще один дивний факт! Сьогодні помітно світліше, ніж учора біля льодів.

— А учора було світліше, ніж по той бік бар'єра, — додав Макшеєв.

— Цілком вірно! — потвердив метеоролог. — Найтемніша ніч, немов петербурзька біла ніч, була перед льодовим бар'єром. Ми гадали, що перебуваємо на дні западини, і послаблення світла було зрозуміле: проміння низького полярного сонця не може проникати так глибоко.

— Але тепер ми спустилися незрівняно глибше, а ніч далеко світліша!

Довго ще обмірковували всі ці суперечливі факти, але, нічого не з'ясувавши, поснули. Вранці Боровий перший виліз із юрти, щоб зробити своє спостереження.

Вітер, як і раніш, дув з півдня і ністаксамо низькі сірі хмари, що заступали місцевість за сотню-дві метрів. Термометр показував — 1°, ішов сніг.

— Сьогодні треба перевірити, йдемо ми вгору чи вниз, — запропонував Макшеев. — У нас серед інструментів є легкий нівелір і рейки.

Далі йшла та ж снігова рівнина, але сніг трохи підмерз і йти було легше. Схил був невеликий, але безумовно вгору, і кілька нівелювань, зроблених протягом дня, півердили те, що бачило око і що показували собаки своїм ходом.

За день пройшли двадцять три кілометри, бо нівелювання забрали досить багато часу.

Тільки поставили юрту, як Боровий одразу вийняв свої прилади; кіп'ятильник показав +128°.

Боровий смачно вилаявся і сплюнув.

— Єдине пояснення — це те, що в цій прірві не прикладеш фізичних законів, встановлених для земної поверхні, і треба виробляти нові, — сказав Каштанов.

— Легко сказати виробляти, — гнівався Боровий. — Наспіх їх не виробиш! Сотні вчених десятки років працювали, а тут все сходить на нівець, ніби на іншій планеті. Я не можу примиритися з цим і готовий подати у відставку!

Всі зареготали при цій вихватці метеоролога, який всетаки взявся до обчислень і оголосив, що за день піднялися, то пак — спустилися, на вісімсот шістдесят метрів, і місце лежить на дев'ять тисяч метрів нижче від рівня моря.

— Я довідався в посібнику з фізики, — зазначив Каштанов. — Виявляється, що вода кипить при 120°, коли тиск на дві атмосфери, і при 134° — коли тиск на три атмосфери. Ось зараз ми перевіримо тиск приблизно на дві з половиною атмосфери.

— Зрозуміло, що при такому тискові почуваш себе погано і голова йде обертом, — сказав Боровий похмуро.

Інші потвердили, що вже з тієї ночі, яку провели серед льодів бар'єра, самопочуття погіршало, відчувається тиск у грудях, вагота в голові, млявість рухів; сон неспокійний, зкошмарами.

— І собаченята теж почують себе погано, — заявив Голкін. — Вони ніби ослаблі і тягнуть гірше, хоч підйом некрутій. Я гадав, що вони просто пристали, а воно справа от у чому!

— Цікаво перевірити пульс у всіх, — запропонував Громеко.

— У вас нормальний скільки, Іване Андрійовичу?

— Сімдесят два, — відповів Боровий, простягаючи руку лікареві.

— Ну от, а тепер сорок чотири! Різниця значна. Серце при такому тискові працює повільніше, а це й відбивається на самопочутті.

— Що ж, якщо спуск триватиме, то серце зовсім перестане працювати? — запитав Макшеев.

— Ну, не до центра ж землі ми спускатимемося! — засміявся Громеко.

— А чому ні? — пробурчав Боровий. — Ця дивоглядна лійка, можливо, йде до самого центра землі. Я тепер всьому повірю. Не здивуюсь навіть, коли ми вийдемо з неї серед льодів південного полюса.

— Це вже, вибачте, дурниці! — зауважив Каштанов. — Ні наскрізної дірки через земну кулю, ні лійки до центра бути не може. Це суперечило б усім даним геофізики і геології.

— От як! А з суперечностями всім законам метеорології, що їх ми вже спостерігаємо, ви примирюєтесь? Ось побачите, і закони вашої геології полетять ще шкіреберть.

Каштанов розміявся.

— Метеорологія, Іване Андрійовичу, наука легковажна, — сказав він жартома. — Вона має справу з несталим середовищем атмосфери, з її циклонами і антициклонами, причини яких досі неясні. А геологія заснована на міцному базисі — твердій земній корі.

— Міцний базис! — скліпів Боровий. — Поки його не трусоне добрий землетрус, при якому перший-ліпший геолог втратить голову, коли не гірше щось трапиться!

Усі качалися за сміху.

— І потім, — продовжував метеоролог уძливо, — ви знаєте якінебудь два-три кілометри вглиб земної кори, а говорите про стан надр! І скільки голів, скільки гіпотез про природу цих надр. На думку одних — ядро землі тверде, на думку інших — рідке, на думку ще когось — газоподібне. Розберіться тут!

— Розберемося з часом! Кожна гіпотеза, якщо вона обґрунтована, є ще один крок до пізнання істини, а щодо надр, то ви неправі. Тепер саме сейсмологія, тобто вивчення землетрусів, дас нам нові способи узнати більше про стан земного ядра.

— Цікаво, що буде завтра? — закінчив він. — Тепер щодня можна чекати якихось фактів, на перший погляд незрозумілих, але які складаються в загальний ланцюг причин і висновків, коли в них розберешся.

Другого дня йшла далі та ж снігова рівнина, але вже не так підіймалася вгору; вітер, як і раніш, дув з півдня, низькі хмари клуботали і слалися майже по поверхні землі, заступаючи далечінь. До опівдня підйом рівнини став майже непомітний, а над вечір він перейшов на спуск, — собаки побігли швидше і лижники ледве встигали за ними. Температура трималася трохи нижче нуля, і шлях був легкий. І ранtom Боровий, ідучи, як і завжди, попереду, замахав руками і закричав:

— Стійте, зачекайте! Я боюся, що ми зблілися з шляху!

Всі підбігли до нього. Він тримав у руках компас і пильно дивився на нього.

— В чому річ? — запитав Каштанов.

— Ми йдемо не на північ, а на південь, назад до льодового пояса. Дивіться, північний кінець стрілки показує не вперед, у напрямі нашого шляху, а назад.

— Коли ж ви помітили це?

— Щойно. Адже відтоді, як компас почав пустувати, я перестав вірити йому, і вів караван за вітром, який увесь час уперто дме з півдня. Але мене тепер збентежив новий похил рівнини, бо з лійки ми не могли ще вибратися. Я вийняв компас і побачив, що він перестав пустувати і показує напрям шляху на південь, а не на північ.

— Але вітер дме, як і раніш, нам у спину!

— Він міг змінитися протягом ночі.

— Ні, — сказав Макшеев, — вітер не змінився. Ми весь час ставимо юрту дверима за вітром, тобто на північ, щоб не завівало. Сьогодні вранці, я пам'ятаю це добре, юрта стояла ще за вітром.

— Значить він змінювався поступово протягом сьогоднішнього дня, ми описали півколо і пішли назад.

— Або ж компас якимось чином перемагнітився!

— Хоч би визирнуло сонце та показались зірки, щоб перевірити, куди ми йдемо, — бідкався Боровий.

— В усікому разі треба зупинитися на ночівлю і перевірити з компасом у руках кілька кілометрів нашого шляху, що його ясно видно з слідів на снігу, — сказав Каштанов. — Якщо ми кружляли, — це виявиться швидко.

Поставили юрту, Макшеев і Громеко побігли по слідах назад, Боровий скіп'ятив гіпсотермометр, який показав майже те ж, що й напередодні. Невеликий підйом протягом першої половини дня, очевидно, був зрівноважений спадом протягом другої половини. Через дві години наші слідопити повернулися, вони перевірили десять кілометрів шляху, що йшов увесь час прямою лінією за напрямом вітру. Тому вирішили, що останньому можна більше вірити, ніж компасові і що треба йти і далі за вітром.

І цього разу нічної темряви так і не настало; тьмяне світло під покривом хмар не змінилося.

Другого дня похил місцевості вниз став більш помітний. Температура піднялася трохи вище нуля, сніг розмокав, і шлях, не зважаючи на спуск, став важчий. Після опівдня з'явилися калюжки і невеликі струмки, які звивалися між нерівностями і, нарешті, зникали в забитих снігом розколинах. Для ночівлі довелося вибрати підвищений майданчик і окопати юрту рівничками, щоб відвести воду таючого снігу.

Встановлюючи гіпсометр, Боровий був певний, що він покаже більше число градусів, ніж напередодні, бо цілий день тридав спуск на дно загадкової западини. Але термометр показав 126° , і від'ємна висота місцевості, не зважаючи на спуск,

не збільшилась, а зменшилась на п'ятсот сімдесят метрів. Метеоролог, зовсім розгубившись, вибухнув нервовим сміхом.

— Новий сюрприз, нове непорозуміння! Сьогодні вранці ми вирішили не вірити компасам, тепер доводиться поставити під сумнів і гіпсотермометр!

Знову всі мандрівники зібралися навколо приладу, що пустував, перевіряли його покази, кип'ятили воду ще й ще раз, але результат діставали той самий. Не зважаючи на те, що рівнина спадала і що сумнівів в цьому не могло бути, бо струмочки текли в тому ж напрямі, — тиск повітря не збільшувався, а зменшувався. Попередніх же днів, навпаки, при підйомі тиск не зменшувався, а збільшувався. Здавалося, що закони фізичних явищ, вироблені поколіннями вчених на підставі спостережень на земній поверхні, тут, у цій западині полярного материка були непридатні або набули зовсім іншого значення. Нез'ясова них явищ більшало.

Всі були зацікавлені й схвилювані, але зрозуміти, пояснити ніхто не міг. Залишалось тільки сподіватися, що найближче майбутнє дасть ключ до роз'яснення загадки.

— Але що за снігова пустиня! — зазначив Папочкін. — Після зустрічі з мускусними биками на перевалі через хребет можна було сподіватися, що наступні дні дадуть мені і Михайліві Гнатовичу якунебудь наукову здобич. Проте, ми з того часу йдемо трохи не дванадцять днів, пройшли більш як двісті п'ятдесять кілометрів — і зовсім нічогісінько, крім снігу й льоду!

— І навіть Петро Іванович, якому досі щастливо найбільше щодо колекцій, нічим не поживився, — додав Громеко.

— Один тільки Іван Андрійович колекціонує! — сміючись сказав Макшеев.

— Я? Що ж я зібрав за цей час? — здивувався Боровий.

— Колекцію незрозумілих фізичних явищ, — відповів за Макшеєва Каштанов, догадавшись, на що той натякає.

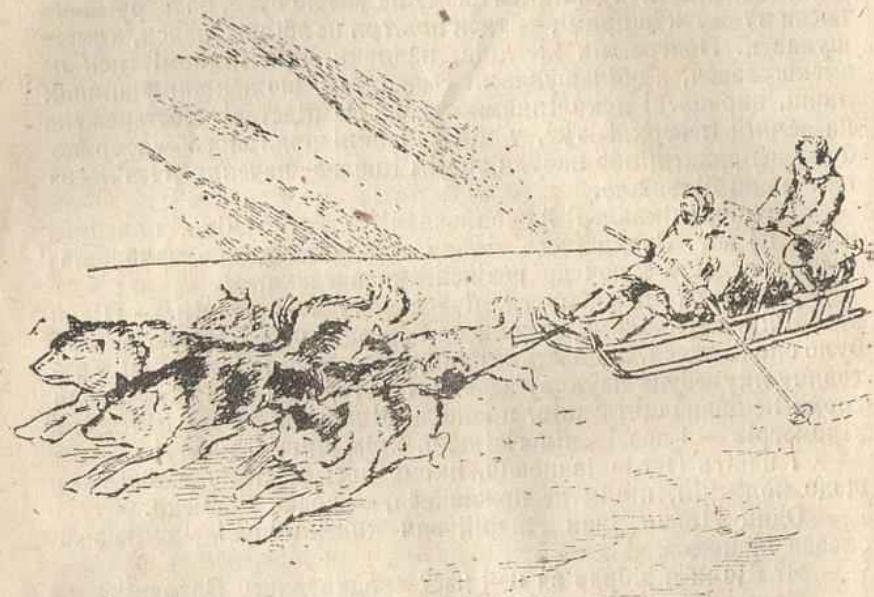
— Це дуже дивна колекція, але зате легка на вагу, не те, що ваше каміння! — сміявся Боровий. — Вона наших нарт не придушить!

— Але може бути і дуже ваговитою, з погляду наслідків експедиції. Адже кожному дослідникові хочеться знайти що-небудь особливе, раніш невідоме! Вам пощастило досі більше, ніж нам.

Другого дня спуск тривав і став навіть ще помітніший. Льодова рівнина почала розпадатися на плоскі ували. В западинах між ними текли струмки, сніг розмок і йти на лижах стало важко; лижки ковзалися, роз'їдждалися в сторони. Тому спосіб пересування змінили: люди посідали на нарти, по двоє на кожну, і собаки тягли їх швидко вниз по схилові; лижники наліжками спрямовували нарти і стримували забігання їх на нерівних місцях.

Цього дня звернули увагу на те, що хмари, які клубились таксамо низько, мають не сірий, а червонуватий колір, ніби їх освітлює призахідне, але невидиме сонце.

Червонуваті хмари клубились, як і раніш, низько, льодова пустиня йшла в усі сторони до недалекого горизонту, і теж здавалася червонуватою. Це дивне освітлення на дні глибокої

Люди посадили на нарти, по двое на козацьку, і собаки тягли їх швидко вниз по схилові.

западини, куди не могло заглянути низьке полярне сонце, теж належало до колекції нез'ясовних явищ, яку збирав Боровий.

Цього дня зупинилися на гребені увалу поблизу великого бурхливого струмка з чистою водою, яка звільнила від потреби розтоплювати сніг для супу і чаю.

10. НЕЗ'ЯСОВНЕ ПОЛОЖЕННЯ СОНЦЯ

Після вечірі метеоролог установив свій кіп'ятильник, бувши впевненим, що після такого довгого великого спуску, — на протязі сорока п'яти кілометрів, — ртуть покаже принаймні 130° , і зниження буде близько десяти тисяч метрів, тобто рекордним за весь час. Він навіть зарані обчислив висоти для точок кіпіння від 130° до 135° , щоб приголомшити ними своїх супутників.

ників. Яке ж було його здивовання, коли термометр показав тільки 120° .

— Моя колекція знову побільшала! — сказав він урочисто. — Ви, звичайно, не маєте сумніву в тому, що ми сьогодні їхали весь час і дуже швидко під гору?

— Ну, звісно! Ясно! Вода вгору не тече! — почулись голоси.

— Так! А ось гіпсотермометр показує, що ми їхали нагору і піднялися за день на тисячу сімсот метрів з чимось. Як вам це сподобається?

Після того, як всі на власні очі пересвідчилися, що Боровий не жартує, останній сказав:

— Очевидно, йдучи і далі все вниз, ми незабаром виберемося з цієї дивної западини, можливо біля самого північного полюса!

— А я думаю, що треба чекати якоїсь катастрофи! — загадковим тоном промовив Громеко. — Втакій ямі відбувається незвичайне розрідження повітря, тиск падає, віщуючи ураган, циклон, тайфун, смерч чи щось подібне. А поки настане ця пертурбація, щоб перенести її спокійно, я пропоную всім розсудливим людям залісти в спальні мішки!

Усі, навіть Боровий, засміялися і зробили так, як радив лікар. Але метеоролог спершу оглянув, чи міцно забиті кілки, чи добре натягнуті вірьовки, що тримали юрту. Він, справді, боявся якоїсь атмосферної катастрофи, спав неспокійно, проходячись і прислухаючись, чи не посилився вітер, чи не починається очікуване явище. Але все було спокійно, вітер гурівномірно, як завжди, товариші стиха хропли, собаки спросоння гарчали або вищали. Боровий клав голову на подушку, намагаючись відігнати тривожні думки й заснути.

Вранці він раніш за всіх вийшов з юрти, щоб відлічити покази інструментів, почелених на ніч. Інші мандрівники лежали в спальніх мішках.

Раптом повстяні двері юрти піднялися; метеоролог, блідий, з виряченими очима, повернувся до юрти і промовив, запинаючись:

— Коли б я був один, я б більше не мав сумніву в тому, що я з'їхав з глузду остаточно.

— Ну, що таке знову? В чому річ? Яка катастрофа сталася? — запитували одні перелякано, інші іронічно.

— Хмари або туман майже розвіялися, і сонце, розумієте ви, полярне сонце, стойте у зеніті! — прокричав Боровий.

Всі кинулися до виходу, штовхаючи один одного і на ходу зодягнувшись.

Над льодовою рівниною вихорів легкий туман і крізь нього то яскравіше, то тьмяніше світив червоний диск, що стояв просто над головами, а не низько над горизонтом, як слід було полярному сонцю о п'ятій годині ранку на початку червня під 80° північної широти.

Усі стояли, вадравши голови вгору, і дивилися мовчки на це дивне сонце, що перебувало не на відповідному місці.

— Дивна ця місцевість — Земля Нансена, — промовив Макшев не то трагічним, не то іронічним тоном.

— А чи не місяць це? — зробив припущення Папочкін. — Може тепер повня?

Боровий заглянув у кишеневкий довідник.

— Тепер справді повня, але тільки цей червоний диск не схожий на місяць, — і світить дужче, і гріє помітно.

— Може на Землі Нансена... — почав Макшев, але Каштанов перебив його:

— В полярних країнах улітку місяць ніколи не бував в зеніті: або його зовсім не видно, або він стоїть дуже низько.

— А коли це не місяць і не сонце, то що ж це таке?

Але відповісти ніхто не міг. Усі далі висловлювали здогади і відкидали їх. Потім поспідали і зібралися в дорогу. Термометр піднявся до $+8^{\circ}$. Туман то густішав, заступаючи червоне світило, то розріджувався, але світило стояло незмінно в зеніті, не рухаючись з місця. Шлях ішов таксамо вниз льодовою рівниною понад берегом великого струмка. Схил ніби ставав більш положистий.

Собаки бігли дружно, мандрівники сиділи на нартах, інколи зіскакуючи, щоб полагодити упряж або влаштувати місток через більш глибоке русло.

А як тільки сонце пробивалося крізь клуби туману, всі підвідили голову й дивилися на це дивне світило, що мало таке протиприродне положення на небі.

В обід зробили звичайний привал.

Про полуцен, проте, говорив тільки годинник, сонце ж стояло таксамо в зеніті і, здавалося, не мало наміру змінювати свого місця.

— Чим далі в ліс, тим більше дров! — бурчав Боровий. — Сонце і під 80° північної широти повинне переміщатися по небу, а не стояти на одному місці! Адже ж земля крутиться!

Під час привалу він визначив висоту сонця, яка дорівнювала 90° .

— Можна подумати, що ми перебуваємо під тропіком у день літнього сонцестояння або під екватором під час рівнодення! — сказав він після спостереження. — Яку широту накажете записати? Хоч убийте, я не розумію, де ми перебуваємо і що навколо нас діється. Думки в голові плутаються і все здається якимось дивним сном!

Усі власне поділяли це почуття Борового і зовсім не могли пояснити собі цього нового незрозумілого явища, що своєю загадковістю перевершувало всі інші: суперечливі покази інструментів, постійний вітер з однієї сторони, непроглядні хмари, ненормальне тепло, червонуватий колір і колосальна западина з глибиною більшою, ніж усі відомі на землі.

Під час обіду і відпочинку висловлювали всілякі здогади про катастрофу, що сталася з землею відтоді, як вони на «Полярній зірці» і Землі Нансена були відрізані від останнього світу.

11. ПОЛЯРНА ТУНДРА

Надвечір льодова рівнина перетворилася на льодові ували. Рідкий туман плив у повітрі, майже не заступаючи червонуватого сонця, що таксамо залишалось у зеніті, ніби глузуючи з мандрівників, які й далі дивилися на нього з здивуванням.

Наблизився час зупинятися на ночівлю; на льодовому гребені це було не дуже зручно. Хоч місця було досить, але вода далеко внизу, і спускатися до неї гладеньким льодовим укосом було неможливо. Тому продовжували іхати з надією знайти відповідніше місце, тим більше, що спереду крізь туман видно було якусь темну рівнину.

І ось годині о сьомій вечора льодові ували понижчали і плоскими білими язиками, ніби велетенськими фестонами, обступили цю темну рівнину, в яку струмки врізуvalisя неглибокими руслами і текли далі в плоских болотистих берегах. Нарти, що з'їхали з льоду, одразу зупинились на липкій, голій землі, собаки висолопили язики і не хотіли везти. Всі зіскочили з нарт — останній кілометр їхали вже в напруженому чеканні нового сюрпризу, що його готувала ім ця дивна Земля Нансена у вигляді безсніжної рівнини.

Ніби змовившись, люди нахилились, розглядаючи й маючи руками цю довгождану землю після стількох днів, проведених на снігу і кризі. Земля була буро-чорна, просякнута водою, липка, але не зовсім гола, а вкрита прим'ятими стебельцями дрібної пожовклої травички з покривленими, що слалися по землі, гілочками низького чагарника, позбавленого листя. Нога загрузала в землю сантиметрів на чотири, і спід підошви струмочками й фонтанчиками випорскувала живу воду.

— Як це вам сподобається? — пробурмотів Каштанов. — Під 81° північної широти сніг зникає, тепло, як у Фінляндії, гола земля і сонце в зеніті!

— Невже доведеться ставити юрту в цьому болоті? — сумно запитав Папочкін.

— Це не болото, а північна тундра, — пояснив Йому Макшев. — Від цього не легше, що тундра, — зазначив Боровий. — Собаки не хочуть везти нарт, а ночувати в грязюці справді не дуже присмно. Краще вже повернутися на лід!

— Всі почали озиратися навколо з надією побачити більш сухе місце.

— Он там, я думаю, буде добре! — Вигукнув Громеко, показуючи вперед, де над чорно-бурою рівниною підносився плоский горб, приблизно за кілометр від краю льодових язиків.

— Але як ми туди дотягнемося?

— Нічого, доплентаемося, допомагатимемо собакам!

— Спробуємо надіти лижі, щоб менше грузнути.

Справді, на лижах йти було легше. Собаки потихеньку тягли полегшені нарти, що іх люди ззаду підпихали палками від лиж. За півгодини дісталися горба, що здіймався метрів на вісім над рівниною і був сухим і зручним місцем для ноочівлі. На ньому серед пожовклої торішньої трави пробивалися вже свіжі зелені пагони, а приземкуватий чагарник наливав бруньки.

На вершині горба поставили юрту, а нарти і собак розмістили нижче на схилі. Ззаду на півночі білів рівним, високим валом край льодів, що йшов в обидві сторони за горизонт. Спереду чорно-бура рівнина вже набувала зеленуватого відтінку.

Кроків за п'ятдесят від горба тихенько протікав широкий струмок між грузькими берегами. Туман вихорів над рівниною. Червонувате сонце, що час-від-часу з'являлося, як і раніше стояло в зеніті, хоч годинник показував уже пів на дів'яту вечора. За цей день відмахали п'ятдесят кілометрів.

Поки Боровий кип'ятив воду, інші відгадували, яку температуру кипіння покаже інструмент після такого очевидного довгого спуску.

Одні стояли за 125° , інші за 115° . Макшеев бився об заклад з Папочкіним.

— Ніхто з вас не виграв! — сказав метеоролог, коли спостереження закінчилось. — Термометр показує тільки 110° .

— Все таки я був ближче до істини, — сказав Макшеев, — я стояв за 115° .

— А чи не думаете ви, що краще буде потрощити всі ці непридатні інструменти? — злісно запитав Боровий.

— Ви справді надто берете до серця незрозумілі фокуси атмосферного тиску, — заспокоював його Каштанов, — ніби вважаєте себе відповідальним за них!

— Не в цьому річ, а в тому, що інструмент стає непридатним, навіщо ж його тягти!

— Тепер він можливо непридатний з невідомої для нас причини, але при дальшій подорожі, очевидно, знову стане нам у пригоді.

Після вечері радилися про дальший хід мандрівки. Якщо безсніжна тундра простягається й далі на північ, як це не дивно, то чимала частина опорядження є не тільки некорисна, а навіть шкідлива, що гальмуватиме швидкість руху, а саме — лижі, нарти, собаки та запас корму для них, здайвий теплій одяг, чимала частина спирту і навіть сама юрта. При теплій погоді, що встановилася тут, можна було б задоволінитися легким наметом, що є в запасі, а паливо довелося б збирати в тундрі.

Тому вирішили зробити на горбі дновання і послати на швидку дві партії в різні сторони, щоб виявити характер міс-

цевості та умови пересування, які чекають на експедицію. Після цього можна було залишити в складі на горбі все зайве, що буде потрібне тоді, як повернатимуться назад льодами.

12. БРОДЯЧІ ГОРБИ

Другого дня Іголкін і Боровий залишились біля юрти: перший для догляду за собаками, другий для різних метеорологічних спостережень. Решта четверо пішли на розвідку, поділившись на дві партії: Каштанов і Папочкін пішли на південний схід, а Макшеев і Громеко на південний захід. Всі пішли на лижах, але з наміром залишити їх, якщо ґрунт стане достатньо сухим.

Кожний дослідник був озброєний рушницею. Не можна було думати, що і на тундрі не трапиться ніякої дичини, як це було та сніговій рівнині. Неспокійна поведінка собак протягом ночі примусила гадати, що якісь тварини можуть зустрінутись. Сеїже м'ясо було дуже потрібне не тільки для людей, а й для собак.

Каштанов і Папочкін на своєму шляху незабаром натрапили на широкий струмок, за яким ішла далі тундра.

Незабаром вона стала така суха, що лижі довелося зовсім залишити. Їх поставили конусом, зв'язавши вгорі вірьовою, щоб легше помітити, коли повернатимуться назад.

На сухій тундрі зеленіла вже молода травка, а приземкуватий чагарник вкрився зеленими листочками і квітами. По рівнині вихорів туман, подекуди розріджуючись на дуже дрібний дощ. Але в проміжках світило і помітно гріло червонувате сонце, диска якого все таки не було ясно видно.

Кілометрів за десять від стоянки супутники помітили спереду кілька темних кругосхиліх горбів, обриси яких через туман не були різкі.

— Он прекрасне місце для огляду місцевості в хвилині розрідження туману! — вигукнув Папочкін. — На цій гладенькій рівнині з висоти горба повинно бути видно далеко.

— Ще цікавіші ті корінні породи, що ми їх знайдемо на них, — відказав йому Каштанов. — Досі геологічна здобич нашої експедиції була дуже мізерна.

— Зоологічна ще мізерніша!

— Ну, тепер тундра обдарує нас. А за формулою і кольором цих горбів можна думати, що це — куполи базальту або іншої вулканічної породи.

Обидва дослідники кинулися майже бігцем до бажаної мети, яка то з'являлася крізь пелену туману, то зовсім зникала в ній.

Каштанов і Папочкін бігли більш як чверть години, а темні горби, здавалося, були таксамо далеко, як і спершу.

— Цей клятий туман надзвичайно заважає правильно визнати віддалу! — сказав зоолог, зупиняючись, щоб звесті дух. — Я був певен, що доГорбів недалеко, а ми біжимо-біжимо і майже не наблизились. Я захекався.

— Ну що ж, відпочинемо! — згодився Каштанов. — Адже горби не втечуть від нас нікуди.

Вони стояли, обінершись на рушниці. Раптом Папочкін, який дивився в сторону горбів, вигукнув:

— Дивно, коли тільки це не облуда! Мені здалося, що наші горби рухаються.

— Це повзе туман, тому й здається! — спокійно відповів Каштанов, запалюючи люльку.

— Ну, тепер я ясно бачу, що горби пересуваються! Дивіться, дивіться швидше!

Попереду, недалеко, тепер ясно було видно чотири темні маси, які повільно пересувалися тундрою.

— Горби базальту чи іншої вулканічної породи, звичайно, стоять на одному місці! — саркастично зазначив Папочкін. — Проте, в цій країні нез'ясовних явищ, можливо, і такі горби бродять з місця на місце! Який жаль, що з нами немає Борового!

Каштанов у цей час вийняв бінокль і спрямував його на горби, що рухалися.

— А чи знаєте, Семене Семеновичу, — сказав він голосом, що тримтів від хвилювання, — цими горбами належить відати не мені, а вам, бо це великі тварини, щось ніби слони, — я ясно розпізнаю довгий хобот.

Вони знову побігли вперед і зупинилися тільки тоді, коли туман почав знову розходитися; темні маси були вже багато ближче.

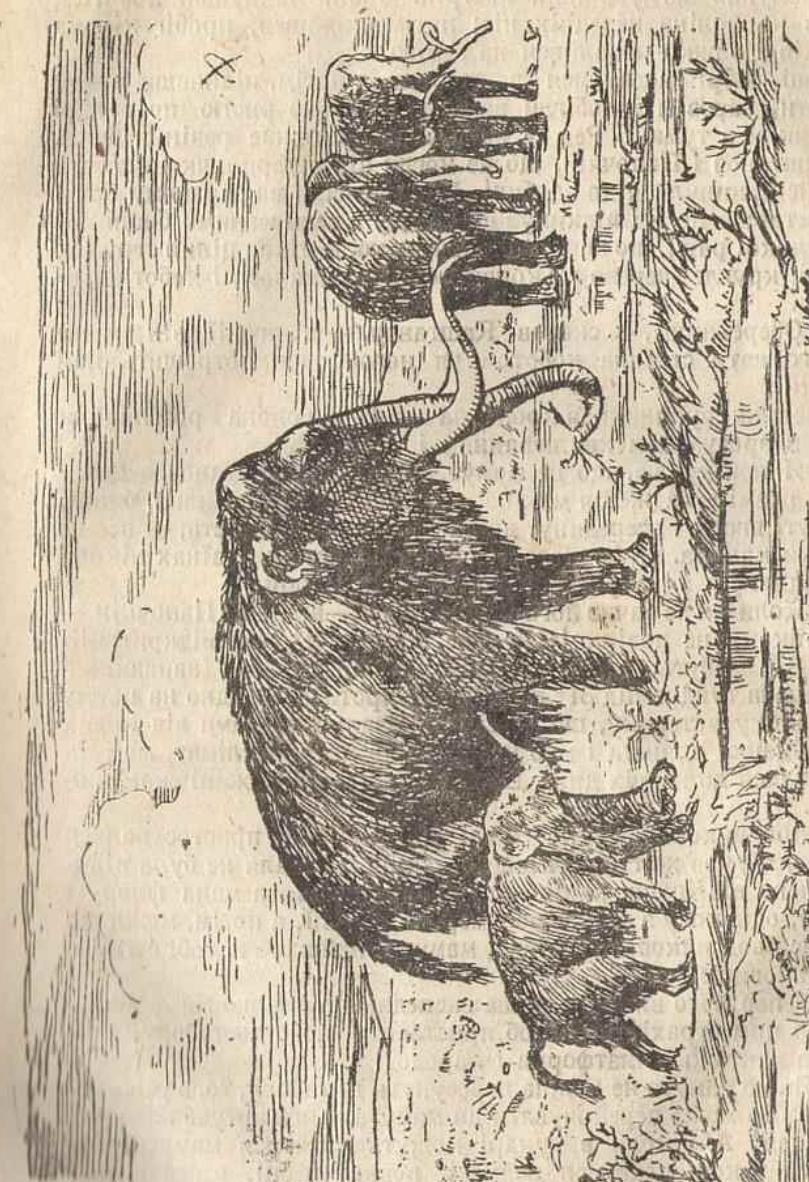
— Ляжемо! — сказав зоолог, — інакше вони можуть помітити нас і втечуть.

Вони прилягли на тундру. Тепер Папочкін припав до бінокля, чекаючи зручного моменту. Нарешті туман розвівся так, що на віддалі чотирьох сот п'ятисоти кроків можно було ясно розпізнати чотирьох слоноподібних тварин, які обривали гілочки повзучого чагарника і, красиво вигнувшись хоботом, посилали їх у свою пащу. Три з них були більші, а одна — менша.

— У них величезні бивні, — сказав Папочкін, — дуже вигнуті. Тіло вкрите шерстю червоно-бурого кольору. В них короткі хвостики, якими вони весело помахають. Якби я не зінав, що мамути зникли з лиця нашої планети, я б сказав, що це не слони, а мамути.

— Проте, в цій країні незвичайного можливо й мамути уціліли!

Каштанов у цей час уставив патрон з розривною кулею в свою далекобійну гвинтівку і націлився в найближчого звіра, що повернувся лівим боком до мисливця.

Можна було ясно розізнанити чотирьох слоноподібних тварин, які обривали гілочки повзучого чагарника, посилали їх у свою пащу.

Пролунав заглушливий постріл. Слон, махнувши хоботом, упав на коліна передніх ніг; потім схопився, пробіг кілька кроків і важко повалився на землю.

Інші звірі метнулися в сторони, а потім, піднявши вгору хоботи, заревли і побігли важкою великою ристю по тундрі й зникли в тумані. Рев їх нагадував протяжне ревіння бика.

Каштанов і Папочкін, що не могли від нетерплячки встояти на місці, кинулися до здобичі. Вона лежала на правому боці, розметавши ноги і відкинувши голову з величезними бивнями. Із великої рани, що зяяла під лопаткою, витікав цілий струмок крові, кругле черево ще конвульсійно здималося і хобот здригався.

— Обережніше, — сказав Каштанов, — в агонії він може такого дати стусана хоботом чи ногою, що потрощить нам кістки.

Мисливці зупинилися кроків за десять від слона і розглядали його з зrozумілим хвилюванням і інтересом.

— Я теж думаю, що це мамут, — сказав Каштанов. — Величезні розміри (адже ця маціна метрів шість завдовжки!), бивні, вигнуті вгору і всередину, довга червонувата шерсть, — все це ознаки мамута. Крім того, слони в полярних країнах ніколи не водилися, а мамут жив у сибірській тундрі.

— Коли б я не бачив його на власні очі, — відповів Папочкін, — я б нікому не повірив! Це таке відкриття, таке відкриття!..

— Ну, мабуть, не більше, ніж уся ця глибока западина і зеленіюча тундра під 81° північної широти. Очевидно на цьому полярному материкові, що зовсім відрізаний льодами від інших країв нашої планети і має незрозуміло м'який клімат, мамуты збереглися до наших днів. Вони являють собою живі скам'яніlosti.

— Або виконну фауну Землі Нансена, що пристосувалася до нових умов життя. Очевидно, раніш ця земля не була відокремлена від інших країв льодами й снігами, а мала флору і фауну, однакову з півноччю Америки та Азії, а потім, можливо під час льодовикового періоду, мамуты знайшли тут собі останнє пристановище.

— Тепер його виявила наша експедиція! Але що ми робити з цим страхіттям? Щоб приставити його до табору, потрібна вантажна платформа і паровоз!

— Якщо мамута не можна пересунути дотабору, то, в усякому разі, табір може перекочувати до мамута! — пожартував зоолог.

— Ідея! Але коли в тундрі можуть водитися мамуты, то можуть також водитися ведмеди, вовки, песці, взагалі які-небудь хижаки. І поки ми переселюватимемося сюди, вони встигнуть попсувати нашу здобич!

— Це правда! Треба зараз же старанно вимірюти, описати, сфотографувати мамута. На «Полярну зірку» ми захопимо хіба тільки один зуб, частки мозку, шкіри, м'яса в спирті.

— Але хобот, я думаю, відріжемо на всякий випадок, щоб показати товаришам! От вони будуть вражені! А потім з'їмо його — це буде страва, якою не ласував ще жоден дослідник природи. Хоботи слонів, кажуть, дуже смачні! Але кінець хобота треба зберегти, бо його ніколи ще не знаходили при трупах мамута і невідомо, яка його будова.

Мисливці підійшли до мамута, який лежав уже нерухомо, і розпочали його вимірювати й старанно оглядати.

Папочкін вимірював, Каштанов записував; потім Каштанов сфотографував труп з різних боків, при чому зоолог з гордістю ставав поруч або залізав на нього для масштабу, вигукуючи:

— Хіба це не чудово: у звіті експедиції буде ілюстрація — вчений Папочкін на трупі мамута, не виконного, а який тепер живе!

Закінчивши свою роботу, мандрівники відрізали у тварини хвіст, хобот і жмут довгої шерсті, підняли рушниці і, навантажившись, хотіли йти до юрти. Але тут зоолог, розгублено озирнувшись, вигукнув:

— Ale з якої сторони наш табір? Навколо рівна тундра, стелеться туман, далеко не видно. Ми заблудилися, Петро Іванович! Я рішуче не знаю, куди йти...

Каштанов спершу трохи злякався при цьому окрикові, але потім сказав, посміхаючись:

— Людина, в якої в кишені є компас, не може заблуditися навіть серед туману, якщо знає, в якому напрямі вона йшла. Від місця почівлі ми попрямували прямо на південний схід, значить тепер повинні йти на північний захід.

— Ale, побачивши мамутів, ми, здається, бігли не за компасом!

— Ні, спершу ніж сковати компас, я за звичкою відмітив напрям, куди ми бігли. Не турбуйтеся, я вас доведу до юрти!

Каштанов з компасом у руках упевнено попрямував тундрою, зоолог ішов за ним.

Години дві мандрівники йшли рівниною. Туман, як і раніш, то кублився низько, то розходився, даючи змогу бачити за один-два кілометри навколо. Саме в такий момент Каштанов нарешті побачив спереду, трохи остронь від їхнього шляху, якийсь дивний предмет, що підносився над рівниною. Він показав на нього зоологові.

— Що ж це таке? — запитав той. — Скидається на остов самоїдської юрти. Невже тут с. й люди!

— Я думаю, що це наші лижі. Ви забули, що ми їх залишили.

— Ну, значить ми йдемо правильно!

Дійшовши до лиж, мандрівники могли вже не турбуватися і сковати компас, бо на вогкій тундрі добре було видно сліди лиж. Незабаром у далечині показався горб з юртою.

13. НЕСПОДІВАНИЙ ГІСТЬ

Коли мисливці підійшли так, що на горбі можна було розіннати не тільки юрту, а й силуети людей і собак, Каштанов сказав своєму супутникові, який не мав такого гострого зору і слуху:

— А в таборі у нас щось діється недобре — люди бігають, собаки лементують.

Обидва зупинились, щоб прислухатися. Справді, звідти ясно чулося несамовите гавкання собак, а потім пролунав постріл, другий, третій.

— Чи не напали бува мамути або інші викопні тварини? Я тепер ладен повірити! — сказав зоолог.

— Біжімо швидше, може наша допомога буде потрібна.

Вони побігли, оскільки давала зможу їх ноша і втома. Біля підніжжя горба залишили лижі та хобот і миттю збігли нагору.

Собаки поривалися і гавкали на припоні, в юрті нікого не було. Але на протилежному схилі Каштанов і Папочкін побачили темну масу, біля якої стояли Боровий і Іголкін з рушницями в руках.

За одну мить Каштанов і Папочкін опинилися біля своїх товаришів.

— В чому річ, що трапилося?

— А ось полюбуйтесь, — відповідав схильований Боровий. — Цей дивний звір напав на собак чи собаки напали на нього. Ми сиділи в юрті і не бачили початку сутички — одне слово, поки ми вибігли з рушницями, він затоптав у нас двох собак! Ну ми, щоб припинити це зайняття, послали йому пару розривних куль у черево, і в нього стався смертельний розлад шлунку.

Іголкін відвів собак, що крутилися навколо забитого звіра, і три мандрівники почали розглядати його. При першому погляді на голову Каштанов і Папочкін в один голос вигукнули:

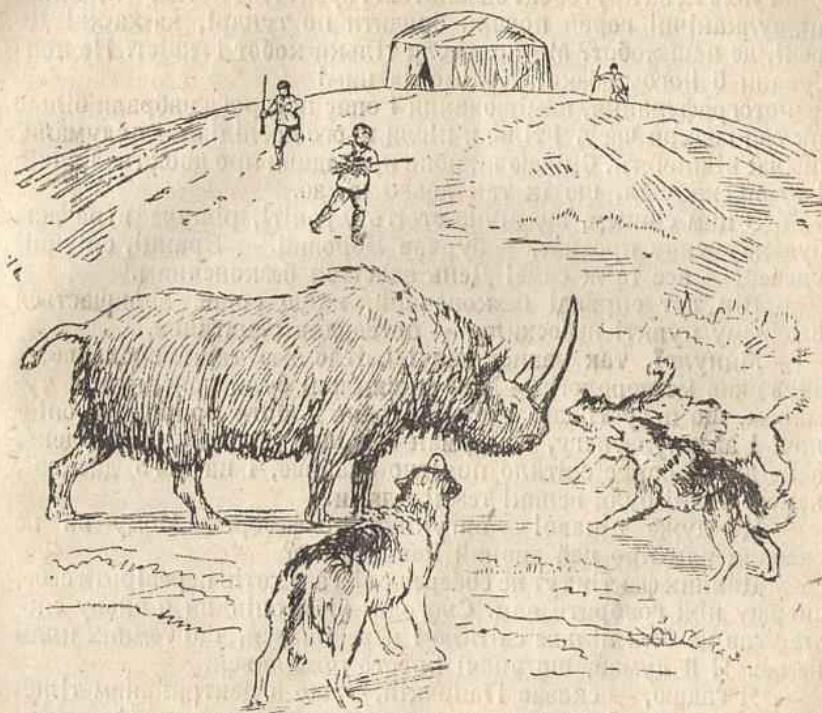
— Та це носорог!

— Носорог, тут, на полярному материкові? — недовірливо сказав Боровий. — Правда, він дуже скидається на носорогів, яких я, проте, бачив тільки на малюнках. Але все таки, чи може бути тут у тундрі тварина, батьківщина якої під тропіками? Не можу цьому повірити!

— А ви повірите, — перебив Каштанов, — що ми щойно полювали на мамутів, чи розумієте, мамутів, яких досі вважали тільки викопними тваринами, що існували десятки тисяч років тому?

— Змилосердьтеся! — заволав Боровий. — Не жартуйте так жорстоко. Я боюсь за свій розум. Все, що ми бачимо за останні дні, таке незвичайне, протиприродне! Мені просто здається, що я бачу це ві сні або ж з'їхав з глузду!

— Та заспокойтесь, мій друже, — сказав Каштанов, схопивши Борового за руку. Ми всі хвилюємося. Ми теж вражені тим, що бачимо за цей час. Все це дивно, покищо ми не можемо цього пояснити, але протиприродного в природі не бувас! Згадайте, що ми на далекому полярному материкові, глибоко в істинному в поверхню нашої планети, відрізаному широким поясом

Цей дивний звір напав на собак чи собаки напали на нього.

льодів від іншої суші. На такому материкові повинні бути своєрідні фізичні умови, завдяки яким продовжує існувати мамут, що давно вже вимер в інших країнах. Чому ж не міг зберегтися і його сучасник — носорог?

— Африканський або індійський носорог у полярній тундрі!

— Та не африканський, а сибірський, довгошерстий, що жив у Сибіру на тундрах разом з мамутом.

— Ось як! Я й не знов, що й такі носороги існували. Але чому ж ви думаєте, що це не африканський?

— А ось гляньте! В нього довга бура шерсть, тоді як носорог тропічних країн голий; розміри його більші, ніж у представни-

ків цього роду ссавців, що тепер живуть; передній ріг величезних розмірів і сплюснутий з боків.

Побачивши, що Каштанов і Папочкін так спокійно ставляться до цієї дивної пригоди, Боровий теж заспокоївся і запитав:

— А де ж мамут, на якого ви полювали?

— Не могли ж ми притягти його на собі сюди! — засміявся Папочкін. — Ми забили його досить далеко звідси, в тундрі. Там було маленьке стадо на чотири голови, і наш геолог здалека узяв їх за крутобокі базальтові горби! Але потім,—ожах!— ці вулканічні горби почали бродити по тундрі, ха-ха-ха! До речі, де наш хобот? Ми принесли тільки хобот і хвіст. Не попсували б його собаки. Ходімо за ним!

Фотографування, вимірювання і опис носорога забрали більш як три години часу. І тільки після цього дослідники подумали, що час відпочити. Снідаючи, вони пригадали про двох товаришів і стривожилися, що їх так довго немає.

— З цим сонцем, що вічно стоїть у зеніті, рішуче втрачаєш будьяку уяву про час, — бурчав Боровий. — Вранці, опівдні, увечері — все те ж саме! День здається безконечним.

— Він тут справді безконечний, якщо сонце залишається в одному пункті небосхилу, — потвердив Каштанов.

— Минулой, так званої, ночі світло все таки послабло, — зауважив метеоролог. — Хоч ви схильні були пояснити це туманом, що погустішав, але я виходив з юрти приблизно опівночі і звернув увагу, що туман був ще густіший, ніж удень, а це дивне сонце світило помітно слабіше, і на його дискові, немов, видні були великі темні плями.

— Це дуже цікаво! — вигукнув професор. — Чому ви не сказали нам про цей дивний новий факт?

— Дивних фактів тут не обберешся! Та я хотів перевірити себе, спершу ніж говорити вам. Сьогодні біля опівдня я знову спостерігав це божевільне світило і переконався, що темних плям немає. Я й думав, що вночі просто помилився.

— Я гадаю, — сказав Папочкін, — що з центральним тілом нашої планетної системи трапилася якась катастрофа, поки ми мандрували в тумані по Землі Нансена. Тому воно й опинилось у зеніті під 81° північної широти і світить цілу добу.

— Може наша земля повернулася поступово так, що її північна полярна частина стала оберненою прямо до сонця?

— Це щось незрозуміле, — пробурчав Боровий. — Як міг без серйозних струсів статися за короткий час такий значний похил земної осі?

— Ми могли й не помітити цих струсів у тумані серед льодів. Інакше я не можу пояснити собі цього дивного положення сонця, — обстоював своє Каштанов.

— А чому ви певні, що це світило, яке ми бачимо тепер, те ж саме, що його ми бачили востаннє над гребенем хребта Руського? — запитав Боровий.

— Що ж це може бути інше? — здивувався Папочкін.

— Чому не можна припустити з такою ж підставою, що місяць запалав знову, або що в нашу планетну систему залетіло випадково нове самосвітне тіло і захопило за собою нашу землю як супутника? — з загадковою посмішкою говорив метеоролог.

— Навіщо робити різні неймовірні припущення! — сказав Каштанов. — Адже є гіпотези, засновані на геологічних фактах, що вісь обертання нашої землі переміщалася. Цим пояснюють, наприклад, зледеніння, що були в певні геологічні періоди в Індії, Африці, Австралії, Китаї та субтропічну флору інших періодів на землі Франца Йосифа, Гренландії і т. д.

— Не сперечуюсь, це вам краще знати. Але я сьогодні виміряв кутовий радіус цього світила і виявилося, що він дорівнює 20 мінутам, тоді як кутовий радіус сонця дорівнює майже 16 мінутам, як ви, звісно, знаєте.

— Ось це важливий факт! — вигукнув вражений Каштанов.

— А потім це червонувате світло замість жовтого?

— Чи не через туман? — вставив Папочкін.

— Я сам думав так. Але сьогодні пощастило бачити це світило, коли туман на деякий час зовсім розвівся. І диск був все ж червонуватий, який буває в сонця, коли воно стоїть низько над горизонтом і світить через більш вологі нижні шари атмосфери або під час курної бурі.

— Так, це теж дивно!

— А ці темні плями, що обумовлюють послаблення світла в певні години доби! Сьогодні вночі я постараюся перевірити й це. Якщо вони повторяться, то я буду остаточно переконаний, що над нами не сонце, а щось інше.

— Де ж, куди ж поділося наше сонце? — з тривогою запитав Папочкін.

— Звідки я знаю! Це ще одна ланка в ланцюгу явищ, яких не можемо збагнути і свідками яких нам судилося стати за останні дні.

— Так, цілий ланцюг! — задумливо сказав Каштанов. — Величезна западина на материкові; дивні покази магнітної стрілки; незрозумілі зміни атмосферного тиску; тепла погода під широтою 81° — не випадкова, беручи до уваги цю границю льодів і зеленіючу тундрі; мамути й носороги, які розгулюють по ній, сонце — не сонце в зеніті вдень і вночі...

— І ще буде чимало, я в цьому впевнений. Ось ідуть, нарешті, наші товариші і несуть, б'ють об заклад на що завгодно, ще один дивний факт.

Всі скочилися, дивлячись у далечінь, де вже добре було видно двох чоловіків, які несли щось темне, підвішене до довгій палки. Папочкін поставив чайник на спиртову піч і заходився готовувати шашлик з м'яса носорога, інші побігли назустріч товаришам.

— Ну ѿ поповешталися ми сьогодні! — сказав Макшеєв. — Бачили і корів, і биків, стріляли, але здобули тільки теля і несемо його вже години три.

— І зібрали цікаву флору тундри, зовсім своєрідну, я б навіть сказав викопну, коли б не рвав її сам! — додав Громеко, за спиною якого теліпалася набита ботанічна папка.

Закусуючи і попиваючи чай, Макшеєв і Громеко розповідали про те, що вони бачили.

— Кілометрів десять нашим шляхом ішла та ж тундра, але сухіша, ніж тут. Потім на ній рослинність стала багатша, з'явилися кущі і навіть великі дерева...

— Полярна береза і полярна верба, але нових видів, а потім чахла модрина, — додав Громеко. — Зустрілися цвітучі рослини, почасти зовсім незнайомі мені, почасти описані різними дослідниками, як представники післятретичної (викопної) флори Канади.

— Ми дійшли нарешті до вузької, але дуже глибокої річки, через яку не було броду, і попрямували вниз за її течією. Дерева ставали на згорт вище людини, кущі між ними утворювали хащу, через яку важко було пробиватися. Ось тут ми й натрапили на стадо биків, що прийшли на водопій.

— Яких на вигляд биків? — запитав Папочкін.

— Вони скидалися швидше на диких яків, — поправив Громеко, — чорні, з довгою шерстю, з величезними товстими рогами і з горбом на спині.

— Такий вигляд мали бики, — продовжив Макшеєв, — а інші очевидно корови, на згорт були трохи менші, з тоншими і коротшими рогами; крім того, там було кілька телят. Я сподівався зустріти на тундрі тільки болотяних птахів і дрібного звіра, тому взяв з собою дробовик.

— А я зовсім не взяв рушниці.

— Ну от і довелося стріляти тільки в теля великою картеччю, яка знайшлася в патронташі. Стадо зникло в хащі, а теля упало в річку, звідки ми його витягли і докінчили ножем.

— Теля важило добрих п'ятдесяти кілограмів, а нести, додому треба було дванадцять кілометрів. Тому ми, щоб полегшили ношу, попатрували його, хоч і знали, що Семен Семенович буде незадоволений цим.

— Ну, він мав добру втіху! — засміявся Каштанов. — Чи знаєте ви, який шашлик ви щойно з'їли?

— Якогонебудь полярного зайця, чи що? Не знаю, чи такий вид.

— Не зайця, а носорога і навіть викопного!

— Пху! Це ви, значить, знайшли десь труп носорога у вічно мерзлій тундрі і вирішили покуштувати м'яса, що пролежало десятки тисяч років? — здивувався Громеко. — Коли б я знов, не їв би, мене тепер вадитиме.

— Але шашлик був дуже смачний, трохи твердуватий тільки, — сказав Макшеєв.

— І дива нема, таке прадавнє м'ясо!

— А чи знаєте ви, — запитав уже Папочкін, — що за вечерею ми вас почастуємо вареним хоботом мамута?

— Ну, це вже чорт зна що таке! — обурився Громеко, — що ви, отруїти нас хочете, чи що? Пробуєте, як впливає на шлунок сучасної людини різне геологічне падло?

Макшеєв, який за час своїх мандрувань по Алясці і Чукотській землі відвік вередувати, сказав:

— Я читав, що хобот слона — ласа страва; але хобот мамута — це повинно бути щось надзвичайне.

— Ні, я не буду його їсти! — сердився Громеко. — Я краще підсмажу собі телячу печінку, вона принаймні свіжа.

Навіshawшись здивуванням своїх товаришів, інші нарешті розповіли їм про події цього дня, показали їм труп носорога, хобот, хвіст та жмут шерсті мамута, — і ботанік заспокоївся. Він уявя навіть участь у розв'язанні питання, як і з чим зварити хвалений хобот, і вийняв з кишені кілька головок дикого часнику, що знайшов його недалеко від місця зустрічі з биками.

— Ці овочі будуть доброю приправою до хобота, — сказав він: — шкода, що їх було так мало.

За вечерею вирішили пробути на цьому ж місці ще один день, щоб сходити вп'ятьох до місця, де лежав забитий мамут, і приставити до юрти запас м'яса й частини, які треба було зберегти.

— Тепер ми можемо обміркувати серйозно, куди і як нам іти далі, — запропонував після вечері Каштанов. — Наша розвідка дала деякий матеріал для цього, а за балачкою допоможемо зоологові відпрепарувати черепи носорога і теляти, прізначені для зберігання. До речі, Семене Семеновичу, до якого виду ви відносите теля?

— Коли б я не бачив на власні очі живого мамута і сибірського носорога, — відповів зоолог, — я б сказав, що зустрінуті бики близькі до сучасного яка Тібета. Але тепер я насмілююсь думати, що це були первінні бики, які зникли з лиця землі разом з мамутом і носорогом.

14. ЛИСТ ТРУХАНОВА

Обмірковуючи питання про дальший маршрут експедиції, всі згодилися, що Земля Нансена дала вже експедиції не тільки багато нового, але й багато такого, чого не можна з'ясувати, і що незвичайні факти множилися з кожним днем посування вперед.

Екскурсії останнього дня показали, що попереду за тундрою починаються ліси, якими з нартами і собаками було неможливо. Отже, доводилося залишити нарти, лижі, частину вантажу та собак і йти далі пішки, несучи на собі необхідне.

Тим часом було зовсім невідомо, чи далеко тягнуться ці ліси і що доведеться зустрінути за ними. Найбільш імовірним здавалося, що тепло, рослини і тварини обмежуються дном глибокої западини Землі Нансена і що далі, на протилежному схилі її, знову почнуться сніги й льоди; отже, знову будуть потрібні нарти, лижі і собаки.

Зважаючи на таку можливість, доцільний був і інший план дальнього руху: йти тундрою понад краєм льодів на нартах, щоб обстежити таким чином всю западину навколо, а вглиб западини робити екскурсії, нічого не беручи з собою зайного. Ale тоді середина западини, очевидно найбільш цікава з погляду флори, фауни, а, можливо, й геології, могла б залишитися недослідженою. Беручи до уваги, що з краю льодів углиб западини стікають численні річки, там повинні бути чималі озера або одно велике озеро.

Кожний план мав свої переваги і свої хиби. На який же з них пристати? Боровий, Іголкін і Макшеев відстоювали маршрут понад краєм льодів, тоді як природники, звісно, вважали за краще заглибитися до центра западини, де сподівалися знайти більше матеріалу за свою спеціальністю.

Зрештою, можна було поділитися на дві партії, пославши одну з важким багажем понад краєм, другу порожнem упередек западини, щоб потім зустрінутися на протилежному боці. Ale хто ж міг знати, як далеко западина простягається на схід і на захід і чи можна її обійтися? Чи не трапиться якихось непереборних перешкод і чи не опиняться обидві партії або одна з них в безпорядковому становищі? Чи не призведе цей поділ до загибелі всієї експедиції?

Отже, питання було дуже складне, і те чи інше рішення могло мати погані наслідки.

Зваживши на все це, Каштанов сказав товаришам, які зауважили сперечання між собою, обстоюючи кожний свою пропозицію:

— Згадаймо, що в нас є запечатаний пакет, даний нам організатором експедиції на той випадок, коли ми опинимося в скрутному становищі. Його дозволено розпечатати, як ми не розумітимо, де ми перебуваємо і що робити далі. Чи не вважаєте ви, що цей момент настав? За останній час ми бачили стільки нез'ясованого, незвичайного, а тепер навіть не знаємо, куди спрямувати наші дальші кроки!

Про цей пакет Труханова інші забули, і пропозиція Каштанова була зустрінута всіма одностайно. Пакет вийняли з ящика, в якому зберігалися найцінніші інструменти і гроши. Каштанов розпечатав його і прочитав голосно:

ДОРОГІ ТОВАРИШІ!

Хвилина, коли ви прочтаете ці сторінки, буде, можливо, дуже важкою для вас, але я сподівається, що надій ваші дістати пораду і роз'яснення я виправдаю.

Я повинен признатися, передусім, що втяг вас у таку рисковану і незвичайну справу, що коли б ви знали, куди я пропоную вам іхати, ви б вважали мене за божевільного і відмовилися б від експедиції. Я вже зробив спробу — поділився своїм планом з одним ученим і пропонував йому організувати експедицію на мої кошти, але він категорично відмовився і назвав мене безпідставним мрійником.

Тому єдиний спосіб організувати експедицію для перевірки моїх теоретичних передбачень — було замочати про її кінцеву мету і завдання. І потрібно було відрядити ніби для вивчення невідомої ще площи арктичного краю. Адже могло статися, що мої передбачення справді помилкові і що експедиція тільки і знайде острови або материк, скуті льодами і, обмежившись їх вивченням, щасливо повернеться назад. Моя витрати на неї і в цьому разі не були б даремні, бо вона довела б раз і назавжди помилковість моєї гіпотези і, одночасно, знищила б останню білу пляму на карті арктичного краю.

Але передіду до суті справи. Цілій ряд спостережень на обсерваторіях Монблана і Мунку-Сардика, вивчення літератури, даних багатьох сейсмічних станцій та дослідження над розподілом і аномаліями сили тяжіння привели мене до висновку, що ядро нашої планети має зовсім не той характер, який геологи і геофізики приймають досі. Я впевнений, що земля має більшінші велику внутрішню порожнину, певніші за все з маленьким центральним світлом, можливо вже згаслим. Ця порожнina може сполучатися з поверхнею кулі одним або двома більш-менш значими отворами, які, можливо, дають змогу проникнути на внутрішню поверхню цієї порожнини куди.

Потвердити чи відкинути мої міркування могла тільки спеціальна експедиція, відряджена на розшуки одного з зазначених отворів, що їх, звісно, треба було шукати на невідомих ще просторах обох арктичних країв. Для початку я взяв північний край, як більш приступний для російської експедиції.

Якщо вам пощастило знайти отвір, спробуйте спуститися в нього. Можливо, що ви вже спустилися в нього непомітно, гадаючи, що спускаєтесь у глибоку западину материка. Якщо так і якщо ви зберегли ще сили й засоби для пересування, спробуйте пройти глибше і дослідити

скільки можливо цю внутрішню порожнину землі, не рискуючи тільки без потреби своїм життям.

Якщо це завдання чомусь буде надсильне, поверніться назад, бо все одне констатування входу у внутрішню порожнину землі буде величезним відкриттям, а дослідження порожнини можна буде доручити новій експедиції, організованій на підставі набутого досвіду. Як справжні фені, ви, я певен, пориватиметеся вперед, коли станете на порозі великих і чудесних відкриттів. Але прошу вас, обміркуйте добре становище, зважте все за і проти і робіть найбільш розсудливо, щоб не рискувати втратою всеє досягненого.

Можливо, ви поділтесь на дві партії, з яких одна піде вглиб порожнини, а друга залишиться біля входу, щоб потім іти на виручку першої або принести науці звістку про чудесне відкриття.

Я глибоко сумую, що доля позавила мене зможи поділити з вами працю, невигоди і відкриття і що я змушенний обмежитися цим листом. Якщо він нічого не з'ясував вам, не зважайте на нього. В усіх разів базую вам від щирого серця всіх успіхів.

М. І. ТРУХАНОВ

«Полярна Зірка»

14 червня 1914 року

15; КРАЇНА ВІЧНОГО СВІТЛА

З щораз більшим інтересом і подивом усі члени експедиції слухали лист її організатора. Коли Каштанов закінчив, на деякий час запанувала мовчанка. Всі обмірковували те, що почули, і намагалися пристосувати його до пояснення всіх дивних фактів і явищ, які спостерігали за останні дні.

— Тепер у мене в голові розвиднилося, — з полегшенням зітхнувши, сказав Боровий. — Я розумію і те сонце в зеніті, і тепло, і мамута з носорогом, і вічні тумани, і фокуси компаса. Тільки пустошів барометра не можу ще пояснити собі як слід.

— Так, майже все зрозуміло! — потвердив Каштанов. — Я думаю, що спуск у отвір земної кулі почався від перевалу через хребет Руський. Льодовий вал, очевидно, був самим краєм, місцем перегину, минувши який ми опинилися у внутрішній порожнині і пішли, замість півночі, на півден, як правило показав компас, хоч напряму шляху ми й не змінювали. Далі підіймалися і перейшли через плоский льодовий хребет, спустилися з нього і опинилися в тундрі поблизу краю льодів, що утворюються із зимових снігів, намітаних у глибину порожнини. Мамут, носорог, первісний бик збереглися тут зав-

дяки рівномірній, сприятливій для них температурі і відсутності винищувача — людини...

— Так, ми щойно вступили в цю внутрішню порожнину і вже встигли знищити трьох жителів її, — зауважив Громеко.

— Сонце, яке ми бачимо постійно в зеніті, це, очевидно, справжнє маленьке ядро земної кулі, що перебуває ще в розжареному стані і дає світло й тепло внутрішній поверхні товстої і зовсім затверділої оболонки, зовнішній бік якої ми досі тільки й знали. Тепер, завдяки праці і жертвам Труханова, ми можемо ознайомитися хоч частково з цією внутрішньою поверхнею, де побачимо, безумовно, надзвичайно багато цікавого і несподіваного. Адже на перших кроках ми вже зустріли представників флори і фауни, які давно зникли на зовнішньому боці.

— Нам треба охрестити цю нововідкриту країну, а то все говоритимемо «внутрішня поверхня» та «внутрішня поверхня». Адже це вже не Земля Нансена! — сказав Макшесв.

— Так, вона надто велика і від Землі Нансена відокремлена льодовим поясом. Як же ми її назовемо? — запитав Громеко.

— У цій країні завжди панує день. Центральне світило, сковане в надрах нашої планети, ніби відповідає уявленням стародавніх народів про бога вогню, що тайтися під землею. Я пропоную назвати світило Плутоном, а країну — Плутонією, — запропонував Каштанов.

Були запропоновані ще інші назви, але після деякої суперечки всі погодилися, що Плутонія — найбільш підходить.

— Тепер важливе питання: чи задовольнимося ми тим, що не тільки відкрили отвір, а й спустилися вглиб його і оглянули клаптик Плутонії? Чи не повернемося ми назад до «Полярної зірки», щоб повідомити Труханова про близьку потвердження його висновків? А чи ми спробуємо дістатися в глибину країни вічного світла?

— Звісно, підемо вперед! Вперед, поки є сили й засоби! У нас ще багато часу! — почулись вигуки.

— Я так думаю, — продовжував Каштанов, — але як ми організуємо дальнє дослідження Плутонії?

— Я гадаю, — сказав Боровий, — що далі вглиб, далеко від снігів і льодів, які є наслідком проникнення холоду і опадів з зовнішнього боку землі, температура буде вища. Нарти, лижі, собаки будуть для нас тільки тягарем і їх треба залишити тут.

Самих собак залишати не можна. Значить треба послухатися поради Труханова і відокремити частину членів експедиції — не менш як два чоловіка, бо хто ж один наважиться залишитися надовго! Ці двоє з собаками, нартами, лижами та іншим звітним вантажем чекатимуть тут, провадитимуть спостереження на тундрі і над краєм льодів. А якщо інші не повернуться до визначеного строку, вони пойдуть назад однією

нартою, щоб приставити на «Полярну зірку» звіт про відкриття і бути провідниками нової експедиції, яку пошлють для розшуків зниклої партії та для дальнього дослідження Плутонії.

— Ну, а як же підуть через льоди ці зниклі, якщо вони повернуться трохи пізніше визначеного строку? — запитав Макшеев.

— Дві партії, лижі і склад харчів треба залишити на місці, на той випадок, про який ви говорите. Тим, що запізняться, доведеться йти без собак, тягти самим парті. Це не буде дуже важко, бо склади харчів, залишені на всьому шляху, дадуть змогу зробити вантаж парті мінімальним.

Всі згодились, що цей план найдоцільніший, але нікому не хотілося залишатися в тундрі, так би мовити, біля порога таємничої країни. Довелося розв'язувати питання, хто з членів експедиції найбільш потрібний для мандрівки вглиб. Такими були, передусім, зоолог, ботанік і біолог, яким у тундрі було мало роботи. Отже, Каштанов, Папочкін і Громеко повинні були іхати. З другого боку — Іголкін, єдиний невчений член експедиції, основним обов'язком якого був догляд за собаками, природно засуджувався на сидіння в тундрі. Таким чином, залишались ще Боровий і Макшеев, один з яких міг іхати.

Тому, що кожний з них великовідчесно поступався іншому участю в мандрівці, погоджуючись залишитися, то довелося кинути жеребок. Боровому випав квиточок з словом «сидіти», а Макшееву «іхати».

Обмірковування питання про організацію партії, що іхала в глибину Плутонії, забрало чимало часу. Треба було визначити спосіб пересування партії і, залежно від цього, вирішити, що брати з собою. Навіть відмовившись зовсім від консервів і маючи намір добувати собі на прожиток виключно полюванням, кожному з мандрівників довелося б нести на собі чималий вантаж. А на биті шляхи, звісно, не можна було розраховувати.

— А що як ми візьмемо частину собак і нав'ючимо на них вантаж, хоч бідолахи до цього і не призвичасні і в теплій країні почуватимуть себе погано, — сказав Громеко.

— Це проект мало здійснений, — зауважив Макшеев. — Ми рискуємо втратити цих тварин, потрібних нам, щоб повернутися назад через льоди. Я запропонував би скористуватися силою слухнянішою і потужнішою, яка понесе не тільки наші речі, а й нас самих.

— Яка ж це сила? — вигукнули інші.

Сила води. Адже глибока річка, що її ми бачили сьогодні і не могли перейти, тече на південь, куди і нам треба йти. А в нашему багажі є два маленькіх складаних човни, взяті для переправи через проталини при мандріванні льодами. Ми про них зовсім забули, бо вони досі непотрібні були. Кожний вміщує два чоловіка; сядемо і попливемо. А коли почнуться ліси, зробимо пліт, якщо човни будуть надто навантажені, і пливтимемо, доки річка нестиме нас.

— Чудовий план! — вигукнув Каштанов.

— І легко і зручно! Пливи та поглядай по сторонах і за писуй! — захоплювався Папочкін.

— Але тільки наш кругозір буде обмежений берегами річки, напевне густо вкритими рослинністю; ми пливтимемо в зеленому коридорі і нічого не побачимо! — сказав Громеко.

— А хто ж заважає нам зупинятися, виходити на берег, робити екскурсії, де буде цікаво або потрібно? Адже очувати теж будемо на березі, — пояснив Макшеев.

— І ці екскурсії робитимемо порожнем, з свіжими силами, без вантажу за спиною, будемо вільніші! — промовив Папочкін.

— Човен і пліт дадуть нам змогу не обмежувати себе в збиральні колекції. Несті все зібране на спині і щодня збільшувати цей вантаж було б не дуже легко, — відзначив Каштанов.

— Нарешті, човен гарантуватиме нам більшу безпеку від всіляких звірів і гадів, що живуть у лісах і болотах. Невідомо, які ще сюрпризи готове нам ця таємнича країна, в глибину якої ми йдемо! — сказав Громеко.

— Одне слово, ви подали нам прекрасну пораду, Якове Григоровичу, і заробили загальну подяку, — закінчив Каштанов. — Тому я пропоную назвати річку, якою ми попливемо, вашим ім'ям. А тепер я б запропонував залягти в наші мішки або на них, бо тепло, а завтра зробити екскурсію до мамута і привезти на нартах шкіру, бивні та запас м'яса сюди.

— Адже ми хотіли перенести весь табір до мамута? — нагадав Папочкін.

— Навряд чи буде краще. Річка, якою ми попливемо, тече з протилежної сторони, і відходить від неї немає рації. Крім того, цей горб, на якому ми розташувалися, має багато переваг: він сухий, видно його здалека, віддалений від краю лісу з різними звірми, близький до льодів, обвивається вітром, що для собак має велике значення, коли стане щетепліше. З нього видно далеко, тому легко помітити наближення якихнебудь ворогів.

— І він зручний для метеорологічних та інших спостережень, — додав Боровий. — Ми тут влаштуємо спрівінцію станцію, і я сподіваюсь, що мої барометри почнуть показувати зміну атмосферного тиску.

16. НЕПРОХАНІ МОГИЛЬНИКИ

Годинник показував вже десять вечора, коли розмова, нарешті, припинилася і всі розмістилися на своїх мішках і поснули.

Вранці за сніданком обмірковували питання, кому йти до мамута, і чи варто взагалі ходити до нього, чи не краще зайнятися готуванням до від'їзду?

— Коли б ми були певні, що зустрінемо ще мамутів, то не варто було б іти до цього; він уж описаний і сфотографований. Але тому, що скоро почнеться ліс, то, можливо, ми їх більше не побачимо, якщо вони живуть тільки в тундрі понад краєм льодів, — сказав Каштанов.

Таким чином, вирішили іхати до мамута. Поїхало до нього четверо людей з трьома нартами і собаками. Біля юрти залишились Громеко, який хотів ще зібрати перед від'їздом весняну флору тундри навколо горба, і Каштанов, що збирався розкопати схил цього горба, щоб визначити його склад. Цей єдиний горб серед тундри здавався йому дивним.

Партія рушила під проводом Папочкіна, який знов зізнав шлях до місця полювання. Дорогою застrelili kількох болотяних птахів, що бродили по тундрі поблизу річки, і дуже дивного зайця, який швидше скидався на величезного тушканчика; останній дуже порадував зоолога.

Тушу мамута видно було здалека; вона, ніби горб, підносилася над рівною тундрою. Коли наблизилися до неї, Іголкін, маючи більш гострий зір, застеріг інших, що навколо трупа метушаться якісь сірі звірі.

Залишивши нарти на деякій віддалі, мисливці обережно наблизилися до туші і раптом зупинилися здивовані — звірі, що метушилися, раптом зникли, немов провалилися крізь землю.

— Еге-ге! — вигукнув Папочкін, коли всі підійшли нарешті до мамута. — Ось дивіться, тут хтось похазяйнував з учоращнього дня.

Здавалося, що назколо мамута попрацювали величезні кроти: купи землі з корінням кущів, заввишки з метр, були накидані навколо туші, і задня половина її лежала в ямі, майже не виступаючи вже над поверхнею тундри.

— Хто б це міг бути? — міркували мисливці.

— Якісь досвідчені могильники! Мені здається, що вони збиралися закопати всю тушу в землю, можливо, щоб захопити її від вовків або як запас поживи, — зазначив Ма шеєз.

Іголкін привів одну з собак, яка, понюхавши розріту землю, раптом кинулася під черево мамута і витягла звідти за ногу якусь дивну звіринку, що шалено відбивалася короткими лапами і хрюкала по поросячому. ЇЇ докінчили ножем, відняли від собаки й почали розглядати. Виявилося, що вона дуже нагадувала барсука і формою тіла і забарвленням. Дальші шукання виявили ще кількох подібних тварин, що притаїлися під тущею, яку вони справді мали намір закопати в землю, щоб потім поступово пожирати її.

Робота цих непроханих могильників зробила неможливим з яти шкіру з усього мамута і довелося обмежитися тільки лівою половиною тіла. Потім дослідили нутрої, відрізали передні й задні ноги, вирубали один бивень, вийняли око, полож-

вину мозку, язик і два зуби. Собак нагодували на місці дощочку. Кілька великих шматків м'яса від стегна та задньої частини поклали теж на нарти, після чого партія рушила потихеньку назад. Могильник, заєць і птахи становили зоологічну здобич цього дня, яким Папочкін міг бути цілком задоволений.

— Хай могильники закопують решту, — пожартував Боровий. — Коли у нас не вистачить м'яса для собак, ми ще раз прийдемо сюди з Іголкіним за харчами. А може зробимо це й раніше, поки ще м'ясо не протухло.

— Тоді захопіть з собою і череп, — попросив Папочкін. — Могильники його, я гадаю, добре очистять.

Наблизившись до юрти, мисливці побачили, що Каштанов і Громеко зайняті якоюсь дивною роботою. Вони витягали з ями викопані на схилі горба брили якогось білого каменя і складали їх на купу.

— Цей горб — справжній скарб для нашої експедиції — пояснив Каштанов товаришам, які підійшли. — Для дослідження його складу я викопав яму на півтора метри і на цій глибині натрапив на суцільний чистий лід; в другому місці було те ж саме. Тоді мені спало на думку викопати у глибині горба яму в льоду, що буде прекрасним льодником для зберігання харчів і шкір. Адже мамути або носороги не щодня прибігатимуть до нас на вечерю!

— Невже весь горб льодяний і тільки зверху вкритий землею? — запитав Боровий.

— Думаю, що так! На півночі Сибіру трапляються такі викопні льдовики. Це або величезна кучугура снігу, що випадково збереглася від зими, або частина льдової маси, яка відсунулася назад. Вона вкрилася поступово мулом та піском струмків, що стікали з льдовика, а тому й збереглася.

Це відкриття Каштанова було надзвичайно цінне для партії, яка залишалася на місці; вона дісталася під самим своїм житлом прекрасне сковище для харчів.

— Ми зробимо згодом справжні двері і велику камеру в глибині, — сказав Боровий.

— А, крім того, викопаємо в другій частині горба другу печеру в льоду і триматимемо там собак, коли стане дуже жарко, щоб вони не показилися, — додав Іголкін.

Розшантаживши нарти, всі почали допомагати Каштанову і Громеко влаштовувати приміщення, достатнє для зберігання всіх привезених частин мамута та остаті туші носорога. Коли його викінчили і наповнили, хід заклали қрижинами й загородили ланками та нартами від собак.

Другого ранку почали готоватися до від'їзду. Розсортували все багаж. Консерви, спирт, юколу поклали в льодник, напінажили нарти човнами та опорядженням, потрібним для мандрівок в глибину Плутонії. Пообідали востаннє вкупі і

рушили до річки Макшеєва, попрощавшись з Боровим, який залишився вартувати юрту та склад. Іголкін з нартами мав повернутися над вечір назад. В плавання вирішили взяти одну собаку, як вартового; вибрали Генерала. Його острigli, щоб менш терпів від спеки, і пухнатий пес прибрав такого кумедного вигляду, що ніхто не міг утриматися від сміху. На голові в нього був залишений чуб, на верхній частині ніг — бахрома і на кінчику хвоста — китичка. Макшеев, який стриг його, сказав, що ці прикраси залишаються для того, щоб собака своїм дивним виглядом лякала хижаків, з якими доведеться зустрічатися.

Досягши берега річки, що була до шести метрів завширшки і від одного до двох метрів завглибшки, спустили човни на воду і сіли в кожен по двоє: один — на рулі, другий — на веслах. Генерал зайняв місце на носі переднього човна, де сиділи Макшеев і Громеко. Кумедна морда генерала з великими стиражчими вухами і чубом між ними манячила над бортом.

Іголкін стояв на березі, доки обидва човни, швидко пливучи за водою, не зникли в далечині. На юрті, що ледве була помітна на горизонті, Боровий підняв білій прапор. Експедиція, яка дружно зносила всі труднощі, поділилася, і чотири її учасники попливли в глибину таємничої країни. Чи повернуться вони назад, і якщо повернуться, то коли, чи всі і як?

17. ПО РІЧЦІ МАКШЕЄВА

Швидко пливли обидва човни на низ темною водою, що поспішала з легкими сплесками на південь, між низькими берегами, з яких звисали кущики полярної верби, вкритої свіжими листочками. По берегах в обидві сторони розгорталася та ж ходорівна тундра з приземкуватим чагарником і таксамо дув ходорівий вітер, що його мандрівники тепер правильно визначили як північний. Він линув з льодів холодного отвору, з зовнішньої поверхні планети, в її внутрішню, теплу порожнину. Як і раніш, вихорів туман, то заступаючи, то відкриваючи червонувате світило, що стояло нерухомо в зеніті. Температура досягала $+12^{\circ}$, і туман коли-не-коли розріджувався дрібним дощиком, який, проте, швидко переставав.

Човни пливли з швидкістю близько вісімох кілометрів за годину. Ті, що сиділи на рулі, провадили знімання, відмічаючи напрям усіх заворотів річки. Пропливши двадцять п'ять кілометрів, зупинилися ночувати.

Невелика експедиція по берегу показала, що на тундрі кущі стали вищими; под куди до них домішувалася низькоросла модрина, утворюючи разом з вербою і березою невеликі, але дуже густі гайки. Серед кущів були протоптані вузькі тропки, що вели до берега річки; ними, очевидно, ходили різні тварини на водопій.

Ніч провели вперше в наметі і без спальніх мішків.

— Це вічне світло, — сказав Макшеев, лягаючи спати, — тут чисто порушує наші звички і уявлення. Говориш — ранок, полуцені, вечір, дивлячись на свій годинник, а сонце весь час стоїть у зеніті і гріє однаково, ніби глузуючи з нашої термінології.

Ніч, або час відпочинку минув спокійно.

За другий день пропливли півсотні кілометрів і зупинилися рано, щоб зробити тривалішу екскурсію в сторону від річки. Береги її були вкриті вже більш високими кущами і окремими деревами, що утворювали зелені стіни, які зовсім обмежували кругозір мандрівників.

Після обіду Громеко залишився біля намету збирати рослини, Макшеев з Генералом пішли на захід, а Каштанов і Папочкін на схід, користуючись звірятими тропами, прокладеними крізь хащу кущів, що вже сягали за зріст людини. Подекуди на ґрунті видно було сліди різних тварин, серед яких зоолог розпізнав сліди мамута, носорога, великих і дрібних двокопитних, один вид однокопитних. Іноді попадалися відбитки м'яких лап хижаків різної величини. Глянувши на деякі з них, обидва дослідники відчули, як у них по спині пройшов холодок. Ці сліди мали близько двадцяти сантиметрів завдовжки, а кігті, якими закінчувалися пальці, втиснулися в землю на чотири сантиметри. За формуєю сліду зоолог вирішив, що він належить величезному ведмедеві.

— Це напевне печерний ведмідь, сучасник мамута, — сказав Каштанов. — Він більший від усіх відомих нам представників цієї родини.

— А він не полює на печерних людей? — запитав Папочкін.

— Кістки, кігті і зуби цього ведмедя, оброблені печерною людиною, іноді знаходили, — відповів геолог. — Але я не знаю, чи попадалися кістки і черепи цієї людини, оброблені ведмедем!

— В усякому разі з ним краще не зустрічатися!

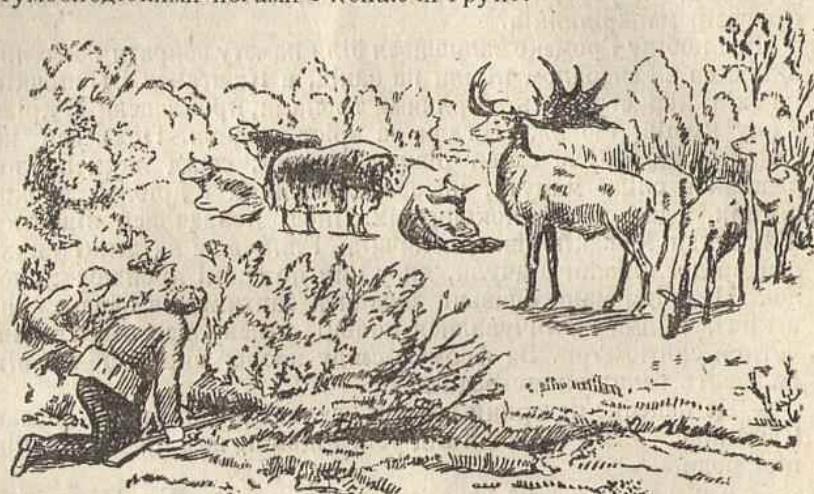
— З таким цікавим звірем та не зустрінутися?! — Наші предки, озброєні тільки дріючками й кам'яними сокирами, перемагали його, а ми, маючи сучасні рушниці і розривні кулі, боимося його? Це було б ганебно!..

Осторонь від річки дослідники вийшли на широку галевину, порослу густою, але низькою травою, серед якої майоріли різні квіти.

Зупинившись серед кущів на узлісці, мандрівники побачили, що на галевині пасуться поодинці і чередами різні ссавці, серед яких одразу можна було розпізнати породи, що зникли на поверхні землі: тут були чорні первісні бики з величезними рогами і горбами, віле єнські олені з рогами в дповідніх розмірів, дикі коні невеликого росту, з кудлатою шurstю, дуже малим хвостом і короткою гривою. Пара носорогів устроили голови в кущі, а кілька мамутів стояли невеликою групою

і в такт помахували головами і хоботами, очевидно відганяючи докучливих комах. Останніх, саме комарів, гедзів і оводів, з'явилося дуже багато.

Надивившись на цю мирну картину пасовища «живих скам'янілостей», Каштанов і Папочкін вирішили підійти ближче, щоб сфотографувати деяких тварин. Понад узліссям вони підкравлися плавом спершу до групи биків, потім до двох носорогів, яких сфотографували в той момент, коли вони гралися, незграбно стрибаючи один на одного. Носороги схрещували свої роги, ніби велетенські шаблони, витоптуючи траву своїми тумбоподібними ногами і копаючи ґрунт.

Тут були чорні первісні бики з величезними рогами і горбами, велетенські олені з рогами відповідних розмірів.

На черзі були мамути, що стояли ближче до центра галівини. Але, спершу ніж мисливці встигли підкрастися до них достатньо близько, на протилежному кінці галівини, де паслися олені, сталося заміщення: тварини раптом підвели голови, прислухалися і одразу кинулися бігти, очевидно налякані якимось невидимим, але, безумовно, страшним ворогом. Олені пробігли повз мамутів, які й собі дуже стривожились і побігли важкою ристю, піднявши хоботи. І олені, і мамути бігли прямо в сторону мисливців, які притаїлися.

— Коли олені будуть кроків за сто від нас, стріляйте в переднього, — швидко промовив Каштанов. — Я сфотографую їх, коли вони зупиняться на мить, а потім теж вистрілю, а то нас можуть розгопнати.

Папочкін приготував рушницю і, коли передовий величезний олень з високо піднесеною головою і тривожно роздутими ніздрями підбіг достатньо близько, пролунав постріл. Влучений

у груди олень з розбігу впав на коліна, а решта, натискуючи один на одного, зупинилися купою, витягнувши голови.

За цей час Каштанов устиг сфотографувати цю цікаву групу, передав апарат зоологові і свою чергою вистрілив у другого оленя, що став до нього лівим боком. Тварина зробила стрибок уперед і повалилася на землю, інші круті повернули праворуч і побігли понад узліссям.

Мамути, що бігли позаду оленів, у цей час наблизились і зупинились перед обома жертвами мисливців. Попочкін встиг за цей час зарядити обидві рушниці, а Каштанов сфотографував групу мамутів.

— Стріляти, чи що? — запитав зоолог третячим від хвилювання голосом.

— Навіщо? Запас м'яса в нас тепер достатній, а мамута ми вже вивчили в тундрі. Стріляти memo тільки тоді, якщо вони кинуться на нас.

Тим часом тварини стояли на місці, помахуючи хоботами, і ніби радилися один з одним. Їх було шість, у тому числі два підлітки з невеликими бивнями і більш короткою шерстю. Вони швидко заспокоїлися і почали грatisя один з одним та пустувати навколо старих, які коли-не-коли починали тривожно ревти. Нарешті старий самець повернув праворуч, і все стадо пішло за ним уздовж узлісся галівини, на якій залишилося ще тільки два носороги.

— Хто ж налякав мирних травоїдів? — запитав Каштанов. — Часом чи не печерний ведмідь?

— Або яка небудь ще страшніша викопна тварина з вашого палеонтологічного звіринця?

— Хто знає! Але нам, я думаю, краще не йти в той кінець, галівини, бо звір може кинутися на нас так несподівано з хаці, що ми не встигнемо навіть вистрелити.

— Ну, тоді займемося оленями, іх треба обміряти, оббіувати і тягти до човнів.

Олені, застрелені мисливцями, належали до велетенського виду, що зник на поверхні землі, де він теж був сучасником мамута, первісного бика, пічурного ведмедя.

Знайшли обидві шкіри, мисливці відрубали задні ноги меншого оленя і рушили, важко навантажені, до річки, маючи намір ще раз повернути я за м'ясом, якщо їх товариші будуть менш щасливі і якщо невідомий хижак, що бродив напевне поблизу галівини, залишить їм ще щонебудь.

18. ЛОВИ НА ЛОВЦЯ

На місці стоянки вони застали Громеко, який нетерпляче чекав на них. Він обійшов навколо стоянки, набрав рослин, окунув і поставив варитися на вечірню гуску, застрелену вранці.

Раптом прибіг Генерал, один без супутника. На ший собаки була прив'язана мотузком записочка, надіслана Макшеєвим, який писав: «Я застрелив великого хижака, якого не здужсао притягти до намету. Треба, щоб Семен Семенович прийшов до мене оглянути здобич на місці. Генерал знає шлях, а на всякий випадок додаю свій маршрут».

На звороті був накреслений олівцем шлях, пройдений мисливцем, з позначенням напряму і віддалі в кроках.

Відпочивши трохи, Папочкін і Громеко пішли шукати Макшеєва. Генерал вів їх добре, але на розгалуженнях тропи часто зупиняючись вагаючись, і тоді виручала записка, на якій всі перехрестки були позначені. Мисливці йшли швидко протягом півгодини і вже були недалеко від місця, де перебував їх товариш, коли звідти почулись один за одним два постріли. Генерал з гавкотом кинувся вперед, мисливці поспішили за ним, побоюючись, що Макшеєву загрожує небезпека.

Незабаром вони дісталися великої галевини, серед якої підносилася група кущів і дерев. Біля неї вони помітили жовтувату масу, над якою манячила голова Макшеєва; спереду ж на галевині бігало більше десятка червоно-бурих звірів, у яких не важко було розпізнати вовків. Генерал зупинився над краєм галевини, не наважуючись напасті при таких явно нерівних силах.

Помітивши мисливців, які вийшли на галевину, вовки почали відходити на бік, а Макшеєв крикнув:

— Пошли! і пару зарядів картечі, якщо у вас двостволка, мені шкода витрачати розривні кулі.

Громеко покванно зарядив картеччю свою двостволку і двічі підряд вистрелив у зграю. Вовки побігли до кущів, переслідувані Генералом, який на шляху докінчив одного з них, що впали. Мисливці підійшли до Макшеєва і почули таке оповідання:

— Діставшись цієї галевини, я зупинився на узлісці, бо собака почала гарчати й здригатися. На галевині я помітив за цим гайком кілька оленів, що паслися, і вирішив попоплювати на них, бо подібних звірів ми ще не добували. Я почав підкрадатися кущами понад узліссям і раптом, зрівнявшись з гайком, помітив великого жовтого звіра, який теж підстежав оленів; він підкрався до них зза гайочки... Я подумав, що ця дичина ще цікавіша від оленів, і почав вже стежити за нею, сковавшись у кущах усього за сотню кроків. Жовтий звір, захоплений вислідженням оленів, не помітив мене або ж просто не зважав на двоногу істоту, що вперше навернулася йому на очі. Підкравшись до самого гайка, він підвівся на весь зріст, хижко виглядаючи собі жертву через кущі, що відокремлювали його від оленів, які мирно паслися і нічого не підрівали. Тепер я побачив на світлих боках хижака темні смуги і впізнав в ньому великого тигра. Він стояв до мене лівим

боком у чудовій позі, і я поспішив вистрелити в нього розривну кулею, яка поклала його на місці.

— Олені, налякані пострілом, помчали повз гайки, побачили тигра, що ще тріпотів, і круто повернули від нього прямо на мене. Я ледве встиг відскочити на бік. Це були чудові тварини — одни старий самець з величезними рогами, кілька корів і телят.

— Спершу я хотів оббілювати тигра сам, але, оглянувши його, переконався, що він належить до якоїсь незвичайної породи, яка напевне теж вимерла там, нагорі. Тому я подумав, що краще викликати зоолога. Хотів було йти сам, але побоявся, що якийнебудь хижак побачить труп і попсує шкіру. Ось чому я додався послати Генерала, який прекрасно виконав доручення. І добре, що не пішов з галевини, бо незабаром почулося завивання вовка одного, другого і поступово на галевині зібралася цілий десяток. Бачачи мене біля мертвого звіра, вони спершу боялися наблизитися, але потім так захабніли, що я змушений був витратити на них пару зарядів.

Звір, забитий Макшеєвим, мав біло-жовту шерсть з темно-бурою смugoю вздовж спини і кількома смугами того ж кольору на боках, які робили його зовні схожим на тигра; але форма голови і тіла, куций хвіст та будова лап примусили зоолога вигукнути:

— Це не тигр, а якийсь ведмідь!

Макшеев був трохи розчарований, але, оглянувши звіра уважніше, мусів був згодитися, що тільки бурі смуги робили його схожим з найлютішим представником котячої родини, а всі інші ознаки вказували на ведмедя.

— Очевидно, це печерний ведмідь, сучасник мамута, що досі відомий тільки з частин кістяка, — пояснив Папочкін. — Це далеко цікавіше від простого тигра.

Після обміру, з звіра зняли шкіру і забрали її з собою, а також череп і задню ногу.

Вечеря цього дня була вищукана: суп із гуски з дикою цибулею, шашлик з оленятини та шматочки ведмежатини. Проте, останні, через різкий запах, не всім сподобалися.

Цього дня туман був вже не такий густий, і Плутон світив через тонкий серпанок пари, тільки зрідка зовсім ховаючись; температура трималася +13°, вітер був трохи слабіший.

— Я гадаю, — сказав Громеко, — що через день-два туману не буде, і ми побачимо, нарешті, колір неба Плутонії.

Час відпочинку порушувався тільки далеким завиванням вовків, які мабуть ласували на галевині трупами оленів, ведмеді та своїх товаришів. На далекі звуки навіть Генерал не відкликався, лежачи біля входу в намет, де димокур захищав його від улівих комах.

Потім попливли далі. Річка стала ширша і глибша; дуже напантахнені човни вже не рискували зачепити кормою за берег або тонути в нього носом на крутых поворотах русла.

Береги були вкриті суцільною стіною різноманітних чагарників, що досягали вже чотирьох метрів висоти: кілька порід лози, верба, черемуха, глід, шипшина — щільно спліталися одна з одною, а над ними подекуди підносилася верховіття білих берез і модрин. Термометр показував +14°, туман тільки зірка заволікав усе небо, а здебільшого плив на чималій висоті, немов великі, але рідкі й безформні хмари, крізь які дуже просвічував червонуватий Плутон.

— Туман, мабуть, скоро закінчиться, — сказав Макшеев, що провадив метеорологічні спостереження. — Але чи закінчиться ці зелені стіни, крізь які з човна не бачимо нічогісінько?

— Коли б ми брели з великою ношою хащею лісу, то бачили б не дуже більше, а швидкість пересування була б незрівнянно менша! — зауважив Громеко, якого, як ботаніка, щораз більше цікавили ці зелені стіни.

Ставши на обід на маленькому чистому майданчику, Каштанов і Громеко пішли в коротку експедицію в ліс, Папочкін заходився ловити рибу, а Макшеев поліз на дерево, яке трохи підносилося над іншими. Повернувшись, він сказав зоологові:

— Незабаром місцевість зміниться. Здалека видно плоскі висоти з великими безлісними гаявинами, і наша річка тече прямо до них.

— А поблизу що видно?

— Поблизу тільки суцільний ліс навколо, море зелені без гаявин.

— Наши товариші, очевидно, незабаром повернуться, якщо скрізь така гущина.

Через годину екскурсанти повернулися майже ні з чим; вони йшли весь час тропою між зеленими стінами, набрали трохи рослин, бачили дрібних пташок, чули різне шарудіння в гущині, але на гаявині не натрапили. Зоолог, який залишився біля річки, був більш щасливий: на вудку попало кілька великих риб, схожих на сибірського моксунна, і велика зелена жаба, що досягала тридцяти сантиметрів у довжину.

Відпочивши, попливли далі. Години через дві на правому березі річки побачили досить високий горб, далі другий, третій; але вони були ще вкриті поспіль лісом, що складався вже з дерев помірного пояса: липи, клена, в'яза, бук, ясена, дуба; в долинах між горбами темніли ялини і піхти. Віти дерев, обплетені плющем, хмелем, диким виноградом, берізкою, подекуди звисали над водою. В зеленій гущині щебетали й співали птахи; інколи помічали білок і бурундуків, що стрибали з гілки нагілку.

— Під час вечірньої екскурсії ми сьогодні побачимо дещо нове, — зазначив Громеко. — Рослинність змінилася і свідчить про більш теплий клімат цих місць.

— Безумовно, — сказав зоолог. — Учора я почував себе ще на півночі Сибіру, а сьогодні природа нагадує мені рідні місця — південь Росії.

— Чи не натрапимо ми сьогодні вже на справжніх тигрів? — висловив припущення Макшеев.

— Мабуть правильніше буде не ділитися на партії, а йти всім разом, щоб краще відбивати небезпеки, — запропонував Каштанов.

Горби поступово ставали вищими і їх можна було назвати навіть гірками; їх північні схили були вкриті густим листяним лісом, тоді як південні являли собою гаявини з окремими деревами та кущами. Подекуди ніби виднілись скелі, що викликали величезний інтерес у геолога.

— Ну, сьогодні і геологія дістане дешо! — вигукнув Макшеев.

— Давно час; мій молоток заскучав по роботі. Адже єдиний горб у тундрі не вправдав його сподівань! — сміявся Каштанов.

— А тому зупинимося на ночівлю, — запропонував Громеко, — ми сьогодні пропливли близько ста кілометрів.

19. ПРИГОДИ НА ГОРБІ

Місце стоянки вибрали поблизу підніжжя високого горба, що був відокремлений ювід правого берега річки неширокою смугою високостовбурового лісу. Підживившись чаєм і закускою, пішли вчотирьох до горба. Біля намету залишили Генерала, прив'язаного на довгій вірьовці до дерева. Через ліс знайшли тропу, поза якою хащі підлісся були такі густі, що без сокири не можна було просунутися й на крок, — різноманітні кущі і витки рослин спліталися в суцільну зелену масу, відгороджуючи тропу з обох боків. Крізь зелене склепіння над головами пробивалися тільки окремі промені червонуватого кольору.

Мисливці посувались один за одним мовчи, з рушницями напоготові, дивлячись то вперед, то вгору на дерево, де могли несподівано з'явитися цікава здобич або небезпечний ворог. Але, крім дрібних птахів і білок, нічого не було видно.

До схилу горба дісталися без перешкод і почали підійматися на нього. Трава була не вище колін, і Громеко, відсточуючи від інших, захопився збиранням рослин.

Поки зоолог оглядав і описував забиту ним велику змію, Каштанов з труднощами відбив зразок породи. Це була якесь дібна, дуже в'язка порода жовто-зеленого кольору з дрібними вирівненнями сріблясто-блізкого металу; розглянувши її крізь луну, геолог вигукнув з здивованням:

— Чи знаєте ви, з чого складаються ці скелі? Вони мають такий же склад, як і аероліти із ряду мезосидеритів, півзализин, з олівіновою основною масою і включенням нікелевого марказиту.

— Що це значить? — запитав Макшеев.

— А це значить, що гіпотези геологів про склад більш глибоких частин земної кори справджаються. Ми, очевидно, перевуваємо в межах так званого олівінового пояса — пояса важких кам'яних порід, які багаті на залізо і за складом є тодіжні з кам'яними метеоритами, щопадають на нашу землю з міжпланетного простору, являючи осколки дрібних планет. Треба думати, що ми натрапимо ще на суцільні металічні гірські породи.

Коли підійшов Громеко, який набрав цілу в'язку різних рослин, почали підіматися вище по схилу, обережно ступаючи по траві, де могли ховатися отруйні плаузуни. Іноді з боків справді чулося шарудіння, віддаляючись від мандрівників, які не мали бажання переслідувати втікачів.

На вершині горба тягнулася скеляста гряда і на скелях трілися проти сонця численні великі ящірки жовто-зеленого кольору з темними плямами; вони так були схожі на виступи каміння, що Каштанов навіть схопив рукою одну з них, за що вона його боляче вкусила за пальці. Після цього він спершу випробував молотком всі такі виступи, боячись помилитися ще раз.

Північний схил горба, обернений до вологих вітрів, був укритий густим лісом, пройти вглибину якого без сокири було важко. Південний схил, що його оглянули мисливці, являв собою луг з окремими деревами. З вершини горба можна було оглянути місцевість на далеку віддалю: на південь, схід і захід йшли такі ж або вищі горби до горизонту, на північ же вони низчали і розігалися, і з цієї сторони, в далечині, на рівнині видно було суцільну смугу лісів, тільки подекуди розірваних сріблястими стрічками річок.

Мисливці сиділи на вершині горба, дивлячись у далечіні, коли з лісу, що закінчувався на північному схилі за кілька метрів від гребеня, з'явилось стадо диких свиней. Передній кабан з високою щетиною вздовж хребта, з величезними білими іклами, зупинився й підняв голову; очі злісно блищали, його п'ятачок витягувався і втягувався, нюхаючи повітря. За ним збилися свині й поросята різного віку. Ці многокопитні зовні були відмінні від знайомих зоологові диких свиней хіба тільки більшими розмірами.

— Ну ось і вечера сама прийшла до нас! — сказав Макшеев. — Я думаю, що дике порося на рожні має бути дуже смачним.

— Особливої потреби на м'ясо немає, — відповів Громеко, який завідував харчами. — У нас є ще оленятина.

— Але мати запас не шкодить, полювання не завжди буває вдале.

— А ви знаєте, що стріляти свині небезпечно, — попередив Папочкін, — розлючений кабан — страшний супротивник.

— Піднімемося вище на скелі, куди вони не можуть дістатися, і підстрелимо пару поросят, — запропонував Каштанов.

Злізли на самий гребінь; Макшеев заклав патрон з картечкою і вистрелив у поросят. Стадо, за винятком трьох поросят, що корчилися в траві, метнулося в різні сторони; але потім вожак і свині підбігли до скелі і почали кружляти навколо її підніжжя, роблячи марні спроби зіскочити на гладенькі уступи, що ще більше розлучувало тварин. Завдяки цій осаді мисливці могли оглянути свиней на дуже близькій віддалі. Коли зоолог задовільнив свою допитливість, виникло запитання, що робити далі.

— Це не ведмідь, а тигр! — вигукнув Папочкін, який спостерігав хижака під час його стрибка.

— Адже вони можуть притримати нас тут цілу добу! Корм у них під носом, а в нас немає, та й сидіти незручно, — сказав Каштанов. — Доведеться відганяти їх пострілами.

В цей час Макшеев, який давно вже спостерігав за узліссям, вигукнув:

— До нас чи до кабанів понад узліссям підкрадається великий звір; я бачу тільки його жовту спину.

— Де, де він?

— Он там щойно було видно його спину, перед тим кущем, що виступив на галевину; дивіться тепер праворуч від куща.

Всі звернули погляди на показаний кущ, і справді, праворуч від нього показалася буро-жовта, що повільно рухалася, маса, на якій можна було розглядіти більш темні поперечні смуги.

— Знову ведмідь? — висловив здогад Макшеев.

— А може цього разу буде тигр, — сказав Папочкін. — Він підкрадається по-котячому.

— Я думаю, пора стріляти, — промовив Каштанов.

— В кого ж стріляти, в звіра чи в кабанів?

— Краще в кабанів. Якщо вони побіжать у ліс, то наскочить прямо на хижака, і він займеться їх переслідуванням. Якщо

вони повернуть в іншу сторону, він змінить свою позу, і ми зможемо краще роздивитися його або підстрелити, коли він стане зручніше. А тепер видно тільки спину — і можна не влучити.

— Вистрелимо спершу раз у кабанів, а три рушниці хай стежать за хижаком.

Зоолог, який сидів на виступі скелі, націлився у вожака, коли той зскочив передніми ногами на уступ, намагаючись дістати іклами чобіт Макшеєва. Постріл на близькій віддалі одразу повалив кабана, решта злякалась і кинулася тікати до лісу. Коли вони майже дісталися узлісся, ліворуч від них швидко сягнуло буро-жовте тіло хижака і наздогнало кабанів стрибком на кілька метрів завдовжки. Два з них затріпалися під лапами ворога, решта з кувіканням зникла в лісі.

— Це не ведмідь, а тигр! — вигукнув Папочкін, що спістепігав хижака під час його стрибка.

— Звичайно, — потвердив Каштанов, — мабуть з породи шабельних, зважаючи на величезні ікла верхньої щелепи. Ця порода була дуже поширенна в третичній період, але в кінці його, очевидно, зникла.

— Цей втече від нас, на жаль. Дивіться, він потяг свою здобич у ліс, мабуть відчуває, що наше сусідство небезпечне! — вигукнув Макшеєв.

— Ну і хай, сьогодні в нас досить матеріалу, — сказав Папочкін, що заходився обмірювати забитого кабана. — Потягнемо ми цього диявола теж до човна чи обмежимося поросятами?

— Якщо він жирний, то сало не шкодило б захопити, — зазначив Громеко. — Тоді можна буде смажити м'ясо на сковороді. Ну, ви кінчайте з ним, а я позираю ще рослин.

20. ЛЬОТЧИК МИМОВОЛІ

Каштанов зайнявся знову вивченням скель, Макшеєв і зоолог заходилися біля кабана і поросят, а Громеко перешов на південний схил горба і повільно спускався вниз, захоплюючись збиранням рослин, серед яких знаходив багато нових видів і родів.

Раптом по горбі промайнула величезна тінь, ніби від хмарки, що заступила сонце; зоолог і його помічник здригнули і підвели голови. Вони побачили темного птаха надзвичайної величини, схожого на орла, що кружляв над галявиною.

Раптом птах шугнув униз, схопив за спину ботаніка, що саме нахилився, і поніс його.

Але ноша була надто важкою навіть для цього дужого пернатого. Натужно махаючи крилами, птах летів на висоті тільки чотирьох метрів, не маючи сил знятися вище; але й не бажаючи кинути свою здобич, що звисла немічно в його кігтях.

Папочкін і Макшеєв схопили рушниці, але перший одразу ж опустив свою, сказавши:

— У мене патрон з картеччю, і я можу поранити товариша.

Макшеєв, який зарядив рушницю кулею, призначуваною для тигра, націлився і вистрелив, коли птах зрівнявся з ним. Він шугнув униз, випустив ботаніка і, пролетівши трохи, впав на скелі.

Раптом птах шугнув униз, схопив за спину ботаніка, що саме нахилився, і поніс його.

Мисливці побігли до Громеко, який лежав непритомний на скелі, ліцем униз. Його товста в'язана куртка була подерта кігтями птаха, але тому, що вона не облягала щільно тіла, а лежала вільними складками, кігті захопили тільки її і лише дуже подряпали тіло.

Ботаніка привели до притомності, перев'язали рані, і коли він очуняв, Папочкін і Макшеєв полізли на гребінь горба за птахом. Це був гриф невиданої величини. Розмах крил його становив більше чотирьох метрів, від кінця хвоста до дзьоба було майже півтора метри. Опірення було темно-буре зверху і світло-буре з темними смугами знизу. Майже голу шию навколо прикрашував комірець з брудно-білих пір'їн, а на початку великого дзьоба виступав великий жовтий наріст.

Такий птах міг вільно понести барана, козу, невелику свиню, але людина вагою в сімдесят кілограмів була для нього над сильною ношою, і він, очевидно, помилився, вважаючи ботаніка за бурого четвероногого звіра, що бродив по траві.

Грифа обміряли й сформографували з простягненими крилами на скелі, туди зліз і Громеко, щоб оглянути свого кривдника.

Він пояснив товаришам, що коли птах несподівано вп'явся йому в спину, боляче вдарив з розгону своїм тілом, він подумав, що став жертвою тигра і знепритомнів.

— Чи не повернемося ми тепер до стоянки? — сказав Папочкін. — Сьогодні ми вже зазнали нападу кабанів, грифа, бачили поблизу тигра, — чи не досить вивіряти долю?

Усі стомилися від хідні і хвилювань і з задоволенням пішли назад, навантажені поросятами, окостями й жирними боками кабана, гірськими породами та рослинами.

Наближаючись до намету, мисливці почули шалений гавкіт Генерала і поспішили до нього на допомогу. Вибігши на галівину річного берега, вони побачили, що собака гавкає зза намету, а напів у воді, напів на суші стоїть великий гіпопотам. Страхіття, очевидно, хотіло попастися і покачатися на галівинці, але було спантелічене лементом, що його зняла собака. Гіпопотам тупо дивився на цього невідомого, неспокійного звіра своїми маленькими оченятами і часом роззявляв жахливу пащу з рідкими довгими зубами і величезним рожевим язиком. Баччи цю пащу, Генерал починав вити і скавчати від переляку.

Помітивши людей, які вибігли на галівину, страхіття неизграбно повернулося передом тіла, м'яко бухнуло у воду і попливло річкою, виставляючи широку жирну спину з дрібними бородавками.

— Добре, що ми повернулися додому, — сказав Громеко, відв'язуючи Генерала. — Це страхіття могло б нам завдати прикорстей: пошматувати намет, перетоптати всі речі і затопити або продірявити човни.

— А чи цілі ще човни? — вигукнув Макшеев і побіг до берега, звідки зараз же почувся його голос: — один на місці, а другий зник! Чи не порвала ця потвора його причалу?

— Треба погнатися за ним зараз, поки він не відплів далеко! — сказав Каштанов, який теж підбіг до берега.

Обидва сіли в човен, що залишився, захопивши на всякий випадок рушниці, і попливли за водою. Незабаром вони побачили втікача, але човен, замість пливти спокійно за водою, крутився на одному місці посеред річки. Вони швидко наблизилися, і Каштанов хотів уже зачепити його багром, коли човен, немов живий, раптом відскочив на бік і помчав далі, але швидше від течії. Довелося знову гнатися; Макшеев гріб щосили, а Каштанов стояв з багром у руках.

— Та його хтось тягне! — вигукнув він, коли човен, що був зовсім близько, знову почав віддалятися поштовхами.

— Чи не зачепив його гіпопотам? Він міг заплутатися ногою або захопити зубами причал.

— Він і є! — скрікнув Каштанов, помітивши тепер попереду човна широку спину і голову тварини, що спливла подихати.

— Коли ми стрілятимемо в циотушу, вона попливше ще швидше або затягне човен на дно.

— Залишається наздогнати його і перерізати вірьовку, інакше ми не звільнимо човна.

Макшеев знову наліг на весла. Незабаром йому пощастило зачепити втікача багром і підтягнутися вздовж нього до його носа, пливучи на буксирі в гіпопотама. Каштанов швидко перерізав тутого натягнуту вірьовку, кінець якої одразу ж зник під водою.

— Ще трохи, і я б знеміг, — сказав Макшеев, зводячи дух після перегонів. — Коли б не школа заряду, треба було б послати цій потворі кулю в спину за такі штуки.

— Ми відплівли далеко від намету, — зазначив Каштанов. — Тепер доведеться гребти проти води. Давайте я сяду на весла, а ви відпочивайте.

Помінялися місцями, взяли на буксир спійманий човен і попливли.

— Глибокою стала наша річка, — сказав Макшеев, стараючись підштовхувати човен багром, але не дістаючи дна, до якого було більш як два метри.

— Недарма у ній з'явилися такі великі тварини.

— Тепер нам, для обережності, доведеться витягувати човни на ніч і під час екскурсії на берег.

Тихо посугаючись проти течії, обидва пливли темною водою між двома зеленими стінами кущів і дерев, що утворили непроглядні хащі. Деякі кущі, підміті річкою, нахилилися і звішували свої віти у воду. На великих, яскраво-червоних квітах якоїсь незнайомої виткої рослини гойдалися красиві великі метелики і дзижчали бджоли.

Вода дзюркотіла під носом човна, весла розміreno плескали, з гущини долинало щебетання і спів птахів. Макшеев схилився над бортом і дивився у воду, стежачи за рибами, які подекуди з'явилися і зникали в глибині.

— Яка гарна тут природа, коли спостерігати її з човна, — промовив він. — А зайдеш на берег — не проб'ешся через гущину, не ступиш і кроку, щоб не натрапити на якогонебудь отруйного чи хижого звіра. Просто важко йняти віри, що після багатоденної боротьби з льодами, туманами і хуртовинами ми пливемо річкою, яка тече по внутрішній поверхні нашої землі. І так близько від цих льодів природа, що нагадує незаймані ліси Африки або Південної Америки. Цікаво б знати, під якою широтою Північної Америки ми зараз перебуваємо?

— Це не важко визначити, якщо прокласти на карті наш маршрут, починаючи від льодового вала. Я думаю, що ми ще тільки під морем Бофора, під дуже високими широтами або, в кращому разі, під тундрою північного берега Аляски. Там лютий холод, крига, білі ведмеді, а тут розкішна рослинність, тигри, гіпопотами, змії.

В цей час Макшеев побачив у воді ясний відбиток сонця, щиндило підняв голову і вигукнув:

— Ач, червоне сонечко, нарешті, показалося на чистому небі, дивіться лишень!

Мандрівники, які звикли бачити Плутона тільки крізь більш-менш густу пелену туману або хмар, ще не мали уявлення про колір неба і справжній вигляд цього світного ядра землі. Тепер же ця пелена розривалася, утворюючи купчасті хмари, в проміжках між якими видно було чисте небо, але не блакитне, як над зовнішньою поверхнею землі, а темносинє.

В зеніті стояв Плутон, діаметр якого здавався трохи більшим видимого сонячного.

Це підземне або «внутріземне» світило загалом нагадувало сонце, що світить перед заходом або незабаром після сходу через товстий шар атмосфери. На його дискові можна було помітити досить багато темних плям різної величини.

— Це [центральне світило, або справжнє ядро нашої землі, перебуває вже в останній стадії свого горіння, являючи собою згасаючу червону зірку. Ще трохи — і воно згасне! На внутрішній поверхні запанує темрява і холод, і все це розкішне життя поступово загине, — сказав Каштанов.

— Добре, що ми встигли дістатися сюди і вивчаємо її! — вигукнув Макшеєв. — Трохи пізніше нам би довелося повернутися назад, ми б побачили тільки чорну ніч перед собою.

— Ну, я сказав «трохи» в геологічному розумінні. Коли перевести на земні роки, то це може дорівнювати цілим тисячоліттям, тим то наші далекі потомки матимуть ще змогу вивчати цю внутрішню поверхню і навіть колонізувати її.

— Щиро дякую! Переселитися в країну, засуджену на загибель у темряві вічної ночі!

21. ТРОПІЧНА ГРОЗА

Так за жвавою розмовою непомітно минув час, і обидва човни причалили до місця стоянки, де Папочкін і Громеко чекали на них з вечерею. Порося у вареному і смаженому вигляді, приправлене дикою цибулею, зібраною ботаніком на горбі, було дуже смачне. Спільно вирішили, що надалі треба звертати більше уваги на юстівні плоди, коріння і трави, щоб зробити їжу різноманітнішою. Всі овочеві і борошняні консерви залишили в юрті і з собою з харчів взяли тільки чай, цукор, кофе, трохи сухарів та приправи, як сіль, перець, екстракти. Полювання і рибальство повинні були давати основну частину їжі, яку продукти місцевої флори могли поліпшити.

На час сну поблизу намету розіклали велике вогнище і почерзі вартували, бо зустріч з тигром примушувала стерегти нападу хижаків. Кожний вартовий справді чув у сусідньому лісі різний шелест, тріск, злітання і крики наляканіх птахів, а Генерал часто нащулювався і гарчав.

Другого дня в перші години плавання місцевість зберігала той самий характер: ішли горби, лісисті з півночі, степові з півдня, і суцільний ліс по берегах ріки. Опівдні для стоянки причалили до лівого берега, на який Каштанов і Громеко пілзли після обіду.

В складі флори було багато нового: траплялися вже вічно зелені рослини — мірти, лаври, лавровиці. Горіхове дерево досягало величезних розмірів, не поступаючись перед дубами, буками і в'язами; на південному схилі зустрічалися бук, кипариси, туї і тис. Прекрасні магнолії розпустили свої великі запашні квіти. В хащі понад річкою попадався бамбук і різні ліани. Громеко захоплювався на кожному кроці.

Температура повітря в тіні цього дня вже досягала +25°, бо північний вітер, який подорожував разом з мандрівниками, перестав. Повітря стало важке, насичене випаровуваннями густих лісів. Дослідники дерлися по схилу горба з труднощами, обливаючись потом, хоч сонце світило тъмяно крізь пелену хмар.

Від спеки вся природа ніби зомліла й завмерла. Птахи і звірі притайлися в тіні.

На вершині горба Каштанов і Громеко присіли відпочити і, повернувшись лицем на північ, щоб оглянути місцевість, виявили причину нестерпної спеки: на горизонті підносилася зубчатою стіною з фантастичними баштами величезна темнолілова грозова туча. Її облягав синьо-багровий вал клубуючих хмар, під якими блискали сліпучі блискавки. Цей вал швидко наближався.

— Треба бігти до човнів! — вигукнув ботанік. — Злива має бути буде тропічна!

Обидва зійшли вниз схилом, плутаючись ногами у високій траві і ковзаючись на більш крутих місцях. Через десять хвилин вони добігли до табору, де Макшеєв і Папочкін уже нетерпляче чекали на них, не знаючи, що робити. Намет міг не витримати потоків дощу і ударів дуже ймовірного граду. Ріка могла виступити з берегів, потягти вирвані дерева, тим то і в човнах було б небезпечно. Доцільнішим здавалося вивантажити все на берег, витягти човни і сховатися в кущі.

Обмірковуючи цей план з товаришами, Папочкін пригадав, що під час маленької екскурсії, коли гнався за великою водяною змією, він бачив нижче над річкою в кінці горба навислу скелю, яка могла захистити їх від дощу. Але треба було поспішати, — гроза швидко наближалася! Всі стрибнули в човни, попливли до скелі, і за кілька хвилин все вивантажили і перенесли під навіс, який був достатньо просторий, щоб вмістити не тільки людей, собаку й речі, а й самі човни, якими відгородилися від вітру. Вигнавши кількох невеликих змій, що промостилися в розколинах скелі, мандрівники могли вже спокійно спостерігати величаве видовище атмосферної катастрофи.

Синьо-багровий вал докотився вже до половини неба і заступив сонце; знизу він здавався тепер зовсім чорним. Це була якась безодня, яку безперестану розтинали сліпучі зігзаги блискавок, що супроводжувались таким гуркотом грому, якого ніхто з мандрівників ще не чув. То розлягалися один за одним заглушливі вибухи, то тріск, ніби дерли на частини величезні куски міцної матерії, то постріли сотень важких гармат.

Сусідній ліс глухо шумів під першими поривами вітру. З півночі насувається ще якийсь жахливий гуркіт, що примушував здригатися; він поступово приглушував навіть гуркіт грому. Здавалося, що звідти мчить велетенський поїзд, який троощить все на своєму шляху.

Мандрівники зблідли і з тривогою озиралися навколо.

Вихор уже налетів. У повітрі кружляла безліч листя, квіти, сучки, гілки, цілі кущі, вирвані з корінням, і птахи, які не встигли сковатися в глибині лісу. Ставало чимраз темніше. Навколо свистіло, шипіло, тріщало в проміжках між заглушливим гуркотом грому. Великі краплини дощу і окремі градини плюхкалися об землю і воду, що вирувала й пінилася. Потім настала цілковита темрява і лише при світлі блискавок інколи на мить розгорталася жахлива картина: здавалося, що весь ліс знявся у повітря і мчить з потоками дощу й граду. Гуркіт заглушував навіть голосний қрік над ухом.

Але ця катастрофа тривала тільки хвилин з п'ятьо. Швидко почало світлішати, пориви вітру ослабли, шум і гуркіт віддалялися на південь, а дощ тільки накрапав. Зате річка одразу надулася, стала червоно-бурою й брудною, вкрилася піною і несла листя, сучки, гілки і цілі дерева. По небу мчали ще клапті сірих хмар, але Плутон уже виглядав, освітлюючи сліди спустошення, залишенні бурею.

Мандрівники вилізли спід навіса і озирнулися. Виявилось, що біля човнів нанесло цілі купи листя, гілок та сучків, змішаних з градинами завбільшки з волоський горіх. Кілька загострених сучків були кинуті з такою силою, що пробили парусинові боки човнів. Треба було негайно зайнятися їх лагодженням. Дістали голки й нитки, клаптики просмоленої парусини і взялися до роботи.

Лагодження човнів забрало близько години, а за цей час річка вступила знову в свої береги, звільнилася від уламків. Плавання можна було продовжувати. Чорна хмара вже зникла на півдні за горбами, і мандрівники вперше могли спостерігати безхмарний темносиній небозівді.

— І подумати тільки, — сказав Папочкін, уже сидячи в човні, — що просто над нами, над цим синім небом, на віддалі приблизно десяти тисяч кілометрів, є така ж земля з лісами, річками та різними звірми. Як цікаво було б бачити її над головою!

— Віддаль дуже велика, — зазначив Каштанов. — Шар повітря такої товщини з пиловими частинками і водяною парою не може бути достатньо прозорим, а земля, вкрита зеленню, відбиває мало світла, недостатньо яскрава.

— А чи звернули ви увагу, — запитав Макшеєв, — коли ми вчора оглядали навколо місцевість з порівняно невисокого горба, що в далечіні видно далеко краще, ніж там, нагорі? Ми могли спостерігати лісисту рівнину мабуть кілометрів на сто, завдяки тому, що поверхня, на якій ми перебуваємо, не опукла як земля, а угнута. Здавалося, що ми стоямо на дні плоскої чаші.

— Теоретично кругозір наш мусів бути необмежений, ми повинні були б бачити місцевість не на сто, а на п'ятсот або тисячу кілометрів, що підіймається чимраз вище до неба. Але на великій віддалі нижні шари повітря стають уже недостатньо прозорими, і обриси предметів робляться поступово розплівчатими й зливаються один з одним.

— Отже, лінія горизонту тут не може бути такою різкою й виразною, як там, нагорі. По суті, тут немає горизонту, а ми бачимо поступовий переход землі в небо!

— Але тільки до цього часу хмари або туман, що низько слалися над землею, не давали зможи нам звернути увагу на цей факт.

Над вечір річка стала значно ширша, але зате текла вона повільніше, через що доводилося постійно працювати веслами, щоб швидше просуватися вперед.

В зелених стінах обох берегів подекуди видно було розриви, куди йшла частина води у вигляді вузьких рукавів, або звідки ця вода поверталася до головного русла. Серед цього русла з'явилися острови, оточені густим զомищем, що підносився над водою.

Обгинаючи один такий острів, мандрівники помітили розрив пояса զомищ, у глибині якого було видно тропу, що йшла в зелену гущину. Макшеєв спрямував свій човен у розрив, щоб висісти на берег і оглянути острів. Але щойно човен м'яко штовхнувся носом об мулкий укіс, як із зеленої гущини визирнула голова шабельного тигра. Двоє сліпучобіліх ікл, завдовжки не менш як тридцять сантиметрів, звисали з верхньої щелепи, як у моржа. Звір, очевидно, був найдений і не мав наміру нападати; він широко розявив пащу, ніби позіхаючи, потім голова зникла в хащі. Присутність цього страшного хижака примусила відмовитися від наміру висісти на острів.

Другого дня річка знову звузилася, і течія стала швидша.

Рослинність набувала чимраз більш субтропічного характеру: дуби, буки, клени зникли. Їх зовсім витіснили магнолії, лаври, каучукове дерево та багато інших, які ботанік знав тільки по назвах та по миршавих екземплярах оранжерей. Проте, юки, вінлові й сагові пальми було не важко визначити і з човна.

Горби з'являлися коли-не-коли і стали нижчі, але ширші. На схилах вони заросли розкішними травами, до пояса заввишки, і окремими деревами або групами їх, що нагадували галерейні ліси Центральної Африки.

Суцільна хаща тягнулася понад берегами ріки, займаючи більш низинну місцевість.

На обід зупинилися поблизу такого горба, щоб зробити більш тривалу екскурсію для вивчення флори. Макшеев згодився вартувати човни, а решта троє після обіду попрямували до горба.

22. РУХОМІЙ ПАГОРОК

Перші метри шляху довелося прорубувати сокирою через хаос ліан і кущів. Ale потім під високим зеленим склепінням величезних еквалітів, миртових, лаврових та інших дерев, де панував сутінок, підлісся стало менш густе. Між групами папороті і стовбурами дерев ґрунт був вкритий мохом різних видів і чудовими орхідеями. Високо вгорі тріщали й цвірчали комахи, а внизу все було тихо. Інколи, нечутно плаzuючи, показувался змія або велика ящірка.

Близче до підніжжя горба ліс почав рідшати, і червонувате проміння Плутона досягало до землі; тут було більше життя, більше кущів, трав і квітів. Мисливці натрапили на тропку, яка вилася між деревами, і йшли нею, сподіваючись, що вона виведе з лісу. Попереду йшов Каштанов, за ним Папочкін, обидва з рушницями напоготові, пильно дивлячись уперед і по боках. Громеко закінчував похід, часто відстаючи для збирання рослин.

Раптом Каштанов зупинився і піdnіс руку, щоб привернути увагу: спереду почувся сильний тріск і неголосне воркотіння. Потім на тропі з'явилася велетенська дивна на вигляд тварина, схожа на ведмедя, але з довгим пухнастим хвостом і довгою, вузькою головою.

— Це — мурахойд, — прошепотів зоолог. — Види його, відомі в Південній Америці, дуже смирні, не зважаючи на страшний вигляд і величезні кігти. Ale вони далеко менші від цього екземпляра, адже цей більш як два метри заввишки.

Тим часом мурахойд помітив людей, що заступили йому дорогу, і зупинився вагаючись.

— Зйідемо з тропи, — прошепотів зоолог. — Хай він пройде повз нас і дасть себе роздивитися краще.

Мисливці відійшли на бік і сховались за групою густих кущів. Мурахойд постав ще кілька хвилин, недовірливо вдивляючись у ліс, потім потихеньку пішов уперед, зупиняючись через кожні п'ять-шість кроків і озираючись по боках. Під час такої зупинки Папочкін встиг його сфотографувати збоку, після чого тварина, почувши қлацання затвора, кинулася ті-

кати, похитуючись на своїх товстих лапах і витягнувши хвіст; від носа до кінчика хвоста вона мала не менше від чотирьох метрів.

Вийшовши з лісу, мандрівники опинилися біля підніжжя горба, положистий схил якого йшов угору. Каштанов з серцем дивився на цей одноманітний схил, що не обіцяв йому здобичі, тоді як ботанік був захоплений, бо тут було багато незнайомих квітів серед густої трави, і він почав їх збирати. Раптом геолог помітив біля самого підніжжя горба досить великий куполоподібний пагірок, голі схилі якого відсвічували металічним бліском.

— Ну, ось і для мене пожива! — вигукнув він, витягаючи молоток і кидаючись майже бігцем до пагорка, тоді як Папочкін ловив нову ящірку, що, тікаючи від нього, злізла на невелике дерево.

Дійшовши до пагорка, Каштанов зупинився здивований — пагірок був зовсім голий, позбавлений навіть найменшої травички, і вся його поверхня складалася з шестисторонніх пластинок бурого кольору з темними обідками.

Здивований геолог спробував відбити молотком грудочку породи, ale молоток відскочив від поверхні пагорка.

Сподіваючись, що на вершині буде більше розколин, Каштанов поліз угору, що йому пощастило не одразу: хоч пагірок був тільки метрів три заввишки, ale схили його були зовсім гладенькі. Вгорі порода таксамо не піддавалась, тому геолог вийняв зза пояса велике зубило, вставив його в борозенку між двома пластинками і почав бити молотком по зубилу, вістря якого поступово заглиблювалося в породу.

Раптом сильний поштовх повалив геолога, який стояв навколошки, і він ледве встиг ухопитися за зубило, щоб не скотитися з пагорка. Поштовхи тривали, і Каштанов розгублено озирався. Йому здалося, що весь ґрунт почав дзвігтіти, а дерева захиталися.

— Страшений землетрус! — закричав він своїм товаришам, які були від нього за сорок кроків. — Ви відчуваєте, які поштовхи?

Почувши цей оклик, Громеко і Папочкін переглянулися з здивуванням. Вони не відчували ніяких ознак землетруса. Ale, глянувши в бік, де був Каштанов, вони були вражені: пагірок з геологом повільно пересувався схилом горба.

Після хвилинного збентеження обидва побігли навперейми цьому дивному рухомому пагоркові, основи якого не було видно зза густої трави. Підбігши близче, Папочкін вигукнув сміючись:

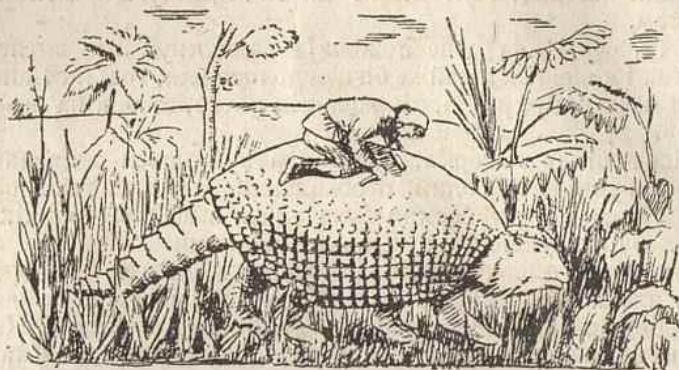
— Та це велетенська черепаха! Петро Івановичу, ви ідете на черепасі!

В цей час пагірок повернувся в бік переслідувачів, які побачили досить довгу шию і відворотну голову, що вистромилися спід нього; вона була не менша бичачої і зверху втикала

дрібними щитками. В роззявлений паші видно було пластинчаті зуби.

Каштанов, зрозумівши в чому справа, залишив своє зубило забитим у панцер черепахи, зслизнув з неї і швидко відскочив на бік. Він помітив тепер величезний хвіст, схожий на товсту колоду. Хвіст швидко рухався і, вдаривши, міг перебити ноги.

Тварина, відчувши себе вільною, побігла вздовж горба, й голова і хвіст сковалися в траві. Вона знову напрочуд нагадувала рухомий голий пагірок.

Геолог вийняв зза пояса велике зубило, вставив його в борозенку між двома пластинками і почав бити молотком по зубилу.

Обмінявшись жартами з приводу цікавої пригоди геолога, якому жива черепаха здалася кам'яним горбом, а її рух—землетрусом, Каштанов зазначив товаришам:

— Я думаю, між іншим, що це була зовсім не черепаха, а гліптодон, тварина з родини панцерних, що водилася на землі в плюоценову епоху третичного періоду поруч з величезними мураходами, велетенськими лінівцями, мастодонтами та великими носорогами. Багато останків цих тварин знайдено в Південній Америці.

— Адже величезного мурахоїда ми зустріли в лісі, — нагадав Папочкін.

— Ця зустріч мене й навела на висловлену думку. Адже коли ми в більш північному поясі, поблизу границі льодів зустріли в живому стані такі скам'яніlosti, як мамута, довгошерстого носорога, первісного бика, піщаного ведмедя, велетенського оленя, які на землі жили в післятретичний час, то немає нічого дивного в тому, що далі на південь, де панує таке тепло, збереглися форми ще більш стародавнього часу — плюоцену.

— А ще далі на південь, розвиваючи вашу думку, ми повинні зустрінутися з ще стародавнішою фаunoю — міоценовою,

еоценовою, крейдяною, юрською і т. д.? — запитав зоолог з деякою недовірою.

— Мене це зовсім не здивує, — зазначив Громеко. — З того часу, як ми відкрили цей дивний «внутріземний» світ, я перевістрав дивуватися чому завгодно і готовий вітати ігуанодонів, плезіозаврів, птеродактилів, трилобітів та інші палеонтологічні чудеса.

— В такому разі шкода, що ми не підстрелили мурахоїда і гліптодона! Чим ми зможемо довести їх існування? Гліптона я навіть не сфотографував.

— Можливо ми зустрінемо їх ще раз.

— До речі, час відновити запас м'яса, — сказав Громеко, — інакше завтра доведеться їсти саме свиняче сало.

За час цієї балачки мисливці повільно здійнялися схилом горба і досягли його гребеня, вздовж якого тягнулися вузькою смужкою досить густі кущі, між якими, на велику втіху Каштанова, були невеликі виходи гірських порід. Геолог негайно пустив у діло свій молоток, але Папочкін, який проліз уже крізь кущі, зупинив його окриком:

— Тихше, на тому схилі звіринець травоїдів.

Каштанов перестав стукати, склав добутий зразок у кишеню і поліз крізь кущі; Громеко йшов за ним.

На південному схилі горба, ще більш положистому, вони побачили різноманітних тварин, що мирно паслися. Найближче до них була родина носорогів, дуже відмінних як від тих, що живуть в Індії та Африці, так і від довгошерстого носорога. Це були товсті, приземкуваті, коротконогі тварини, схожі швидше на невеликих гіпопотамів; але форма голови і короткий товстий ріг самця виявляли їх породу. В самиці, замість рога, була тільки велика мозолеподібна гуля. Малятко, що гралося біля матері, скидалося на велику ліверну ковбасу; щоб дістатися до джерела молока, воно лягало на землю і проплазило боком під черево матері, яка, пересуваючись, придушувала його, що викликало невдоволене хрюкання скривдженого малята.

Трохи далі на схилі паслося стадо великих слонів. Розглянувши їх у бінокль, Каштанов сказав, що це напевно мастодонти; вони були відмінні від мамута довгими й прямими бивнями, спадистим лобом і більш довгим тулубом.

Поруч з ними ходило кілька антилоп надзвичайної величини, буро-жовтих з чорними плямами, як у леопарда, з довгими, шаблеподібними рогами. Вони пересувалися стрибками, бо задні ноги були значно довші від передніх; Громеко спершу думав, що це величезні зайці.

На узлісці були ще дивніші тварини, схожі почасті на жирафу, почасті на верблуда. На перших вони скидалися дуже довгою шию і головою з невеликими ріжками, а ознаками верблуда був бурий колір та форма тулуба з невеликим горбом.

Пара цих тварин, в яких Каштанов упізнав родоночальника верблюда і жирафи, ходила понад узліссям, вільно зриваючи гілочки і листя на висоті чотирьох метрів від землі.

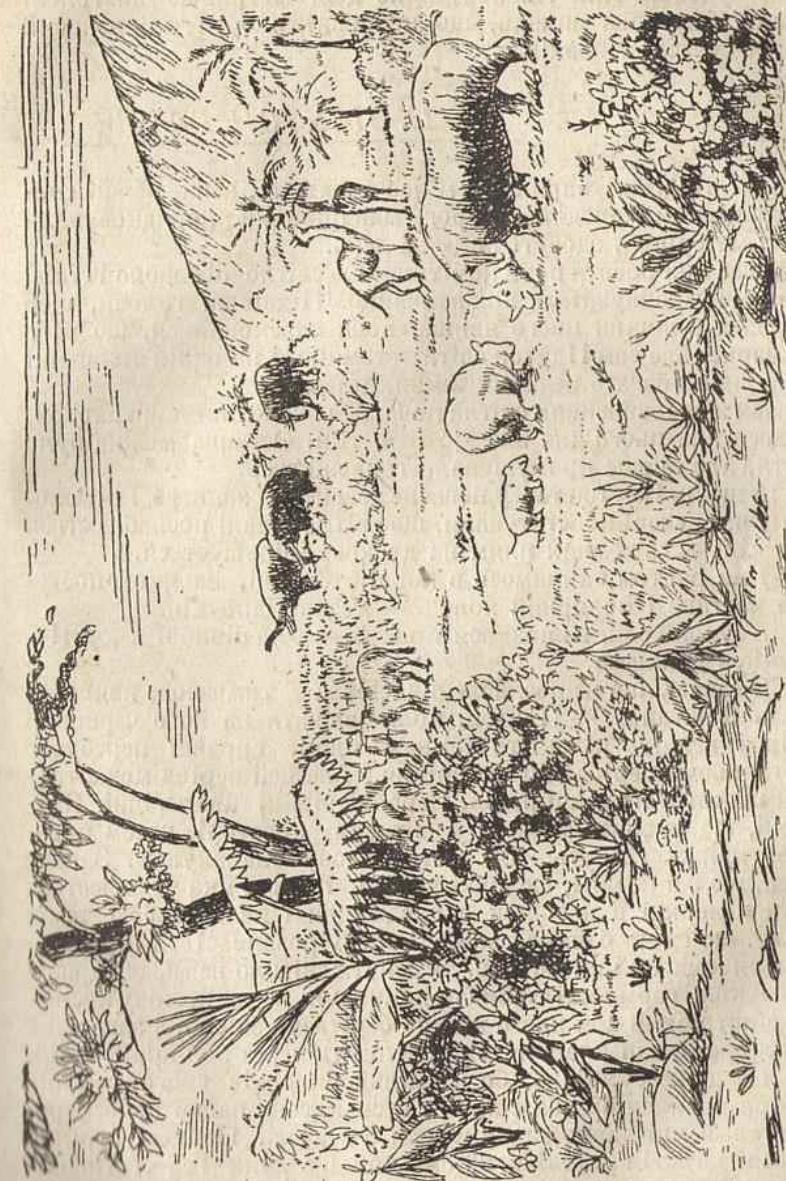
Найцікавішою здобиччю мисливцям здавалися антилопи та верблюдо-жирафи; тим то вони й поділилися на три партії: Каштанов пішов обходом до верблюдо-жирафів, Папочкін—до антилоп, а Громеко повинен був сфотографувати носорогів і мастионтів.

Громеко, якого спокусив вигляд маленького носорога, що був, на його думку, вартий рожна, вистрелив і поклав на місці маля, яке нічого не підозрівало. Його батьки, замість тікати, як сподівався мисливець, обнюхали труп, а потім з голосним хрюканням кинулися на ботаніка, який мав необережність виступити зза кущів. Він сховався знову в кущі і встиг відбігти кілька кроків у бік, як на тому місці, де він щойно стояв, затріщали люто разломувані гілки, і обидва носороги, топчуши кущі і розкидаючи їх мордами в сторони, з'явилися і на гребені горба й побіглі далі. Але, помітивши, що ворог зник, вони повернули назад і помчали туди, де хитання кущів виказувало присутність мисливця.

В цей час поблизу антилоп почувся постріл Папочкіна, і стадо цих тварин помчало вгору схилом; туди ж побігли й мастионти, піднявши хоботи і тривожно трублячи. Становище Громеко ставало безпорадним: з одного боку, йому доводилося стежити за носорогами і бігати від них назад і вперед крізь кущі, а з другого — насувалася небезпека від антилоп та мастионтів. Але ботанікові прийшла щаслива думка: помітивши, що антилопи і мастионти біжать угору по схилу з різних боків, але приблизно до того ж місця гребеня, він, замість перебігати від носорогів назад і вперед крізь кущі, побіг тепер униз схилом у проміжок між антилопами і мастионтами, сподіваючись, що ті або інші затримають його переслідувачів. Цей 'разрахунок справдився: розлючені носороги, прорвавшись знову крізь кущі, зіткнулися — один з мастионтами, другий з антилопами. Сталося замішання: перший був збитий з ніг і затоптаний, другий — погнав антилоп і сам побіг за ними, а Громеко залишився переможцем на полі бою.

Передихнувши від шаленої біганини, він піднявся знову до кущів, найшов свою рушницю, яку кинув, тікаючи від носорогів, а потім почав шукати свою здобич — маленького носорога, через якого зазнав стільки страху. Знайти його було неважко, бо кругла туша, що нагадувала добрий бочонок, видно було здалека серед притоптаної трави. Потім він попрямував до своїх товаришів і вони разом, добре навантаживши себе шкірами, черепами і м'ясом, рушили назад до стоянки, де Макшеев уже турбувався, що їх так довго не було.

Він сам, хоч і сидів на місці, але не залишився без здобичі. До намету підкрадався хижак, який, очевидно, збирався з'сти

На підніжному схилі горба, ще більш пологостолому, вони побачили різноманітних тварин, що мирно паслися.

Генерала, але, замість того, сам потрапив під кулю. Це була тварина, що скидалася на вовка, але з більшою головою, з котячою будовою тіла і з порівняно довгою гривою на голові й шиї. Каштанов виявив, що це повинен бути пліоценовий предок сучасних вовків.

23. ПЛУТОН ГАСНЕ

Поки в казані варилося м'ясо антилопи, а на рожні смажився цілком молодий носорог, мандрівники впорядковували багаті матеріали, здобуті ними за день.

Під час цієї роботи вони помітили, що світло послабло і стало ще більш червонуватим, ніж звичайно. Підвівши голови, щоб з'ясувати причини цього явища, вони переконалися, що небо безхмарне, але сам Плутон світить тъмяно, і на одній половині диска видно багато великих темних плям.

Разом з послабленням світла почалося зниження температури, що досягала цього дня вже $+28^{\circ}$ у тіні. Останнє можна було відчути, але перше примушувало тривожитись.

— А що як Плутон тепер погасне зовсім? — запитав Громеко, бо під час вечірі констатували, що світло й далі послаблюється і що кількість темних плям на дискові збільшується.

— І ми раптом опинимося в повній темряві, за якою поступово настане і полярний холод? — додав Папочкін.

— А теплій одяг залишився у нас далеко на півночі в юрті! — вигукнув Макшеев.

— Я гадаю, що це послаблення світла — тимчасове явище, — сказав Каштанов. — Плутон, коли зважити на його червоний колір і велику кількість темних плям, справді перебуває в останньому періоді свого горіння. Але цей період може тривати ще сотні й тисячі років. Червоні зірки, аналогічні Плутонові, що їх спостерігають у світовому просторі, часом меркнуть, майже гаснуть, але потім знову спалахують. Запаси тепла, що є в їх масі, ще дуже великі, і кора, яка утворюється на їх поверхні в наслідок охолодження і являє собою темні плями, що їх ми бачимо, знову і знову розривається й розтоплюється каштом цих запасів. Згаснути світило не може одразу.

— А коли горіння Плутона припиниться через нестачу кисню? Адже потрібний для нього кисень береться, звісно, з загальної атмосфери нашої планети, що надходить через полярний отвір.

— Це дуже сумнівно, бо за мільйони років свого горіння Плутон повинен був би спалити весь кисень нашої атмосфери, і жителі землі давно задихнулися б в азоті. Процеси горіння самосвітних тіл всесвіту відомі нам ще дуже недостатньо і, можливо, відбуваються інакше, ніж ті, які спостерігаємо ми на землі. Можливо кисень утворюється там знову, як продукт розпаду інших хемічних елементів. Відкриття останніх років

про перетворення радію примушують нас вже інакше дивитися на сталість тих елементів, що вважалася раніш незаперечною істиною.

— Одне слово, «друже Гораціо, на світі є ще багато речей, які не снилися нашим мудрецям», а в Плутоні ми щодня перевонуємося в працьовитості цього вислову Гамлета, — сказав Громеко і запропонував лягти спати, користуючись темрявою і прохолодою.

Тваринний світ лісу теж відчував, що в природі діється недобре. Птахи зовсім замовкли, і, замість їх співання і щебетання, чулися тривожні голоси різних звірів. Генерал часом вив, звівши голову.

Але мандрівники, розіклавши вогнище перед наметом, спали міцно, не зважаючи на ці звуки, і проспали набагато довше від звичайного.

Поступово всі попрокидалися, хоч було темно як і раніш. Все було оповите червоним присмерком, а диск Плутона був вкритий численними темними плямами, і сила світла була послаблена на дев'ять десятих. При цьому освітленні листя й трава здавалися майже чорними, як і саме небо. Навколо нависла глибока тиша — ні птахи, ні звірі, ні комахи не виявляли ознак життя і тільки вітерець, налітаючи часом, шумів у листях. В цій тиші було щось зловісне.

Порадившись, вирішили, що рисковано пливти в такому сутінку невідомою річкою між двома стінами лісу, переповненою різними хижаками, які могли напасті на мандрівників. Легко можна було сісти на мілину або насکочити на коряку, що було дуже небезпечно для парусинових човнів.

— А коли цей сутінок триватиме цілі тижні або місяці? — запитав Громеко. — Невже ми сидітимемо на місці? Харчів у нас вистачить днів на три, на чотири.

— Який ви дивак! — відповів Каштанов. — Зараз же припускаєте найсумніше! Почекаємо день-два, а тоді подумаемо, їхати вперед чи назад.

— А на дозвіллі займемося лагодженням човнів, спорудженням плоту та різними домашніми роботами, — сказав Макшеев. — Човни почали вже протікати.

З цією пропозицією всі погодились і при світлі вогнища взялися до роботи. Полагодили човни й спиляли кілька великих бамбуків, що росли поблизу стоянки; це забрало багато часу, бо теслярі мали тільки одну невелику ручну пилку. Далі обчухрали гілки на стовбурах, попиляли ці стовбури на частини такої ж довжини, як і човни, і зв'язали з них пліт завширшки півтора метра, який повинен був міститися між обома човнами. На пліт мали намір класти більш об'ємисті речі, викриваючи їх шкірами. Обидва човни, з'єднані з плотом, разом виявляли щось ніби паром, міцний, легкий і досить поворітний.

Роботи забрали цілий день, протягом якого спостереження за диском Плутона показали, що кількість і розміри темних плям не зменшувалися, але й не збільшувалися. Спати лягли рано. Біля намету горіло невелике вогнище. Генерал лежав біля входу в намет, і мандрівники сподівалися спокійно спати, виходячи тільки зрідка, щоб підкинути дров.

Але ці надії не цілком справдилися. Тільки но в наметі все стихало і в нічкоюшній хаші починалося шарудіння, — Генерал нашулювався і гарчав. Шарудіння припинялося, і собака заспокоювалася. Потім знову починався шелест, ніби якийсь звір бродив серед кущів навколо галевини, виглядаючи здобич, але не наважуючись вискочити. Щоб не бути всім насторожі, вирішили вартувати по черзі, і Папочкін перший сів біля вогнища з рушницею в руках. Шарудіння то віддалялося, то наближалося, і зоолог зрештою так звик до нього, що міцно заснув. Богонь поступово згасав, і вогнище перетворилося на купу тліючого угілля.

Раптом собака люто загавкала. Папочкін прокинувся і побачив на краю галевини великого хижака, схожого на лева, але з менш довгою гривою і з іклами, що стирчали з напівроззяленої пащі, як у шабельного тигра. Хижак стояв вагаючись, а Генерал, розтинаючись, відступав, підібганвши хвіст, за вогнище, ближче до намету.

Зоолог, який швидко отямився, підняв рушницю й вистрелив у звіра, що був лише кроків за двадцять. Куля влучила в груди, але звір ще мав силу зробити стрибок, попав у купу угілля, обсмалив собі черево і покотився до намету; задньою лапою він ударив по полотні, розірвав його згори донизу і зачепив чоботи Макшеєва, що лежали біля нього в головах. Передня лапа в корчах ледве не влучила в лицце Каштанова, розтрощила кишеневий годинник, що лежав в шапці на землі, і пошматувала шапку. Генерал, що притиснувся біля входу в намет, буд відкинутий углиб ударом третьої лапи, дістав кілька подряпин^{*} і з усього розгону впав на Громеко, який солодко спав біля задньої стінки.

Переполох зчинився незвичайний. Біля намету в сутінках корчлилося і ревло щось велике, і поли намету розліталися і рвалися під його ударами. В глибині намету Громеко боровся з Генералом, що намагався сковатися, думаючи, що це якийсь хижак. Каштанов марно шукав сірники, що лежали в шапці біля годинника, і не знаходив навіть самої шапки. Папочкін кричав знадвору:

— Вилізайте швидше з задньої сторони. Це лев, якого я не можу докінчити, бо боюсь влучити у вас.

Нарешті звір, конвульсійно витягнувши лапи, затих; Макшеев знайшов сірники і засвітив свічку; Громеко залишив Генерала, і всі троє, напіводягнені і перелякані, відіпнувши задні поли намету, вибралися пласом надвір і оглянулися. Почалося

Зоолог підняв рушницю і вистрелив у звіра, що був лише кроків за двадцять.

пояснення біля згаслого вогнища, і Папочкін повинен був признатися, що заснув і не підтримував вогню, чому звір і зважився на напад.

Зabitий звір, як виявилось, був шабельний лев, хоч будовою тіла скидався й на ведмедя; тільки форма голови і лап виявляла його принадлежність до котячої родини. Грива була невелика, майже чорна, шерсть на тілі жовто-бура, хвіст без китички. Страшим іклам верхньої щелепи відповідали кітги на величезних лапах. Намет потребував серйозного ремонту, так само як чоботи Макшеєва. Годинник Каштанова, сплющений на коржик, разом з подертою шапкою і роздущеною сірничницею, знайшли тільки після довгого шукання в одному з кутків намету.

Зза постілі Громеко витяг Генерала, який ще досі тримався, оглянув і промив його рані. Потім відтяг лева на бік і вирішив продовжувати перебитий сон. На варту сів Макшеєв, і кінець ночі минув спокійно. Вранці присмерк здавався менш густим, і на дискові Плутона число і розміри темних плям ніби поменшили. Вирішили ще почекати і взялися лагодити намет, обмірювати забитого лева та знімати з нього шкіру. Під обід стало ще світліше, а трохи пізніше Плутон, ніби спромігшись на силу, розтопив більшу частину плям, що вкривали його диск, і засяяв повним світлом, яке здавалося особливо яскравим після сорокагодинних сутінок.

Швидко поспівали речі, навантажили човни та пліт і попливли далі, але не так швидко, бо судно було недостатньо рухливе і вимагало посиленої роботи веслами. Місцевість надвечір цього дня почала змінюватися, горби на берегах річки спершу стали нижчі, а потім зовсім зникли. Замість густої хащі лісу і кущів розгортається степ з окремими гаями, де переважали велетенські баобаби. Тільки понад берегами вузькою смугою тягнулася розкішна рослинність з пальмами, бамбуками, ліанами, в якій тулилися птахи та великі мавпи кількох порід. У степу наслісся стада різноманітних антилоп, мастодонтів, носорогів, верблюдо-жираф, безрогих жираф і первісних коней. В хащі поблизу ріки трималися тигри, гіпопотами та олені.

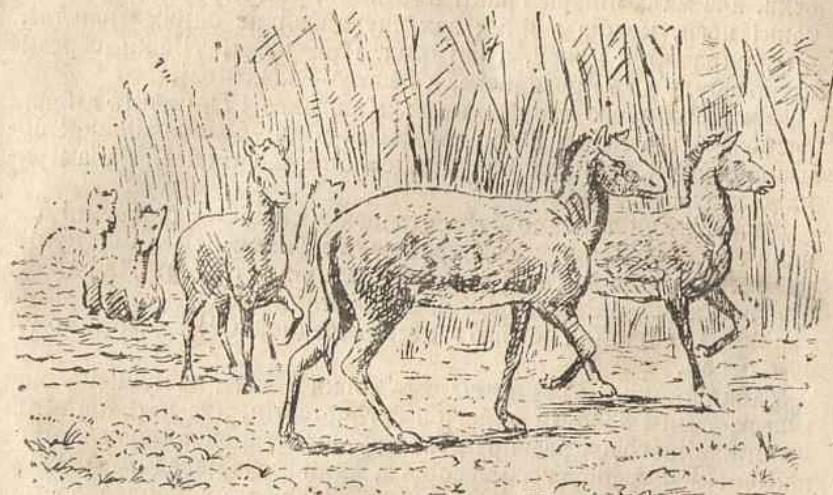
24. СТРАХОВИЩНІ ЯЩЕРИ І ДІВНІ ПТАХИ

Перша ночівля була на великому острові, чимала частина якого теж мала степовий характер і тільки понад берегом по-декуди тягнулися групи кущів і зарості комиші. Намет поставили на північному краї острова, звідки було видно ріку, що поділялася на два рукави, кожний не менші ста кроків ширини.

Після вечері спокій навколошньої природи був порушений шумом. З протилежного берега річки почулися протяжні крики, що нагадували голоси натовпу людей, які інколи приглушувались голосним уривчастим гавканням і завиванням.

Із зеленої хащі вихопилося, ламаючи комиші і розсугаючи кущі, невелике стадо червонуватих, з білими плямами четвероногих, які кинулися в воду і попливли до острова. Слідом за ними вискочила зграя перістих хижаків, які, виочи й гавкаючи, теж попливли, намагаючись наздогнати і відбити одну тварину, що відстала і, очевидно, знемагала.

Через кілька хвилин переслідувані тварини видерлися на острів і пробігли дуже близько від намету. Вони скидалися на коней, хоч майже зовсім не мали гриви.

Переслідувані пробігли дуже близько від намету. Вони скидалися на коней, хоч майже не мали гриви.

Тварина, що відстала, теж встигла допливти до острова раніше хижаків, але на крутій укіс берега могла насліду виліти і нагорі її оточили переслідувачі, виочи й гавкаючи. Зібравши останні сили, вона била їх передніми й задніми ногами, хапала зубами, але нерівна боротьба з дюжиною ворогів не могла тривати довго. Хижаки, ухиляючись від ударів, не випускали жертви звого круга, вичікуючи, поки вона не зможе остаточно.

В боротьбу встрияли люди; три постріли в зграю хижаків поклали двох з них і примусили решту швидко втекти. Але знесилена жертва вже не могла скористуватися несподіваним порятунком. Коли мисливці підійшли до неї, вона вже конала. На її шиї зяяла велика рвана рана, очевидно зроблена зубами одного з хижаків при першому ж нападі на табун, — це й було причиною знесилення жертви, яка на бігу поступово сходила кров'ю.

Оглядаючи забитих хижаків, мисливці переконалися, що тварини належали до примітивних ссавців. Вони були завбільшки з сибірського вовка, але тулуб нагадував швидше котячу породу, як і довгий, тонкий хвіст. Шерсть на спині та з боків була темнобура, з жовтими поздовжніми смугами, а на череві — жовта. Зуби були майже однакові — всі швидше скидалися на ікла.

Жертва хижаків заслуговувала на назву коня тільки з величними застереженнями. Вона була на зріст не більша величного осла, але мала більше грації від нього, бо тулуб спирається на тонкі ноги, кожна з яких закінчувалася не одним копитом, як у справжніх коней, а чотирма. При чому, тільки середнє копито було дуже розвинене, а решта — зачаткові.

Вивчаючи цього дивного коня, Каштанов і Папочкін дійшли висновку, що перед ними первісний кінь, родоначальник сучасних коней, який своїм виглядом більше скидався на американську ламу.

Другого дня так само була степова місцевість, справжні савани або прерії, з високою травою, з хащами і групами кущів та дерев по берегах тихої річки і численних островів. На одному з великих островів мандрівники помітили стадо титанотеріїв — тварин, що являли собою щось середнє між гіпопотамом і носорогом.

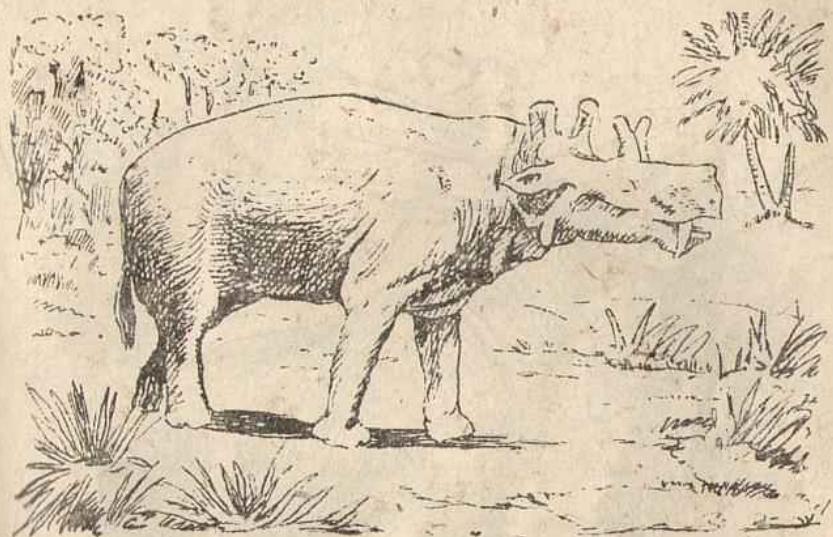
Мандрівники хотіли приchalити трохи нижче, за кущами, щоб підкрестиця і здобути одного з титанотеріїв, але натрапили на ще цікавішого звіра, представника найстародавніших товстошкірих — четверорогого носорога, який заліз передніми ногами у воду, щоб вгамувати свою спрагу. Коли пліт наблизився до нього, він підняв свою потворну голову і широко роззвив пащу, ніби хотів проковтнути або, принаймні, обплювати непроханих гостей. З боків верхньої щелепи стирчало двоє довгих жовтих ікл; на перенісці між маленькими очима здіймалися поруч два невеликі роги, обернені назовні, а за вухами стирчали ще два тупі роги, наче якісь обрубки.

Але поки приchalювали до берега і пробивалися обережно крізь кущі, щоб сфотографувати цю цікаву тварину, вона відійшла від річки й побігла важкою ристю. Переслідуючи її з надією, що вона зупиниться, Каштанов і Папочкін помітили на сусідній галечині тварину надзвичайної величини, яка стояла біля високого дерева і обривала на ньому листя на висоті близько п'яти метрів. Формою тіла і кольором шкіри вона скидалася на колosalного слона, спина якого була на чотири метри від землі; але голова і довга шия різко відрізняли її від слонів: голова, порівняно з масою тулуба дуже невелика, нагадувала голову тапіра з видовженою верхньою губою, що нею тварина дуже швидко захоплювала листя цілими пучками.

— Що за страховощі! — прошепотів Папочкін. — Тіло слона, шия коня, голова тапіра і поведінка жирафи.

— Я гадаю, — сказав Каштанов, — що нам пощастило побачити рідкого представника підродини безрогих носорогів, останки якого нещодавно знайдено в Белуджістані, чому цей велетень, найбільший із сухопутних ссавців, дістав назву белуджітерія. Він жив в кінці олігоцену або на початку міоцену.

— Справді велетень! — здивувався зоолог. — Мені здається, що я можу, не пригинаючись, хіба тільки нахиливши голову, пройти під його черевом.

Мандрівни натрапили на цікавого звіра, представника найстародавніших товстошкірих — четверорогого носорога.

А коли поставити біля нього дорослого індійського носорога, то спина останнього буде теж на рівні черева цього велетня, і він був би немов його малятко.

— Яка шкода, що не можна стати біля нього для масштабу при фотографуванні, — сказав Папочкін, роблячи знімки. — Хоч тварина ніби смирна, але я б побоявся наблизитися; випадковим рухом ноги вона може перебити кістки.

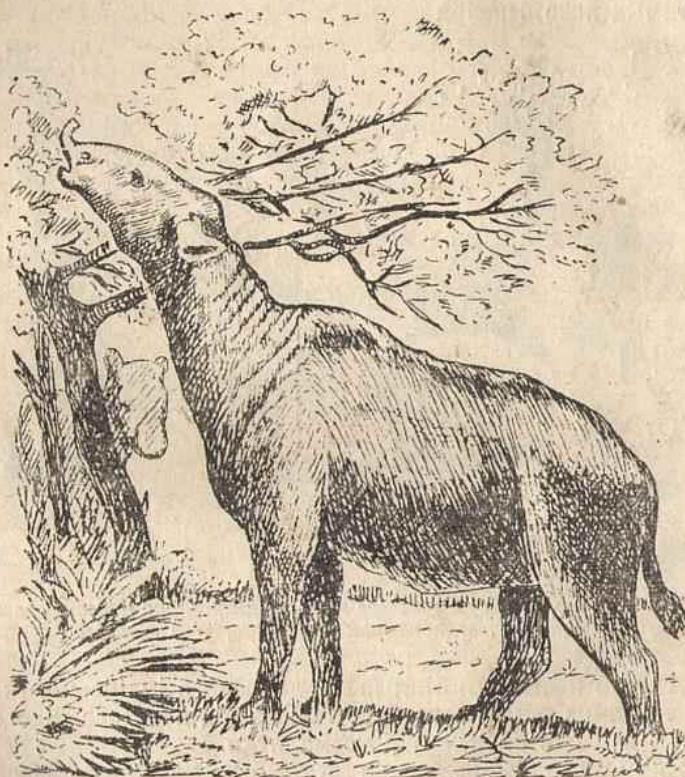
— Сфотографуйте дерево разом з твариною; висоту дерева ми потім визначимо.

Спостережники вичікували, поки белуджітерій не відійшов на бік, і з допомогою гірничого компаса визначили висоту дерева, а також виміряли сліди ступнів, які порівняно зі зростом тварини були невеликі.

¹ В 1916 році в Тургайській області експедиція Академії наук знайшла останки такого ж велетня тієї ж підродини, назвавши його індикаторієм. Наші американці в двух місцях Монголії відкопали кістки белуджітеріїв.

■ Над вечір того ж таки дня на березі великого острова помітили пару корифодонів, великих товстошкірих, які формою тіла скидалися на титанотерійів і мали вже багато спільнога з ящерами.

Побачивши пліт, самець підняв голову і роззявив величезну пащу, в якій на кожній щелепі було по двоє досить довгих і гострих ікл.

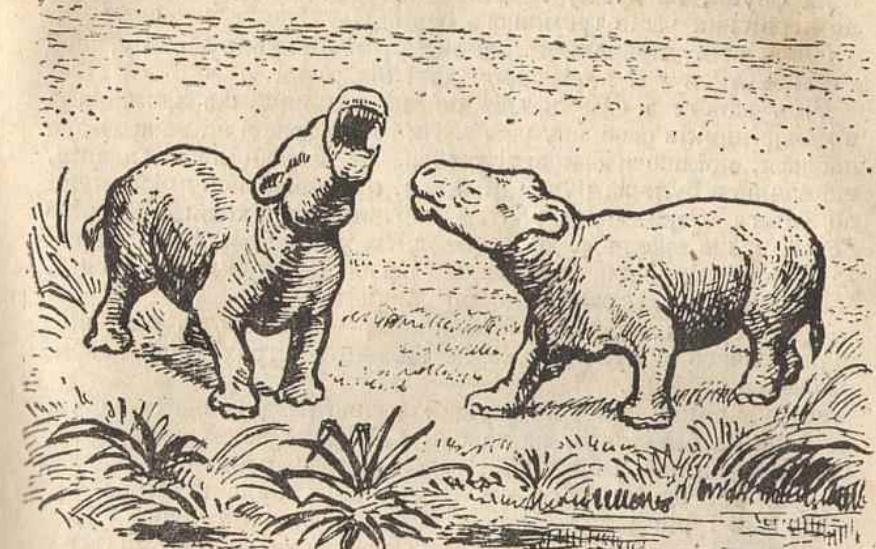

Каштанов і Папочкін помітили тварину надзвичайної величини, що стояла біля високого дерева і обривала на ньому листя.

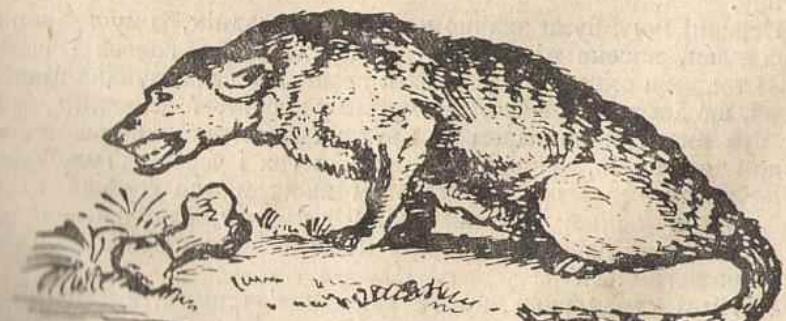
■ Висісти на острів для полювання не пощастило, бо трохи нижче на березі сидів хижак, пожираючи якусь здобич. Побачивши пліт, він підвівся і грізно зарикав.

Ця тварина мала величезне тіло на низьких і досить тонких ногах. Морда в ній була довга, схожа на морду хорта. Своєю величиною звір не поступався перед найбільшим тигром, тим то мандрівники не наважувалися наблизитися до нього.

Таким чином цього дня не пощастило здобути жодної з цих нових тварин.

Побачивши пліт, корифодон підняв голову і роззявив величезну пащу.

На березі сиді великий хижак, пожираючи якусь здобич.

Наступного дня на берегах річки і на островах юли-не-юли бачили коней, титанотерів, четверорогих носорогів, антилоп, що паслися, хижих креодонів та інших тварин. Загальний вигляд фауни, на думку Каштанова, виявляв її принадлежність до первісних часів третичного періоду.

Після обіду причалили для екскурсії в глибину степу, щоб ознайомитися з її характером далі від річки.

Біля одного з озер натрапили на тварину, що викликала в мандрівників особ. іву увагу. Як і інші травоїди, вона мирно паслася, пойдаючи соковиті стебла. Це заспокоїло мисливців, що взялися було за рушниці, коли, пробиваючись крізь кущі до берега озера, вони раптом побачили страховище. Навіть Генерал, що вже звик до різноманітних і незвичайних тварин та одразу відрізняв хижака від травоїда, дуже злякався і, скавчачи, притискувався до ніг Макшеєва.

— Носорог надзвичайної величини, — прошепотів останній, зупиняючись у кущах, щоб не налякати страховища або не розлютувати його.

Але тварина тільки на перший погляд нагадувала носорога, бо мала маленький ріг на перенісі. Пара ж великих рогів, що стирчали на лобі і були напрямлені вперед, робили її схожою на деяких биків; усім же іншим вона була відмінна від носорогів і від биків. Голова, порівнюючи з туловом, була непропорціонально велика, досягаючи трохи не двох метрів у довжину. Задня частина черепа розширювалася в плоский і широкий гребінь, який можна було прийняти за величезні розчепірені вуха, але насправді це була тільки прикраса або захист верхньої половини шиї, вкрита дрібною лускою, а по зовнішньому краю — гострими зубцями. Цей комір, безумовно, збільшував вагу і так величезної голови і заважав підводити її вгору.

Передні ноги були значно коротші від задніх, тому тварина рухалася, високо піднявши свій криж. Коли голова і ноги цієї тварини сховались у високій траві, вона нагадувала цілий горб, що досягав майже п'яти метрів у висоту. Масивний туловід був вкритий панциром із круглих пластинок, більших на спині та з боків, менших на крижі, ногах і череві. Туловід зачінчувався недовгим, але товстим хвостом, що служив підпорою для задньої частини тіла. Від кінця морди, що являла собою гострий дзьоб, до початку хвоста тварина мала близько восьми метрів.

— Ну й страховище, ну й страховище! — шепотів Громеко, розглядаючи, як і решта, незвичайну тварину, яка повільно пересувалася, немов горб, понад берегом озера, пожираючи траву й кущі.

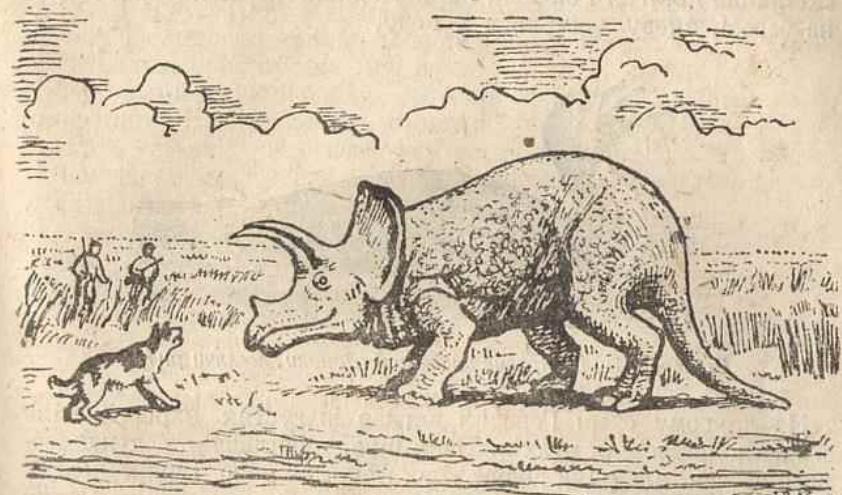
— Що це за звір? — запитав Папочкін.

— Це певно трицератопс, предста ник роду динозаврів, — відповів Каштанов, — до якого належали різні велетенські ящери.

— Так це плавун! Хіба були рогаті плавуни? — вигукнув Макшеєв.

— Отряд динозаврів представляє дуже різноманітні форми як хижих, так і травоїдних ящерів, великих і дрібних, що жили, починаючи з тріасу і кінчаючи крейдою.

— Отже, ми вже опинилися в крейдяному періоді! — вигукнув Папочкін. — І чимдалі ми пливти memo річкою, тим більше повинні зустрічати таких страховищ.

Голова трицератопса — рогатого ящера, порівняно з туловом була непропорціонально велика, досягаючи до двох метрів у довжину.

— Добре, якщо вони будуть такі ж смирні, як цей! — зауважив Громеко. — А насکочити на хижу тварину таких розмірів, широ дякую! Розшматує раніш, ніж встигнеш вистрелити.

— Великі тварини звичайно вайлуваті! — відмовив Каштанов. — На мою думку шабельні тигри далеко небезпечніші від цих велетнів.

— Треба було примусити його підняти голову, — сказав Папочкін, — або виманити на чистіше місце. Я вже зробив два знімки, але на обох не видно ніг і кінця морди.

— Чи не вистрелити в нього? — запропонував Макшеєв.

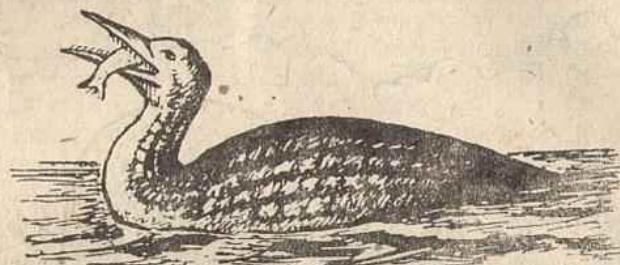
— Ні, він або злякається і втече, або кинеться на нас. Таке громаддя, мабуть, і розривна куля не швидко повалить з ніг.

— Пустімо на нього Генерала!

Собаку, що третіла і гарчала, після довгих умовлянь і підштовхувань пощастило примусити напасті на страховище. Люто гавсаючи, вона кинулася в його бік, зупинившись всетаки на чималій віддалі. Але ефект нападу собаки був зовсім несподі-

ваний. Страховище ринуло в озеро, розбризкуючи цілі потоки води, і зникло в скаlamученій, мулкій пучині.

Всі розсміялися, побачивши цю ганебну втечу, а Генерал, гордий перемогою, підбіг до берега і почав шалено гавкати на каламутні хвилі, що розходилися кружалами. Через деякий час серед озера з'явилися два роги і комір ящера, який вистро-мив голову, щоб подихати. Папочкін, що тримав апарат напо-готові, змушений був сфотографувати тільки голову, бо ящер, схопивши повітря і бачачи, що його дивні переслідувачі стоять на березі, знову занурився у воду.

Гесперорніси прекрасно плавали й пірнали, ловлячи рибу;

На другому озері Генерал вигнав із густих заростів цілу зграю дивоглядних птахів. Вони були завбільшки з дуже доб-рого лебедя, але мали довше тіло, коротшу шию і дуже довгий і гострий дзьоб, усаджений гострими й дрібними зубами. Птахи прекрасно плавали й пірнали, ловлячи рибу. Одного з них пощастило підстрелити.

Розглянувши його, Каштанов вирішив, що це повинен бути гесперорніс, зубатий безкрилий птах крейдяного періоду, близь-кий будовою тіла до сучасних пінгвінів. Крила його були в за-чатковому стані і зовсім ховалися в м'якому, волосоподібному запіренні.

25. ПОЯС БОЛІТ І ОЗЕР

Після триденного плавання через крайну сухих степів мандрівники досягли її південного краю, де рослинність одразу змінилася. Береги ріки вкрилися зеленими хащами хвойних і сагових пальм та папороті численних видів, здебільшого зовсім нових, що досягали висоти людини. Високі зарості рос-лин, схожих на комиш, росли у воді понад берегом, а плоскі обмілини були вкриті хвойними заввишки в півтора метри і з поперечником більш як двадцять п'ять міліметрів. Із глибини заростів чулося безугавне стрекотання, а над водою кружляли дивні комахи. Вони скидалися на бабок, але розмах крил їх

досягав майже сорока сантиметрів. Тіло їх, що відсвічувало металічним блиском, було завдовжки сантиметрів з двадцять; одні були золотисто-жовті, другі сталево-сірі, треті смарагдово-зелені, четверті темноголубі, п'яті вогнисто-червоні. В соняч-ному промінні вони пурхали, ширяли, ганялися одна за одною, мелодійно тріскотячи, ніби цокаючи қастаньстами.

Вражені цією красивою картиною, мандрівники поклали весла. Човен повільно плив за водою, а гребці милувалися незвичай-ним видовищем. Папочкін добув сачок і після довгих спроб спіймав одну бабку. Але коли він виймав бабку з сачка, вона боляче вкусила за палець зоолога своїми щелепами, і вчений, розгубившись, випустив її з рук.

Суцільній зелений бар'єр, обступивши береги, не давав зможи приchalити, і мандрівники, стомлені довгим плаванням, марно шукали очима хоча б невелику чисту галівинку для ночівлі.

Тим часом голод давав уже себе в знаки, а зелені стіни хвоців ставали чимраз густіші.

— Ех, треба було зупинитися в кінці степу! — сказав Громеко.

— Вдруге будемо розумніші, — засміявся Макшесв.

Кілометр минав за кілометром, а зелені стіни не припинялися. Нарешті за поворотом ріки, на рівному березі її побачили низьку зелену смужку. У воду виступала довга вузька коса, яка потім переходила на обмілину і поросла тільки хвощами. Не маючи крашого, вирішили зупинитися тут і розчистити собі майданчик. Човни завели в маленьку затоку між косою і берегом, витягли мисливські ножі і почали воювати з хвощами. Але це була не легка справа: товсті стебла, тверді від великого вмісту кремнезему, погано піддавалися ударам ножа, а зрізані залишали колючі пеньки, на яких не можна було ні сидіти, ні лежати.

— Спробуємо вирвати їх з корінням, — запропонував ботанік. — Вони не повинні міцно сидіти в м'якому річному намулі.

Порада була добра: хвоці легко виривались із ґрунту, і через півгодини мандрівники розчистили м'який майданчик для намету і вогнища. Але вогнища не було з чого розкладати: зелені хвоці не горіли. Не можна було не тільки приготувати вечері, а навіть скіп'ятити собі чай. Крім того, з хвоців знялися цілі рої стривожених комарів, завбільшки в двадцять два міліметри, підбитися від яких можна було тільки димом вогнища.

— Стривайте, — сказав Громеко. — Зовсім поблизу, підпливаючи сюди, я помітив стовбур сухого дерева, що манячило над гущиною. Треба його добути!

Озброївшись сокирями та вірьовою, Громеко і Макшесв під'язали один з човнів від плоту і попливли проти води. За сотню-две кроків від стоянки вони побачили товсте засохле дерево з кількома гілками, що стовбчило в зеленій хащі; але дерево це було на такій висоті над водою, що його не можна було дістати ні рукою, ні сокирою.

— Спробуємо закинути вірьовку за сучок, можливо він відламається, — запропонував Макшеев.

Громеко тримав човен на місці, ухопившись за хвощі, а Макшеев перекинув вірьовку через товстий сучок і почав її тягнути; сучок не відламувався, але все дерево почало тріщати.

— Пустіть човен, допоможіть тягнути! — гукнув він на товариша.

Тепер обидва ухопилися за вірьовку, стоячи в хиткому човні, і сіпнули щосили. Дерево впало, ударивши з розмаху по носі човна, який під його вагою почав занурюватися у воду. Громеко ледве встиг схопитися за хвощі і підтягнути до них корму, бо ніс човна зник під водою.

— Скандал! Що ми тепер робитимемо? — вигукнув Макшеев.

Обидва сиділи на кормі, ногами у воді, однією рукою трималися за хвощі, а другою за вірьовку, яка не давала попливти за водою дереву, що завдало їм стільки мороки.

— Вилізти на берег не можна, вичерпати воду нема чим, залишається кликати когонебудь на допомогу, — сказав Громеко.

Обидва почали гукати. Спершу ніхто не відгукувався, але потім почувся голос Каштанова, який запитував, у чому річ.

— Пливіть до нас хтонебудь на допомогу, захопіть відро, наш човен затонув!

— Зараз приїду! — почулася відповідь.

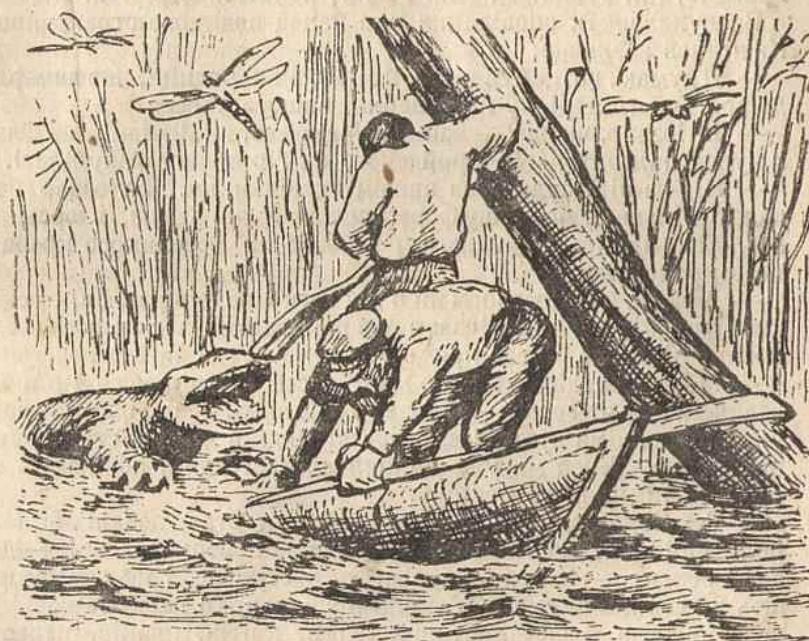
В цей час із води біля затонулого носа човна з'явилася величезна голова зелено-бурого кольору з короткою і широкою мордою та маленькими очима під плоским черепом. Тварина деякий час дивилася на оставліших від несподіванки людей, а потім, роззявивши пащу і оголивши кілька рядів гострих зубів, почала лізти на ніс човна, який під її вагою почав занурюватися глибше. З'явилася коротка і товста шия, далі частина голого тулуба; широкі передні лапи кігтями чіплялися за борт човна.

Ідучи по дрова так близько від стоянки, мисливці не взяли з собою рушниць і тепер стояли беззбройні віч-на-віч з якимось земноводним невідомої породи, безумовно м'ясоїдом і дужим. Їхні сокири залишилися на носі і тепер були у воді, вже під лапами ворога.

Швидше прив'язуйте свій ніж до держака весла! — вигукнув Макшеев, — а я спробую затримати страховище другим веслом.

Він вийняв свій ніж і взяв його в зуби, а потім, схопивши весло, вstromив його з усього розмаху лопаттю в напівроззявлена пащу. Сильний удар по піднебінню та языку приголомшив тварину, яка конвульсійно стиснула щелепи. Почувся тріск, гострі зуби трощили дерево і впивалися в жерстяну оковку лопаті. Макшеев штовхав весло чимраз далі в пащу, але воно коротжало, бо щелепи працювали й випльовували пожоване, забарвлене кров'ю дерево.

Але ось Громеко, який устиг прив'язати великий мисливський ніж з допомогою ремінців від чобіт до держака другого весла, підвівся позад Макшеева і вдарив цим імпровізованим списом в око страховища. Воно, збожеволівші від болю, рвонуло в бік, вирвало весло з рук Макшеева і зникло в річці, і оказалши на мить свою широку, буро-зелену спину з подвійним рядом лусок уздовж хребта та короткий товстий хвіст, який ударив по воді з такою силою, що обох мисливців з ніг до голови облило струмками й бризками води.

Макшеев схопив весло й вstromив його з усього розгону лопатою в напівроззявлена пащу.

Човен, відірваний рухом страховища від берега, остаточно занурився у воду.

З цей час Каштанов, що поспішав на допомогу, був уже недалеко від місця катастрофи; випливаючи зза повороту, він побачив водяний смерч, піднятий страховищем, але не розумів, що трапилося. Повз нього, гойдаючись на хвилях, пірнаючи і випливаючи, промчало сухе дерево. Гребець думав, що це крокодил і хотів ударити багром. Але в цей час почувся вигук Громеко, який не хотів втрачати здобич, що коштувала таких зусиль.

— Колоду, ловіть колоду! Це наші дрова!

Каштанов зачепив дерево бафром, узяв його на буксир і підплив, нарешті, до товаришів, які стояли до пояса у воді.

Після деякої мороки човен підняли, вичерпали з нього воду і разом зі здобиччю повернулися до намету, де Папочкін шалено відмахувався від комарів, а Генерал, ховаючись від них, заліз по вуха у воду.

Швидко витягли колоду на берег, нарубали дров, і незабаром весело запалало вогнище. Накидані на нього хвоці дали такий уїдливий дим, що комарі одразу повтікали, а в Макшеєва і Громеко, які сушилися біля вогню, покотилися дрібні слози.

Вислухавши їх оповідання про напад водяного страховоща, Каштанов зазначив:

— Я думаю, що це був ящер, представник родини, що вимерла до третичного періоду на поверхні нашої планети.

— Іхтіозавр, чи що? — запитав Макшеєв, який пам'ятав дещо з курсу палеонтології, пройденого на гірничому факультеті.

— Ні, не він, судячи за вашим оповіданням. Іхтіозавр був далеко більший, мав іншу форму голови і жив раніш, в юрський час. Ваш приятель скидається швидше на невеликого крейдяного крокодила.

— Авжеж, з іхтіозавром ви б так легко не впоралися, — сказав Папочкін, — а плезіозавр мав шию, довшу від вашого весла і живо підчепив би вас прямо з води, а не ліз би в човен.

— Можна сподіватися, що ми з часом зустрінемося і з цими величезними ящерами, — сказав Каштанов, — бо, посугуваючись униз річкою, ми зустрічаємо представників чимраз стародавньої фауни. Тепер ми уже опинилися посередині або навіть на початку крейдяного періоду.

— Так, і тваринний і рослинний світ стає дедалі більше несхожий на те, що ми звикли бачити на поверхні землі, — додав Громеко. — Зміна відбувається поступово, і ми одразу наскільки не усвідомлюємо її. А коли подумати, то навколо нас все нове: зникла безліч листяних дерев, квітів, злаків, переважають пальми, осокові і голонасінні, з'явилося багато безквіткових.

— Це підземне царство тайть ще багато несподіваного, і нам треба бути обережнішими. Ні кроку без рушниці з розривною кулею!

— Я думаю, нам треба тільки трохи відпочити, поки не звягнеться вечера, попоїсти і продовжувати пливти до більш зручного місця. На велике вогнище для захисту від хижаків у нас не вистачить дров, — сказав Громеко.

Всі погодились з цією думкою. Витягли потерпілий човен, щоб просушити і поладнати, повечеряли, поспали години дві навколо димокура і знову попливли, захопивши з собою остатчу дров. Ще години дві тягнулася та ж непроглядна хаща з смужкою комишів і хвоців. У тихих місцях риба плескалася й вихоплювалася з води, тікаючи від переслідування. Іноді можна

було помітити, як услід за цією рибою з води на мить з'являлася огідна морда ящера з роззяленою пащею, після чого вир і круги, які розходилися по поверхні, виявляли, що у водяному безодні швидко занурився велике тіло. Часом бабки, що безтурботно ширяли в повітрі, розліталися в усі сторони, ховаючись у листі і комиші від великого голубого птаха з величезним дзьобом, який налітав звідкісь з великим шумом і нальоту хапав несторожку комаху.

Нарешті зелені стіни почали розсуватися, течія річки стала повільніша і водяна гладінь розширювалася чимраз більше — ріка перетворилася на озеро, серед якого було видно острови. Один із островів привернув до себе увагу мандрівників. Тільки одна половина його була зайнята високими хащами лісу, а друга являла досить велику галявину з кількома, почасти засохлими, деревами. До неї і поспішили причалити.

Ця лугова половина острова була вкрита низькою, але жорсткою травою, що, як виявилось, була особливим видом плауна. Галявина лежала у виції половині острова. Палива було досхочу. Тому вирішили зробити вздовж узлісся хащі кілька добрих димокурів, щоб вигнати з острова всіх хижаків і забезпечити собі спокій.

Коли запалали вогнища і клуби диму потягнули в глибину гущини, з неї почали вилітати дрібні птахи та різні комахи; деякі падали на землю і дали зоологіві можливість зібрати цікаву колекцію незнайомих видів. Потім на галявину вибігла дивна й страшна істота, що дуже нагадувала дикобраза, але завбільшки з доброго бика, — її голки були завдовжки близько метра.

Настав бурчива і перетворившись щось ніби у велику кочючу кулю, тварина пробігла повз оставліх людей і зникла в комишах.

Слідом за нею короткими й високими стрибками вихопилася з хащі тварина, вигляд якої нагадував хижака. Вона була темножовтої масті, з котячою головою, досить довгим і товстим хвостом, короткими ногами й тупою мордою, що виширила гострі зуби. Загалом, вона дуже була схожа на велику, майже в два метри завдовжки — річну видру, але була відмінна від неї тільки більш помітними вухами і короткою гривою. Хоч тварина і не виявляла наміру нападати і прокрадувалася понад узліссям до води, але вигляд її так зацікавив Каштанова, що він поклав хижака вдалим пострілом.

Звір справді був цікавий: у його пащі не можна було розрізнати ні плоских різців, ні гостро-горбкуватих кутних зубів, як у хижаків пізніших часів. Усі зуби були більш-менш гострі, конічні, як у плазунів. Тільки передні, що замінювали різці, були дещо менші від інших і трохи стиснені; ті, що були з боків щелепи — трохи більші, а ікла були більші за решту і виступали над ними в обох щелепах, надто у верхній.

— Ось цікавий зразок первісного ссавця, який має ще зуби ящера, але вже з початком тієї диференціації, що розвинулася в пізніші періоди,— сказав геолог.

Із хащів ніхто більше не з'являвся, і мандрівники могли зрештою скористуватися заслуженим відпочинком, звіно під охороною чергового вартового, який підтримував би димокури, що захищали від жалячих комах. Завдяки цьому спали спокійно.

Другого дня місцевість була того ж характеру, як перед тим над вечір. Ріка остаточно перетворилася на озеро з безліччю островів, течії майже не було помітно, і весь час доводилося працювати веслами. Над водою і лісом ширяли різnobарвні бабки та величезні рогаті жуки, що досягали тридцяти сантиметрів у довжину; пролітали метелики, кожне крило якого могло закрити руку людини. Часом з'являлися дивні дрібні й великі птахи синювато-сірі на қолір, що трохи нагадували чаплю, тільки з коротшими ногами, довшим хвостом і коротшим дзьобом, в якому можна було розглядіти дрібні зуби.

Одного птаха пощастило підстрелити на льоту, і Каштанов демонстрував своїм супутникам це дивне пернате, яке становило переходну форму між ящерами і птахами. Воно мало розміри журавля і було вкрите синьо-сірим пір'ям. Його довгий хвіст складався не тільки з пір'я, як у птахів, а також і з численних хребців, тобто мав будову хвоста плазунів, а пір'я росло по обох боках цього хвоста. На крилах було по три довгих пальці з такими ж кігтями, як і на ногах, а тому цей птах міг лазити по деревах і по скелях, хапаючись за них і передніми кінцівками. Огляд тварини привів Каштанова до висновку, що вона належала до роду археоптериксів, але відрізнялась від екземплярів, знайдених у верхньоюрських відкладах Европи, значно більшою величиною.

На кінець дня берег став зовсім низовинний і на великому протязі являв болото, що поросло хвощами й папороттю, над якими де-не-де підносилися групи дивних дерев, пристосованих до проростання у воді. Ці зарості давали притулок різним жалячим комахам, які люто нападали на мандрівників при кожній спробі їх причалити до зеленої стіни заради колекціонування, а потім ще дезайсий час переслідували на воді. Комарі, завдовжки двадцять п'ять міліметрів, муhi завбільшки з джмелем, оводи та гедзі, більші від чотирьох сантиметрів, змагалися в цих крилатих атаках на людей, які змушені були ганебно відступити і почали вже непокойтися при згадці про близьку ночівлю серед хмар цих мучителів.

Кілька годин пливли цією болотистою місцевістю, налягаючи дружно на весла, щоб швидше з неї відратитися. Тваринний світ тут, як видно, обмежувався комахами, первісними птахами в повітрі, рибами та ящерами, що тайліся в темній глибокій воді і виявляли себе сплесками та вирами. Існування четверо-

ногих наземних тварин у болотистих заростях очевидно було неможливе.

— Яка б наземна тварина могла витримати укуси цього страшного гнуса? — сказав Громеко, вживаючи сибірського виразу для визначення жалячих кровопивць.

Але ось з півдня війнуло прохолодою і коли-не-коли можна було почути якийсь рівномірний шум, що долинав звідки.

— Спереду велике відкрите озеро з голими берегами або море, — сказав Макшеев. Він перший уловив цей шум.

— Море? — здивувався Папочкін. — Невже в Плутонії є на віть море?

— Якщо є річки, в чому ми не можемо мати сумніву, то вони повинні впадати, кінець-кінцем, у якийсь басейн з стоячою водою. Не можуть ж річки текти безконечно.

— А хіба річки не можуть губитися в болотистих озерах, подібних до того, яким ми їдемо, або висихати в пісках?

— Цілком правильно! Та коли води багато, імовірніше існування відкритого басейну, тоді як напівзаросле озеро, яким ми пливемо, — це тільки його передмор'я.

26. МОРЕ ЯЩЕРІВ

Усіх цікавило питання, які розміри має цей басейн, чи не покладе він краю їх мандрівці далі в Плутонію, бо пускатися на парусинових човнах у глибину безкрайого моря було б, звісно, неможливо.

Через годину спереду, в кінці широкої смуги ріки-озера з майже непомітною течією, показалася синя кайма. Гирло ріки було близько. Налягли дужче на весла і ще через півгодини підпліви до початку озера чи моря.

Рослинність, що обступала береги ріки, не доходила до самого берега моря, а відмежовувалася від води широкою голою смugoю піску. Очевидно прибій хвиль не давав її змоги укріпитися біля самої води.

На цьому піщаному пляжі, обвіваному морським вітерцем і вільному від докучливих комах, мандрівники розташувалися на ночівлю.

Вивантаживши на берег речі і розіклавши вогнище, всі побігли до моря, щоб переконатися, яка в ньому вода. Вони хотіли довідатися, чи є це море кінцевим замкненим басейном з соленою водою, чи тільки великим протічним озером. Крім того, всі хотілося купатися, бо останні дні, відтоді як переконалися в існуванні великих ящерів у воді ріки, від купання довелося відмовитися.

Швидко пороздягавшись на м'якому піщаному березі, всі пішли у воду, глибина якої збільшувалася дуже повільно і тільки кроків за п'ятдесят від берега доходила пояса. Вона

була помітно соленою, але не в такій мірі, як в океанах поверхні землі; її можна було порівняти з водою Балтійського моря.

Освіжившись купанням, мандрівники почали обмірковувати питання про дальнє плавання. Море, як виявилось, не було безкрас: на південній стороні горизонту можна було помітити протилежний берег навіть простим оком, а добрий бінокль показував цілком виразно зелену стіну заростів, більш високі групи дерев, подекуди ж темні, лілуваті маси — очевидно скелі і кручин. За зеленою стіною, в наслідок угнутості земної поверхні, також можна було бачити, але вже не так ясно, суцільну поверхню того ж лілуватого кольору і подекуди групи більш високих гір. Такий характер місцевості викликав у дослідників бажання перепливти на південний берег. Це не було неможливим; до нього не могло бути більше від сорока-п'ятдесяти кілометрів, і тихого дня, при легкому погожому вітрі, що дав би змогу скористуватися парусом, можна було без особливого риску пуститися в плавання.

Полювання в останні дні в поясі боліт і озер було невдале, запас м'яса вичерпався, а тому на вечір варилася тільки каша. Але Макшесев і Папочкін заходилися рибалити. Під час купання вони помітили велику рибу, тому захопили вудки і пішли вгору понад берегом ріки до того місця, де вона виходила з заростів і вода була глибша. Досить довго поплавці були спокійні, і рибалки вже думали змінити місце, як раптом риба почала одразу дуже клювати.

Макшесев підрізав і викинув на берег велику рибу, але в Папочкіна здобич виявилася такою важкою, що могла обірвати волосину; тим то він почав підводити рибу, що попала на гачок, до берега, щоб там її підчепити сачком. І раптом вода взялася пухирим, вудку рвонуло, і якась темна маса захопила спійману рибу разом з гачком; рибалка встиг побачити тільки спину, вкриту великою лускою, та короткий хвіст.

Макшесев знімав свою рибу з гачка і, почувши сильний сплеск води, вигукнув:

— Ну й рибина попалася вам, Семене Семеновичу, мабуть кілограмів на вісім!

— Не на вісім, а на вісімсот! — відповів переляканий зоолог, — вона обірвала мою вудку і зникла.

Макшесев підбіг до нього й приніс показати свою рибу. Це була дуже дивна тварина — широка і плоска, як камбала, вкрита грубою лускою, що складалася з пластинок завбільшки з квадратний сантиметр, з однолопатевим хвостом, онима на одному боці тіла і довгими шипами вздовж спини.

— Чи можна їсти таку страховину? — запитав він з сумнівом.

— Звісно можна, вона схожа на камбалу, хоч і має відмінні від неї. Я думаю, що це скат. Взагалі можна їсти всяку свіжу рибу, бо отруйні бувають тільки в деяких родів ікра, молочко або чорна плівка, що вистилає черевну порожнину. Якщо вий-

няті всі нутрощі, можна їсти рибу і незнайомого виду, хіба тільки її м'ясо буде смердюче або надто костисте.

— В такому разі покуштусмо і половимо ще. А яка на вигляд була рибина, що втекла?

— Я думаю, що це була не риба, а великий ящер, який обірвав спійману рибу і проковтнув її разом з гачком та обривком волосині.

— Еге, виходить і тут водяться ці хижаки! А ми так безтурботно купалися в морі.

— Так, треба бути обережнішими. Адже в морях юрських часів, — а це море, очевидно, перед нами, — водилися величезні іхтіозаври, плезіозаври та інші хижі ящери, яким зовсім було пусте перекусити людину надвое.

— А акули в ті часи ще не існували?

— Теж були. Ці хижаки відомі трохи не з девонського періоду і досягали надзвичайної величини. Знайдено зуби їх завдовжки сімдесят сантиметрів. Уявіть собі пашу, відповідну таким зубам!

Рибалки знову закинули вудки і незабаром спіймали великі рибини, схожі на сучасну стерлядь. Спійману рибу одразу ж почистили і вона потрапила в юшку. Поки вона варилася, рибалки наловили ще десяток таких же житців глибин.

Після вечірі всі сиділи біля намету, палили люльки і обмірковували наступне плавання по морю, яке тихо хлюпотіло на піску, вкритому черепашками різних молюсків, що дуже зацікавили геолога.

Поки товариші ловили рибу, він зібрав цілу колекцію і визначив, що вони належать до амонітів.

— Дивіться, — перепинив розмову вигук Громеко, — які величезні морські змії!

На віддалі близько ста метрів від берега над поверхнею моря піднеслася одна, а потім друга голова, що сиділи на довгих шиях; голови були плоскі, як і змії, а шиї граційно звивалися. Здавалося, що пливуть два великі чорні лебеді, тулуби яких ледве виступали над водою.

— Це не змії, — сказав Каштанов, розглядаючи тварин у бінокль. — Я певен, що це не хто інші, як плезіозаври, присутність яких у верхньоюрському морі цілком можлива.

— Які страховища, — зазначив Папочкін, який теж стежив у бінокль за рухом тварин. — Я думаю, що шия в них не менш як два метри завдовжки.

— А до нас у гості вони не завітають? — запитав Громеко, який пам'ятав ще пригоду в човні з ящером.

— Хто знає? Але я гадаю, що на суші вони дуже неповороткі, і ми зуміємо втекти від них. На всякий випадок зарядимо рушниці розривними кулями.

Але морські страховища не виявляли бажання вилізати на сушу, вони почали пірнати, переслідуючи рибу. Тихо плаваючи

вздовж берега, вони виглядали здобич поперед себе, потім швидким рухом ший й голови схоплювали її, підкидали в повітрі і підхоплювали вже з голови, щоб ковтати не проти шипів і луски, а за ними. Рухи плезіозаврів при цьому були дуже швидкі й граційні. Але іноді намічена жертва вислизала, і тоді тварина, ганяючись за нею, майже вихоплювалася з води, з шумом розрізуючи хвилі і витягуючи шию далеко вперед.

Це ловіння риби плезіозаврами, за яким мандрівники стежили з великим інтересом, закінчилось бійкою. Обидва плезіозаври одночасно схопили ту саму ж рибу, очевидно досить велику, і кожний намагався вирвати її з пащі другого.

Одному це пощастило, і він кинувся тікати. Другий переслідував його, наздогнав і обвив своєю шию супротивника, щоб змусити його випустити рибу. Сплутані ший звивалися то в той, то в інший бік, темні тіла натискували одне на одне, короткі хвости та ласти-плавці шалено били по воді, розбризкуючи її фонтаном. Нарешті один плезіозавр, розлютувавшись, випустив рибу, вп'явся зубами в цию супротивника і потяг його в глибину. Вода ще довго хвилювалася над тим місцем, де зникли тварини.

Через годину Громеко і Каштанов, збираючи на березі викинуті хвильми куски дерев для нічного вогнища, побачили темну масу, що гойдалася на хвильях. Її несло понад берегом, поступово наближаючи; нарешті вона зупинилася, очевидно попавши на обміліну.

Повернувшись з дровами до намету і побачивши, що обидва товариші вже сплять, вони відв'язали один з човнів і попливли до темної маси. Виявилося, що це один з плезіозаврів, на трупі якого вже сиділи якісь великі птахи й клювали його. Інші, трохи менші, кружляли в повітрі над ними, як видно чекаючи своєї черги, щоб поживитися. Голоси цих птахів нагадували квакання величезних жаб. Рухи їх під час літання нагадували рухи кажанів. Довелося розігнати зграю кількома пострілами, щоб наблизитися до трупа, голова якого з верхньою частиною ший трималася тільки на клаптях шкіри, пошматованої зубами суперника.

Мертвa тварина пливла черевом догори, виставивши з води свої величезні ласти-плавці. Черево було вкрите голою шкірою буро-зеленуватого кольору.

Витягти плезіозавра на берег не було можливості: його тулуб мав більш як два метри завдовжки, хвіст трохи менше, а шия більше; задні ласти становили майже півтора метри.

Підстрелені птахи були летючими ящерами двох родів: більші (pterodactylі) величиною перевищували орла, дрібні досягали розмірів великої качки.

Ті й другі мали велику голову з зубатим дзьобом, голий тулуб і літну перетинку, що з'єднувала передній задні кінцівки, як у кажана. Дрібна порода мала довгі хвости.

На трупі плезіозавра сиділи якісь великі птахи й кловали його.

27. ПЕРЕЇЗД ЧЕРЕЗ МОРЕ

Другого дня погода була цілком сприятлива для плавання по морю. Небо було майже безхмарне, дув невеликий північний вітер, який давав змогу використати парус і, одночасно, не здіймав великої хвилі. Готуючись у дорогу, уважно оглянули човни та пліт і розіп'яли намет між двома баграми, що служили замість щоголі. На піраміді із заплаву, що її спорудив Макшеев на березі, поставили ще жердину з білим прапором, який повинен був служити сигналом, коли повертається назад. Трохи далі від берега, біля самого краю заростів, куди прибій міг дістати тільки у виняткових випадках, у піску викопали яму і склали в ній зібрані колекції — гірські породи, гербарії, черепи, кістки та шкіри тварин, щоб бува не підмоочити їх під час плавання і не везти зайвого вантажу. Над засипаною ямою спорудили другу піраміду із заплаву, щоб якісь хижаки, приваблювані запахом шкір, не могли розкопати її. До жердини піраміди прив'язали пляшечку з коротким описом шляху експедиції від юрти до берега моря.

Закінчивши ці роботи, мандрівники сіли в човни, і вирушили в дорогу, тримаючи курс прямо на південь до протилежного берега, що був помітний удалечині. Коли судно трохи відійшло від берега, вітер надув парус, і рух став швидший.

Відплivши від північного берега моря, мандрівники краще могли роздивитися його загальний характер. В обидві сторони, на схід і на захід від гирла ріки Макшесва, берег обступала та ж висока зелена стіна, розірвана в небагатьох місцях гірлами подібних же річок. Піраміда з прапором добре вирізнялася на зеленому фоні. Ні гір, ні навіть горбів за смugoю заростів не було видно, і місцевість, що межувала з цим берегом моря, на чималій віддалі являла, очевидно, низовину рівнину, як видно поспіль лісисту і болотисту.

Після двох годин плавання зробили відпочинок, пустивши судно пливти тільки під парусами.

Море було майже спокійне. Легкий вітерець здіймав маленьку брижу на його поверхні, зовсім пустинній далі від берегів. Глибина була велика, бо шнур з тягарем, завдовжки сто метрів, не дістав dna. Інших засобів вимірюти глибину у мандрівників не було. Відпочивши, вони взялися знову за весла і гребли ще годину.

Тепер вони були приближно посеред моря, бо обидва береги здавалися однаково віддалені. Незабаром завітрило дужче. Попливли швидше. Вже добре було видно високі скелі чорного, лілового й червонуватого кольору, що підносилися уступами у глибину країни. Вони тягнулися вздовж берега, а далі вправо поступалися місцем зеленій стіні лісу. Стіну цю ще далі вправо змінювали високі червонуваті горби, які то доходили до самої води, то відмежовувалися від неї вузькою смugoю зелені.

У міру наближення до берега море почало оживати. З'явилася величезні медузи, до метра в діаметрі, прозорі драглисти тіла яких погодувалися на хвилях. Коли переставали гребти, у воді можна було розглядіти зграї великої і дрібної риби. Іноді показувалися наутилуси, що розпускали свої паруса і червоні щупальці поверх сніжнобілої черепашки.

За два кілометри від берега кількість житців моря ще побільшала. Подекуди водорості утворювали цілі пливучі острови, і весла насили занурювалися в їх зелену м'яку масу; разом з стеблинами цих рослин можна було добувати з моря дрібних ракушок, рибок і комах.

Кинули свій імпровізований лот; глибина становила двадцять п'ять метрів. Звідси добре вже видно було білу смугу прибою біля підніжжя скель.

Досі мандрівникам щастливо і плавання більше скідалося на веселу прогулінку. Але незабаром їм судилося зазнати і тривожних моментів. Приблизно за кілометр від берега з води швидко виринула на віддалі якісь тридцять метрів від судна голова плезіозавра і, граційно колихаючись на довгій ший, почала посуватися назустріч. Ящер плив повільно, роздивляючись людей, яких він разом зі судном очевидно вважав за якогось великого небаченого звіра.

Рушниці з розривними кулями були напоготові і, коли плезіозавр наблизився, грянули два постріли. Обидві кулі влучили в ціль; струнка щия здригнулася, кров ринула з напіврозтягненої пащі, голова безпорадно звисла на роздробленій ший, і тварина почала тріпатися на воді, здіймаючи такі хвилі, що мореплавцям довелося якнайшвидше відплівати якомога далі, щоб їх не затопило.

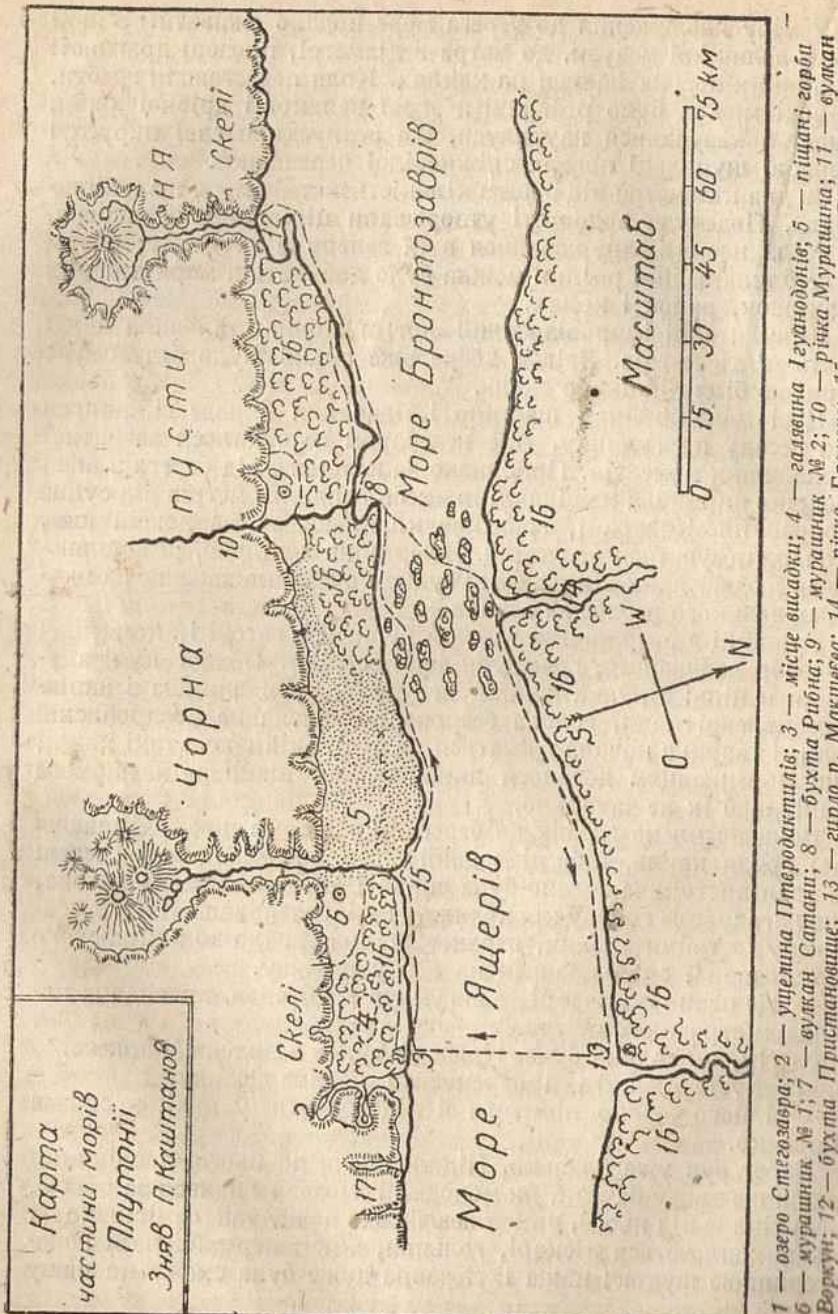
Вони посилено гребли до берега, коли повз них, здіймаючи дві гряди хвиль, ніби підводний човен, промчала темна маса: з води виступала зелено-бура спина і довга величезна голова, що нагадувала голову крокодила. Напіврозтягнівши пащу, усажену гострими зубами, страховище поспішало до вмираючого плезіозавра, спідіваючись на легку покіжу.

— Це певно іхтіозавр! — вигукнув Каштанов, проводячи поглядом страшного ящера.

— Ну, ця гадина буде гірша за ту, — зазначив Макшеев, — йому пусте схопити й перекусити надвое людину.

— І його важко помітити й підстрелити у воді, — сказав Громеко.

Берег був уже близько. Підплываючи до нього, дослідники мали ще змогу бачити, як молодий іхтіозавр ганявся за рибою, яка тікала від нього, вихоплюючись із води, так самісінько ж, як вихоплюються піскарі, гольяні, в'язі, переслідувані ненажерливою щукою; паща іхтіозавра дуже була схожа на пащу щуки.

Ухиляючись від бурунів біля підніжжя голих скель, мандрівники гребли до низького берега, оточеного зеленою стіною, де видно було рівний піщаний майданчик, зручний для стоянки. Але море біля берега було таке мілке, що довелося вилізти у воду і тягти руками човни й пліт. Переїзд через море забрав близько шести годин. Наближалося до опівдня, і після обіду та відпочинку можна було ще походити навколо.

Пліт і човни витягли на берег, поставили намет і почали варити обід. Тут же виявили, що пресна вода кінчається.

— Ми зробили дуже необачно, — сказав Папочкін, — хто зна, чи є на цьому березі пресна вода? Треба було взяти з собою води на кілька днів.

— Якщо ми води не знайдемо, доведеться пливти назад через море, майже нічого не побачивши на цьому березі, — промовив Громеко.

— Я думаю, що наші побоювання даремні, — заспокоїв Каштанов, — Коли б на цьому березі зовсім не було рослинності, тоді інша справа. Але тоді б ми, звісно, привезли з собою пресну воду. На цю думку наштовхнув би нас його пустинний характер.

— Я певен, що ми поблизу знайдемо або струмок або джерело, — сказав Макшеєв, — бо ця розкішна рослинність не може існувати на солоній воді.

Після обіду й відпочинку зоолог та ботанік пішли в ліс по воду, а Каштанов і Макшеєв повинні були оглянути берегові скелі на схід від стоянки. Всі оброїлися рушницями, зарядженими розривними кулями, якщо бува зустрінеться з сухопутними ящерами чи якиминебудь іншими хижаками. Генерала прив'язали біля намету, а осторонь розіклали велике вогнище, що мало лякати непроханих гостей.

28. МІЛЬЙОНИ І МІЛЬЯРДИ МАКШЕЄВА

Найближчі скелі майже чорного кольору з червоними й жовтими плямами та патьоками на поверхні, як виявилося, складалися з залізної руди — суцільного магнітного залізняку. Кожний удар молотка по скелі виявляв цю руду, і тільки подекуди можна було помітити гнізда і вкраплення якоєсь іншої темної породи.

— Які багатства лежать тут марно! — вигукнув Макшеєв, коли вони оглянули ряд берегових скель і всюди знайшли руду, що тільки з поверхні трохи звітрилася і окиснилася.

— Так, тут можна було б влаштувати копальню, яка постачала б руду всій людності на земній поверхні, — зазначив Каштанов. — Звичайно, раніш довелося б збудувати залізницю через Плутонію та землю Нансена і поставити величезні криголами в морі Борфора.

— Це — справа майбутнього, очевидно не дуже далекого! Коли зменшаться запаси залізної руди там нагорі, і не такі заходи будуть вигідні й необхідні для людності.

За кілометр від початку кручі дальший огляд берега припинило море, хвилі якого розбивалися біля самого підніжжя стрімких скель, не залишаючи навіть вузької стежечки для проходу.

— Доведеться оглядати далі з човна в тиху погоду, — сказав Макшеєв.

— А покищо чи не спробуємо дістатися вгору однією з ущелин, повз які ми пройшли? — запропонував Каштанов.

Повернувшись трохи назад, обидва дослідники заглибилися в першу ж ущелину, врізану в скелі залізняку. Вихід її був завалений величезними брилами руди, через які доводилося перелізати з величкими труднощами. Під час цієї гімнастичної вправи Макшеєв раптом зупинився від здивування.

— Гляньте лишеңь, що це? — вигукнув він, показуючи на бліскучу, яскраво-жовту жилку завтовшки п'ятьдесят сантиметрів, що перетинала величезну брилу магнітного залізняку. — Б'юсь об заклад на що завгодно, що це чисте золото!

— Ваша правда, — відповів Каштанов, — це самородне золото і досить високої проби.

— Ну, і багатства тут валяються! — сказав колишній шукач золота. — Багато родовищ золота довелося мені бачити в Каліфорнії і на Алясці, але такої жили суцільного золота я ще не зустрічав і навіть не чув про щось подібне.

— Мені теж не доводилося читати в описах протакі жилки, — потвердив Каштанов. — Але ж вона проходить тільки в брилі, а не в скелі, і багатство її, кінець-кінцем, обмежується кількома десятками кілограмів.

— Якщо є жилка в брилі, чому не можна знайти її продовження в скелі, від якої брила відірвалася?

— Певна річ! Ми, звісно, пошукаємо, але можливо, що вона виходить назовні десь на неприступній скелі, і ми дивитимемося на неї, як лисиця на виноград. «Хоч бачить солодке, та морда коротка».

— Немає скель, що були б неприступні для динаміту й гірничих робіт! — з захопленням вигукнув Макшеєв. — Аби тільки знайти її!

— Я думаю, що інтерес цієї знахідки буде для нас суто теоретичний. Ми не можемо взяти з собою на наших човнах не тільки тонни, а навіть і сотні кілограмів золота.

— Ну, то що ж! Повеземо, скільки можна, а потім відрядимо спеціальну експедицію в надра землі за золотом.

Оглянувшись скелі, що здіймалися біля виходу ущелини над громаддям брил, і переконавшись, що в них золота не видно, геологи пішли вгору ущелиною, яка далі трохи розширювалася. Її боки підносилися стрімко, дно було вкрите щебнем і дріб-

ними уламками. В боках видно було тільки магнітний залізняк, але серед щебня Каштанов помітив і інші породи.

— Ось вам іще золото! — сказав Макшеєв, пройшовши вгору ущелиною кроків п'ятьдесят. Він підняв уламок руди, в якому золото було вкраєлене дрібними цятками.

Кроків за двісті від виходу дно ущелини почало підійматися вгору, а потім перетворилося на ряд уступів. Подолавши перші з них, геологи зупинилися перед зовсім вертикальною скелею: заввишки чотири метри, що перегородила їм шлях, бо на гладеньку стіну залізняку здертися не було ніякої зможи. Макшеєв з прикрістю стукнув молотком по стрімкій стіні і вигукнув:

— Далі ходу немає, і наші надії на золоту жилу пропали!

— Так, доведеться шукати другу ущелину.

— Ну, що це! — розсердився Макшеєв, — замість віддати нам золото, скеля хоче відняти у мене єдиний молоток.

Цей вигук пояснювався тим, що молоток ніби прикипів до стіни, і шукач золота даремно намагався відірвати його.

В цей час Каштанов, який розглядав породу біля уступа, обернувся до неї спиною, на якій висіла рушниця, і відчув, що якась могутня сила притягнула його до себе. Рушниця дзвякнула об стіну, і геолог вже не міг відірватися від неї.

— І велика ж магнітність цієї руди! — вигукнув він, зміркувавши в чому справа. — Це магнітний залізняк притягнув до себе і ваш молоток, і мою рушницю.

— Але як же ми звільнимо їх? Не залишати ж таких необхідних речей тут на вічний спогад про нашу невдалу екскурсію?

Каштанов виліз із ременя, а рушниця так і залишилася біля стіни, щільно приставши до неї. В цей час Макшеєв, уявившись обома руками за молоток, смикнув його щосили і відірвав від стіни. Потім обидва взялися за рушницю і спільними зусиллями відірвали її від скелі.

— Робити нема чого, ходімо назад! — запропонував Каштанов. — З залізними предметами в руках ми тільки намучимося.

— Страйвайте, я придумав спосіб здертися вище. Рушниці ми залишимо тут: у цій голій ущелині ніякого звіра бути не може.

— Ну, і тоді?

— А ось, дивіться!

Макшеєв набрав серед щебня на дні ущелини ребристих досить великих грудок руди і почав їх приставляти рівним боком до вертикальної стіни уступа; вони одразу прилипали й трималися міцно. Прилипі грудки утворили східці, якими з певним риском можна було вилізти на гору.

— Захоплююся вашою спритністю, — сказав Каштанов, — ви справжній шукач золота, який виходить з честю з першого-ліпшого скрутного становища.

— Дякую за комплімент! На цю думку мене навів мій молоток. Коли він стирчав біля стіни ручкою до мене, а я натискував

на нього і не міг зрушити з місця, в мене й з'явилася думка—
ось тобі приступок східів; далі зрозуміло.

Залишивши рушниці, патронаші і сумку з зібраними зразками руди на дні ущелини, геологи полізли нагору. Попереду ліз Макшесев, викладаючи східці з грудок, що іх йому подавав знизу товариш. Через п'ять хвилин обидва були нагорі.

Ущелина зберігала той самий характер: стрімкі скелі право-
руч і ліворуч, ряд уступів на дні і скрізь суцільна більш-менш
магнітна руда. Здершись ще кроків на двісті, геологи побачили
на дні ущелини грудку, завбільшки з бичачу голову, яскраво-
жовту на колір, — це було суцільне золото.

— Ану, шукачу золота, захопіть либо нь що грудочку до нас
в табір! — засміявся Каштанов.

— Справді, показна грудочка, — відповів Макшесев, штов-
хаючи її ногою, від чого вона й не поворухнулася.

— Я думаю, що ця грудочка важить кілограмів вісімдесят
і коштує близько ста тисяч карбованців! Очевидно золота жила
близько!

Звівши голови вгору, обидва почали уважно оглядати стрімкі
боки ущелини і незабаром право-руч, приблизно на висоті чо-
тирох метрів, побачили серед темного магнітного залізняку
жовту жилу золота, що йшла, навкось. Вона то розширювалася
до півметра, то звужувалася, даючи паростки вгору і
вниз.

— Мільйони, мільйони перед нами! — зітхнув Макшесев, оки-
нувши оком видиму довгу жилу. — Тут десятки тонн золота
прямо на виду!

— Ви надто захоплюєтесь золотом, — зауважив Каштанов.—
Хай ця жила коштує десятки мільйонів, але ж це тільки жила!
А її оточує ціла гора цінної залізної руди, мільярди тонн, що
коштують мільярди карбованців!

— Але дуже ймовірно, що і жила не одна; можливо, що цілі
ділянки гори складаються із золота і тоді його запаси теж
коштуватимуть мільярди карбованців.

— Коли б ми почали добувати такі маси золота, ринкова
ціна на нього швидко б упала. Воно через те так дороге, що
його в природі мало. А значення золота в житті людства далеко
менше, ніж значення заліза, без якого сучасна техніка не може
обійтися. Знищіть золоту монету та некорисні золоті прикраси,
і попит на золото буде зовсім невеликий.

— Ви захоплюєтесь роллю заліза, — відказав Макшесев.—Коли б
золота було багато, воно замінило б багато металів, особливо
в стопах з міддю, цинком, оловом. Техніка становить великий
попит на міцні, що не окиснюються б, метали і стопи. З дешево-
вого золота почали б робити бронзу, дріт і багато чого, на що
тепер змушені брати мідь та її стопи.

— Всетаки тут безперечно величезні запаси заліза і пробле-
матичні, порівняно невеликі запаси золота.

— Ну добре, ви беріть собі запаси заліза, а мені віддайте
золото, коли ми [повернемося сюди, щоб добувати їх, — засміявся
Макшесев.

— Можу віддати вам і залізну руду, хай ці мільйони або
мільярди будуть вашою здобиччю, — відповів таким же жартом
Каштанов.

Повернувшись до берега моря, дослідники оглянули ще кілька
подібних же ущелин. Скрізь стіни складалися з залізної руди,
подекуди з профілками і гніздами золота. Але товстої жили,
такої, як знайшли в першій ущелині, більше не бачили, і тому
Макшесев змушений був визнати, що багатства, які становила
залізна руда, незрівняно більші від тих, що давало золото.
Добре навантажені зразками мільйонної й мільярдної руди
геологи прийшли нарешті до намету. Їхнє оповідання вразило
товаришів, які повернулися трохи раніш.

29. ЛІС ХВОШІВ

Піщано-гальковий пляж моря від суші відмежувала густа
рослинність; один біля одного стояли величезні хвощі, що
досягали восьми—десяти метрів у висоту. Зелені гілки їх починалися
невисоко від землі, а тому попід ними можна було про-
биватися тільки плязом або дуже зігнувшись. Між хвощами
росла деревоподібна папороть різних видів. Загалом утворювалася
хаща, майже непрохідна для людини.

Папочкін і Громеко почали шукати тропу або природний
роздрів у хащі і нарешті знайшли вузьке сухе русло, що йшло
між скелями і лісом. Недалеко від моря русло роздвоїлося:
лівий рукав ішов далі між скелями і лісом, правий — у глибину хащі. Рослинність тут трохи змінилася: крім хвощів та
папороті, траплялися сагові і інші пальми, які здіймалися
на кілька метрів вище над хвощами. Грунт у лісі був укритий
дрібною травою, жорсткою, як щетина. Вздовж русла понад
краєм лісної гущини тулилися й інші рослини. Громеко разу-раз називав їх і дедалі більше проймався ботанічним запалом.

— Чи знасте, — вигукнув він нарешті, — в якому геологіч-
ному періоді ми тепер перебуваємо?

— Часом чи не в кам'яновугільному? — пробурчив зоолог,
який не мав поки що ніякої наукової здобичі в лісі і тільки
поколов собі руки об колючу траву.

— Ого куди сягнули! Хіба іхтіо- і плезіозаври водилися
в кам'яновугільній час? Товарищування з геологами допомогло
нам стати вже освіченцями і в цій справі. Ні, батечку, ми
тепер в юрському періоді. Дивіться, ось типічна для нього
папороть, ось струнке деревце гінкго, а цю жорстку травицю
знайшов вперше в юрських відкладах Іркутської губернії на

березі річки Ангари швейцарський палеоботанік Освальд Геер і назвав її ім'ям геолога Чекановського, який відкрив її.

— Ну й диво! Варто й було давати його ім'я! Вона гірша за нашу кропиву і нею може живитися хіба що якийнебудь ящер з полудженою пелькою.

— Про вовка промовка! — перебив Громеко свого сердитого супутника. — А гляньте на цей маленький слідок, це вже свидше за вашою спеціальністю.

Він зупинився перед русла, показуючи пальцем на ґрунт. На дрібному піску видно було глибокі сліди величезних лап з трьома пальцями, що закінчувалися тупими кігтями. Кожний слід був більший тридцяти сантиметрів завдовжки.

— Ну й страховище ж тут пройшло! — з легким третінням у голосі вигукнув зоолог. — Це звичайно ящер! Але цікаво б знати — травоїд чи хижак? В останньому разі зустріч з ним буде не дуже приемна.

Папочкін уважно розглядав сліди, що були видні на піску і зникали там, де пісок змінювався галькою.

— Дивно, що всі сліди мають однакові розміри, — сказав Громеко. — Передні лапи завжди бувають менші від задніх, як мені відомо. А що це за смуга між слідами правих і лівих ніг? Можна подумати, що тварина тягla за собою велику колоду.

Папочкін розсміявся.

— Це слід від хвоста ящера. І порівнюючи його розміри з відбитками ступнів одноакової величини, я гадаю, що тварина гуляла тільки на задніх ногах, спираючись на хвіст.

— Хіба подібні двоногі ящери від мі?

— Відомі, і саме з юрського періоду. Наприклад ігуанодон, що скидався на величезного кенгуру і мав великі задні і маленькі передні ноги.

— А чим же він живився?

— Рослинами, як видно з форми його зубів. Якщо ці сліди справді належать ігуанодонові, нам боятися нема чого, хоч це страховище досягало в юрський час від п'яти до десяти метрів у довжину.

— Ну й добре! — зіткнув ботанік. — Я все ще пам'ятаю того відворотного ящера, який збирався повечеряті мною або Макшесвим на річці.

Від місця, де русло роздвоїлося на два рукави, мандрівники вирішили йти правим з них, що йшов до підніжжя скелі. Там, очевидно, свидше можна було натрапити на джерело води, що й було основною метою екскурсії. Справді, далі вгору цим рукавом ґрунт ставав чимраз вогкіший, а дрібна рослинність понад ним — розкинішою і різноманітнішою.

Незабаром спереду між стеблинами рослин у руслі заблищала вода.

— Ми врятовані! — вигукнув Папочкін. — Джерело недалеко від нашої стоянки.

— А може вода солона? — подратував його Громеко.

— Покуштуйте! На вигляд вона прісна.

— Як же ви розпізнаєте на вигляд прісну і солону воду? Я щось не вмію.

— Ви — ботанік, а не знаєте, які рослини бувають навколо соленої води!

— Поперше, тут юрський період, а які рослини росли навколо юрської соленої води, ми ще не знаємо. Подруге, ви сказали, що розпізнаєте воду за тим, який вона вигляд має, а не за виглядом навколоїшніх рослин.

— Я не так висловився, треба було сказати: за виглядом русла. Коли б у джерелі була солона вода, все русло було б вкрите відкладами різних солей.

Обмінюючись цими зауваженнями, Папочкін і Громеко швидко йшли вгору руслом, яке скоро врізалося вузькою щілиною у високі скелі і мало тут маленький струмок прісної води, що поступово зникав у піску. На останньому багато було великих слідів ящерів, які приходили на водопій.

— Скільки їх тут ходить! — вигукнув Громеко. — Так і дивись, щоб не здібатися з таким двоногим страховищем.

Вгамувавши спрагу, мисливці обережно, приготувавши на всякий випадок рушниці, пішли далі ущелиною вздовж струмка. Він швидко розширювався і перетворився на улоговину, оточену майже вертикальними темночорвоними скелями, що красиво відтінювали зелень кущів і дерев, які росли понад іх підніжжям. Серед зеленої галівини, на дні улоговини блищають маленьке озеро, на дні якого, очевидно з ґрунту, виходили джерела. До озера через галівину йшла широка, добре протоптана тропа. Дно було ледве помітне крізь прозору воду.

Набравши води в принесений з собою жерстяний посуд, мисливці вирішили сховатися в кущах улоговини і почекати, чи не з'явиться яканебудь тварина на водопій. Але хвилини минали за хвилинами, а ніхто не з'являвся. Тільки в повітрі над улоговиною ширяло кілька бабок, ще більших від тих, що оживляли річку Макшесва. Папочкін стежив за ними і раптом схопився за рушницю.

— Шо ви, чи не бабок хочете стріляти розривною кулею? — розсміявся Громеко.

— Тихше, дивіться туди, на скелю! — прошепотів зоолог, показуючи на кручині, що здіймалися над входом в улоговину.

На невеличкому майданчику стояв на задніх лапах, спираючись на довгий і товстий хвіст, невеликий ящер, дуже схожий на кенгуру; але тільки він був темнозеленого кольору з бурими плямами, а голова його нагадувала голову тапіра з навислою хоботоподібною верхньою губою.

— Мабуть чи не молодий ігуанодон! — прошепотів Папочкін.

— Шкода, що не кенгуру, — зазначив ботанік. — Кенгуру ми б з'їли за вечерею, а ящера їсти певно не наважимося.

— Любой мій, не забувайте, що ми в юрському періоді і птахів або ссавців не знайдемо для харчів. Якщо ми не хочемо померти з голоду, нам доведеться перейти на м'ясо ящера. Не зважаючи на ваш ботанічний захват, ви поки що не знайшли істівного коріння, плодів або трав. Не жувати ж нам хвоці або цю погану Чекановську траву!

— А риба? Адже в морі риба водиться.

— Чому ви не боїтесь їсти рибу, а боїтесь споживати м'ясо трав'ядного ящера? Це все забобони, які доводиться забути в цьому підземному царстві.

Гримнув постріл. Тварина зробила стрибок у повітрі і важко повалилася на галевинку нижче озера. Коли вона перестала тріпотіти, мисливці вилізли з своєї засідки і підійшли до неї.

Молодий ящер був на зриствищий за людину; його незgrabне тіло спиралося на товсті і довгі задні ноги та товстий, що одразу тоншав на кінці, хвіст; передні ноги були короткі і тонкі і мали по п'ять пальців з невеликими гострими кігтями, тоді як на задніх було по три пальці з великими, але тупими кігтями. З усієї будови тіла було очевидно, що тварина віддавала перевагу вертикальному положенню над горизонтальним, бо при горизонтальному положенні його задня половина піднімалася значно вище від передньої. Голова була велика, досить відворотна на вигляд, з обвислими м'ясистими губами і маленькими оченятами. Тіло було зовсім голе, як у жаби, а шкіра на дотик така ж слизька і холодна.

— На вигляд він не дуже апетитний! — вигукнув Громеко, штовхаючи чоботом товсте стегно ящера. — Щось ніби велика жaba!

— Якщо французи з задоволенням ідуть фрікасе з жаб, то чому б російським мандрівникам не попоїсти біфштексу з ігуанонона? Але займемося спершу його описом, а потім — четвертуванням.

Обмірявши, описавши і сфотографувавши ящера, мисливці відрізали в нього м'ясисті задні ноги, що важили кожна майже шістнадцять кілограмів, і пішли назад до стоянки, добре навантажені харчами і водою.

М'ясо ящера, підсмажене шматочками на сковороді, було таке смачне й ніжне, що навіть Громеко, який почував огиду до всяких плазунів і земноводних, поїв його з апетитом.

За вечерею обмірковували план дальній мандрівки. Спосіб пересування на човнах, що до останнього часу був у такій великій пригоді, тепер був непридатний, якщо тільки з півдня в море не впадала річка, якою можна було б пливти проти води. Передусім і треба було шукати гирла такої річки. Під час шукань можна було оглянути й місцевість по цьому березі і, залежно від її характеру, вирішити питання про дальший маршрут на той випадок, коли б ніякої річки не було. Тоді довелося б іти далі пішки, що, звісно, дуже обмежувало мандрівку.

30. ХИЖІ І ТРАВОЇДНІ ЯЩЕРИ

Другого дня досить великий вітер здійняв на морі чималу хвилю, і бризки прибою долітали навіть до намету. В таку погоду плавати на хиткому судні було неможливо, і мандрівники вирішили вчотирьох зробити екскурсію в глибину невідомої країни, користуючись руслом, що перетинало ліс.

Мандрівники не думали, що морські ящери нападуть на порожній намет, а тому біля нього залишили тільки Генерала, але не-прив'язаного, щоб в разі небезпеки він міг сховатися в хащі.

Вище того місяця, де руслом поділилося на дві частини, вздовж лівого рукава, яким попрямували мисливці, з обох боків так само йшла стіна хвоців і папороті. Тільки де-не-де по хащі вились вузькі тропи, протоптані невеликими тваринами. В повітрі, над верховіттями дерев, ширяли великі бабки та інші комахи таких же великих розмірів; інколи пролітали невеликі птеродактилі, переслідуючи цих комах. Але лісова хаща здавалася зовсім мертвовою, незаселеною: не чути було ні співу птахів, ні шарудіння, чим відрізнялися ліси по берегах річки Макшесва. Тільки один раз Громеко, який ішов попереду, помітив на вузькій тропі якусь темну тварину, завбільшки з невелику собаку, але вона зникла так швидко, що він навіть не встиг націлитися. Довелось обмежитися полюванням на комах, і Папочкін добув метелика в тридцять п'ять сантиметрів завширшки, що сів було на квітку пальми, та кілька жуків, завбільшки з добрий кулак, які боляче кусалися й дряпалися.

Нарешті ліс закінчився, і мисливці вийшли на широку галевину, порослу тією ж жорсткою травичкою, а подекуди, де ґрунт був вогкій, плаунами, мохом та невеликими қущами повзучої папороті. На півдні галевина доходила до крутого голого схилу темночорвоних гір, що здіймалися метрів на двісті. Гори були розрізані глибокою ущелиною; звідти, очевидно, витікала вода, яка заболочувала галевину і під час дощів стікала руслом у море. Галевина була більш як кілометр завдовжки і від ста до двох сот метрів завширшки.

Геологів приваблювало до себе ущелина в горах, і всі попрямували до неї. Але, відійшовши трохи, помітили, що з північного краю галевини, за виступами лісу пасеться невелике стадо ящерів.

Одні, стоячи на задніх лапах, обривали своїми товстими губами листя пальм та молоді ніжні пагонки хвоців і папороті. Інші ж, виключно молоді, іли траву, смішно піднявши свої товсті зади вище голів і розмахуючи хвостами. Іноді вони починали грратися й ганятися один за одним то на чотирьох, то на двох ногах, незgrabно стрибаючи.

Не можна було пропустити такого цікавого випадку і не сфотографувати ігуанодонів, що паслися й гралися на галевині. Мандрівники швидко повернулися до узлісся і почали підкрада-

тися понад ним до стада. Ім пощастило наблизитися і зробити один знімок, коли ігуанодони раптом спохалися: дорослі перестали істи, нащулися і потім різко засвистали. Почувши цей свист, молоді підвелися на задні ноги і, незграбно перевалюючись, підбігли до батьків, які оточили їх кільцем, повернувшись спинами назовні.

Другий і третій знімки увічнили цей переполох ігуанодонів, що був, як виявилося, недаремний. З протилежного краю галевини понад узліссям величезними стрибками в кілька метрів завдовжки наблизжалося страховище, яке спершу мисливці вважали теж за ігуанодона. Воно було таке ж на зріст і так само для пересування користувалося тільки задніми ногами. Але коли страховище наблизилося, можна було помітити, що воно відрізняється від травоїдних ящерів стрункішим тілом і незрівняно швидшими рухами. Підскочивши до круга ігуанодонів, страховище зупинилося і сильно зашипіло, на що його супротивники відповіли протяжним жалісним свистом. Далі воно почало кружляти короткими стрибками навколо ящерів, але з усіх боків зустрічало підняті задні хвости, якими розмахували ігуанодони. Удар хвостів або масивних задніх ніг мабуть був жахливий.

Переконавшись, що проникнути в круг і схопити одного з малят немає змоги, хижак раптом зробив великий стрибок через голови захисників і попав прямо на молодих ігуанодонів, що збилися в центрі, притиснувшись один до одного. Полохливі травоїди кинулися вrostіч, тікаючи від ворога, який встиг схопити одного з молодих і одразу перегриз йому горло.

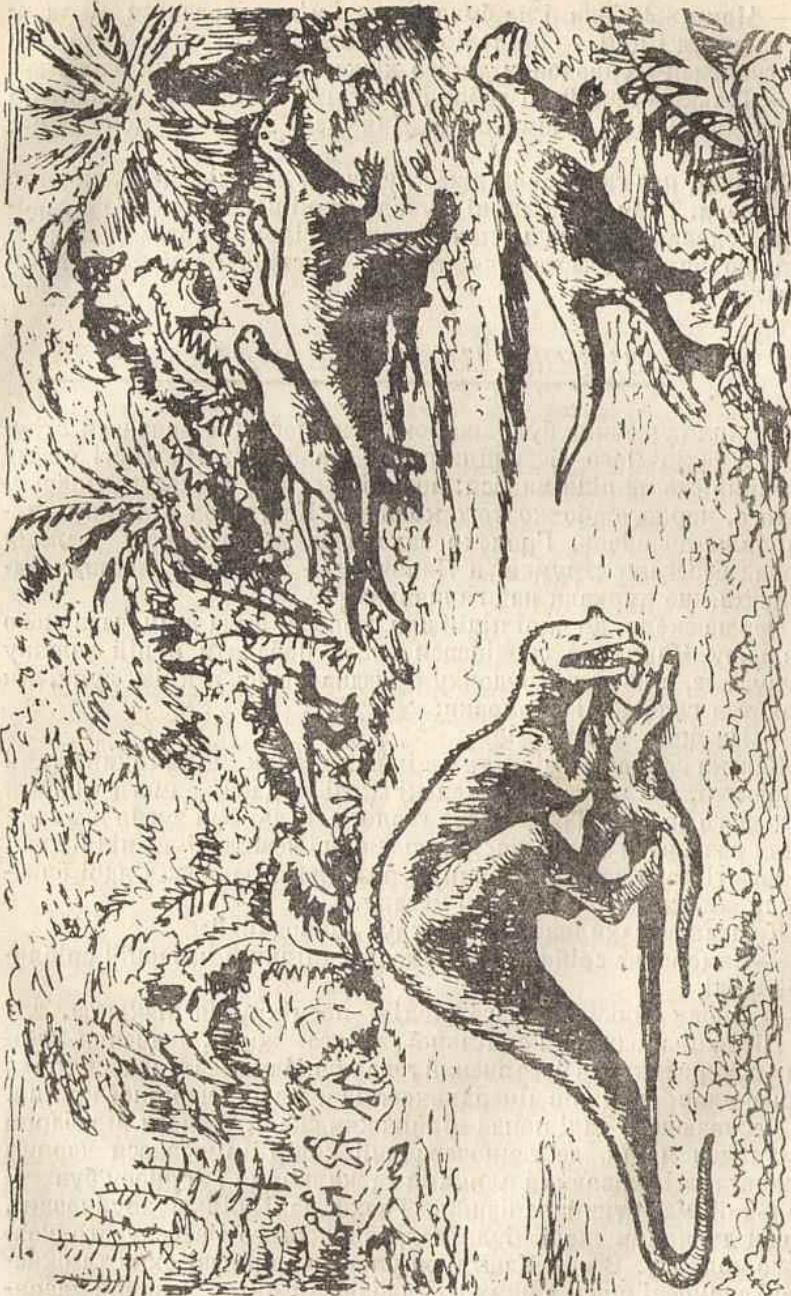
Різні моменти нападу теж були сфотографовані, після чого почулися два постріли і хижак вииростався поруч з своєю жертвою. Коли він перестав рухатися, мисливці наблизились і могли роздивитися цього нового представника великих плазунів. Він справді скидався на ігуанодонів своїми довгими задніми ногами і товстим хвостом, що служив підпорою для тіла.

Передні ноги були дуже короткі і закінчувалися чотирма пальцями з гострими кігтями. На короткій ший сиділа невелика голова з величезною пащею, усадженою гострими зубами, а на перенісці виступав короткий і плоский ріг, що був швидше прикрасою, ніж знаряддям нападу.

Два менші роги виступали над очима, а на потилиці, вздовж спини й хвоста й шов ряд дрібних, але гострих шипів. Гола зморщена шкіра була сіро-зеленого кольору. Тварина досягала п'яти метрів у довжину і мала безумовно велику силу, а про її спрітність і сміливість можна було зробити висновок з нападу на стадо ігуанодонів.

Оглянувши забитого ящера, Каштанов впевнився, що це повинен бути цератозавр з того ж отряду динозаврів, до якого належать і ігуанодон та інші сухопутні ящери мезозойської ери.

— Сподіваюсь, що цього відворотного хижака ми не юстируємо! — сказав Тромеко, коли закінчили виміри та опис тварин.

Полохливі травоїди кинулися вrostіч від ворога, який встиг схопити одного з молодих і одразу перегриз йому горло.

— Чому ж? Коли б не було іншого м'яса, довелося б задовільнитися і цим, — відповів Макшеев. — Але ми можемо скористуватися ігуанодоном, якого хижак встиг тільки загрити.

— Тільки треба його добре приховати. Інакше птеродактилі не залишать нам ні шматочка. Дивіться, вони вже почули поживу!

Справді, над гаявиною вже кружляли летючі ящери, хріпло квакаючи. Тому мисливці відрубали задні ноги молодого ігуанодона і сховали їх у хащі, почепивши до гілок, а потім попрямували до ущелини через гаявину, що спустіла після битви й пострілів.

31. УЩЕЛИНА ПТЕРОДАКТИЛІВ

Гирло ущелини було широке, і на його дні звивався струмок; з боків його обступили групи папороті. На круті схили рослинність не піднімалася; вони були голі, скелясті, червонуватого, чорного або жовтого кольору. Каштанов і Макшеев поспішили до скель. Громеко заходився шукати нові рослини понад берегами струмка, а Папочкін — ловити величезних метеликів, що пурхали над гаявинами.

Перша скеля, до якої підійшли геологи, була темночервоного кольору. Каштанов сподівався знову побачити в ній залізну руду, але, відбивши грудочку і роздивившись її крізь лупу, він похитав головою і промовив:

— Це щось новен'єк!

Кілька грудочок, відбитих в інших місцях, мали такий самий характер, але тверді й гладенькі скелі не давали зможи відбити більшого зразка. Тоді обидва геологи спільними зусиллями почали розбивати брилу тієї ж породи, що лежала біля підніжжя. Нарешті вона дала розколину і розпалася надвое; в ядрі блиснули жилки і гнізда білого металу.

Каштанов нахилився і вигукнув здивований:

— Самородне срібло, очевидно в суцільній червоній сріблянійrudі.

— Знову мільйонні багатства! — посміхнувся Макшеев.

Після знаходження суцільної золотої жили, значення якої так розкритикував його вчений товариш, Макшеев ставився трохи призирливо до дарів мінерального царства цієї чарівної країни.

Посуваючись далі понад підніжжям скелі, геологи незабаром дісталися місця, де темночервоний колір змінювався чорним з жовтими і червоними плямами та жилками. Тут знову був суцільний магнітний залізняк. Трохи далі більш зруйновані, зриті долинами скелі були яскраво-жовтого і зеленувато-жовтого кольору. В них Каштанов упізнав свинцеві охри та окиснені свинцеві руди, в яких на глибині міг бути схований масивний свинцевий блик.

Ще далі, вгору ущелиною, на схилі підносилася велика скеля, що привертала до себе увагу своїм темнозеленим кольором. Здалека здавалося, що вона вкрита мохом або лишайниками. Від цієї скелі молоток відскакував з дзеньком і тільки з великими труднощами пощастило відбити невеликі грудочки, які ще більше здивували Каштанова.

— Самородна мідь суцільною масою, з поверхні окиснена, — сказав він.

— Ну й багатства в тутешній стороні! — вигукнув Макшеев. — Якої руди хочеш, та й е. Хоч став тут універсальний металургійний завод!

— Так, коли на зовнішній поверхні нашої планети руди не вистачатиме для ростущих потреб людства, йому, хоч-не-хоч, доведеться спуститися сюди за потрібними металами. Тоді і крига, і тумани, і хуртовини, — це все буде дрібницю для людини.

— Або ж люди просвердлять тунель-шахту з Європи чи з Америки через земну кору, щоб дістатися найкоротшим шляхом до цих величезних запасів! — пожартував Макшеев.

В цей час над геологами, що захопилися оглядом копальних багатств, швидко пронеслася велика тінь і одночасно почувся вигук Громеко:

— Остерігайтесь летючого ящера!

Обидва схопились за рушниці і підвели голови. Вгорі, метрів за двадцять над ними, ширяла величезна тварина темного кольору. По її льоту не важко було віднайти летючого ящера з породи птеродактилів. Він був значно більший від тих, яких бачили на березі моря, — розмах крил його становив близько шести метрів. Нахиливши вниз голову з величезним дзьобом, ящер визирає собі здобич і здивовано дивився на незнайомих двоногих істот.

Але мисливцям ніколи було чекати, поки він здасть собі справу. Бо ящер, коли б він кинувся з такої висоти на свою жертву, міг би вбити або дуже поранити її кігтями чи зубами. Макшеев швидко націлився і вистрелив. Птеродактиль метнувся в бік, натяжно замахав крилами, відлетів на схил ущелини і сів на виступі скелі, де почав мотати головою, розтуляючи і стуляючи зубату пашу.

— Мабуть його небагато влучило! — зазначив Макшеев, не наважуючись стріляти ще раз, бо тварина сиділа надто далеко.

В цей час на гаявинці, де зупинилися зоолог і ботанік, почувся голосний крик і слідом за ним постріл.

Зза ряду хвоців і папороті, що відмежовували русло струмка від підніжжя скель, вилетів другий птеродактиль, який ніс у своїх лапах якийсь великий темний предмет. Вирішивши покапити, що ящер поніс одного з товаришів, Каштанов вистрелив своєю чергою. Розбійник, махнувши крилами, випустив ношу і сам полетів перевертом за стіну дерев.

Геологи кинулися скільки духу в цей бік, щоб подати допомогу товаришеві, який упав з висоти кількох метрів. Алé, пробившись крізь гущину, вони здібалися з Громеко і Папочкіним, які бігли їм назустріч.

— Ви обидва живі й цілі? Хто ж з вас щойно випав з кітів ящера?

Товарині дружно зареготали.

— Ящер поніс тільки мій плащ, в який я загорнув зібрани рослини і поклав на галевині. Він, очевидно, думав, що то якесь падло, — пояснив ботанік.

— А я стріляв йому вслід, але мабуть схибив! — додав зоолог.

Заспокоївшись з приводу долі товаришів, геологи пішли разом з ними туди, де ще тріпотів підстрілений ящер. При наближенні людей він схопився на ноги і кинувся їм назустріч, махаючи одним крилом і тягнучи друге, очевидно перебите.

Він біг перевальцем, як качка, витягнувши вперед величезну голову, роззвивши пащу і злісно квакаючи. М'ясистий наріст на його перенісі налився кров'ю і став темночервоним. Ящер досягав на зріст людини, і, не зважаючи на рану, був небезпечним ворогом, а тому довелось докінчити його другим пострілом.

Поки Каштанов і Папочкін вивчали птеродактиля, Макшеєв і Громеко пішли шукати вкрадений плащ. Вони оглянули галевину до підніжжя скель, лазили по хащі, але нічого не знайшли.

— От так халепа, куди ж він подівся? — бурчав ботанік, витираючи піт, що заливав йому очі. — Не міг же він проковтнути моого плаща!

— Я добре бачив, як ящер випустив його після пострілу, — потвердив Макшеєв.

В цей час другий птеродактиль, що досі сидів на виступі скелі, знявся в повітря, спланував до верховіть хвощів і підчепив на одному з них якийсь темний предмет, з яким полетів далі.

— Чорт зна що! — вигукнув ботанік, — це знову мій плащ. Ми шукали його на землі, а він був на деревах.

Макшеєв уже цілився в ящера, що пролітав повз, але раптом плащ розгорнувся, сніп рослин посипався вниз, а наляканна тварина випустила з кітів свою здобич. Мисливець опустив рушницю.

— В цих птеродактилів, очевидно, небагато розуму, якщо вони тягнуть неістівне, — сказав Громеко, йдучи до плаща, що впав на землю.

— А може вони розумніші, ніж ви гадаєте. Чи не хотіли вони викрасти ваш плащ і ваше сіно, щоб влаштувати своїм дітям більш комфортабельне гніздо? — пожартував Макшеєв.

— Сіно? З якою в неповагою висловлюєт ся про мої ботанічні збірки! А щоб довести розум ящерів, бува ч не скажете ви, що він схопив мій плащ, щоб зодягти своїх голих дітей?

— Ні, цього я не скажу! — розсміявся Макшеєв. — Хіба що летючі ящери були царями юрського періоду і стояли на дуже високому ступені розвитку. Але навіщо ви набрали стільки однакових рослин? — додав він, побачивши, що ботанік підбирає розкидані по галевині стебла, які випали з плаща і скидалися на комиш.

— А от додайтеся, що це таке? — відповів Громеко, подаючи своєму супутникові одну з стеблин.

— Якийсь комиш, на мою думку, товстий і досить колючий. Його можуть споживати хіба тільки якінебудь ігуанодони.

— Ви відгадали, ігуанодони їдять його дуже охоче, але і ми не відмовимося від цього комишу.

— Невже? Хіба він придатний для супу?

— Ні, не для супу, а для чаю. Ось розламайте стебло.

Макшеєв переламав стебло, з якого втекла якась прозора рідина.

— Покушуйте сік цього видкого комишу.

Сік був ліпкий і солодкий.

— Невже це цукрова тростина?

— Якщо не цукрова тростина, що росте тепер на поверхні нашої планети, то, в усіякому разі, цукрова рослина.

— Як ви догадалися, що вона солодка?

— В роті молодого ігуанодона, якого задушив хижак на галевині, я бачив стебло якоєсь рослини; на дотик вона здалася мені ліпкою. Я почав шукати, де вона росте, і знайшов багато понад струмком і, звісно, покушував сік. Наші запаси цукру кінчаються. Можна замінювати цукор соком цієї тростини і навіть виварювати з неї цукор. Як бачите, мое сіно в деяких випадках стає у великій пригоді!

Повернувшись до забитого птеродактиля, Громеко показав і іншим товаришам свою знахідку, зза якої сталася пригода з плащем. Всі схвалили його план і вирішили, повертаючись назад, нарвати якомога більше тростини, щоб спробувати виварити цукор.

Мисливці попрямували далі ущелиною, на дні якої протікав струмок; понад ним ішла вузька смуга дрібних хвощів і жорсткої трави.

Незабаром тіснина перетворилася на справжню щіlinу, все дно якої було вкрите водою. Стало темно, похмуро і вогко. Мисливці йшли валкою — один за одним: попереду Макшеєв з рушницею в руках, позаду Каштанов, який випробовував молотком скелі.

Але ось спереду стало світліше, з'явилася зелень. Щілина швидко розширилася і перетворилася на досить велику улоговину, оточену скелями. Скелі знизу були стрімкі, а вгорі відступали уступами в усі сторони, утворюючи амфітеатр. Дно улоговини вкривала соковита й зелена трава, а в центрі було озеро, з якого й витікав струмок.

— Пху, як тут смердить! — вигукнув Громеко, тільки номисливці підійшли до озера.

— Справді, пахне дуже погано, ніби падлом! — потвердив Макшеєв.

— Часом чи не мінеральне це озеро, наприклад з сірчаними джерелами? — сказав Папочкін, нахиляючись до води.

Мисливці почали оглядатися навколо і звернули увагу на дивне шипіння, що чергувалося з звуками, які нагадували писк, коли водять пробкою по склу. Ці звуки чулися згори, з стін улоговини, але нікого не було видно.

В цей час над галевиною промайнула велика темна маса і сіла на один з уступів, звідки назустріч їй вереск і писк почулися особливо голосно.

— Птеродактиль! — вигукнув Макшеєв.

— Очевидно тут гнізда летючих ящерів, — додав зоолог.

— Ну, от вам і джерело смороду! Ці тварини, мабуть, дуже неохайні.

Ящер, що сів на уступ, незабаром знявся і, помітивши в улоговині людей, почав кружляти над нею, уривчасто квакаючи. На скелях і писк і шипіння одразу приніслись.

— Ах, замовкли малята!

— Цікаво було б добути яйця та молодих пташенят з гнізд, — сказав зоолог.

— Спробуйте лише здряпатися на ці урвища, а потім помірятися силою з батьками. Вони вам покажуть, де раки зимують!

— Е, та тут їх багато! — вигукнув Каштанов, показуючи на другого птеродактиля, що виліз зза уступа, тоді як ще два вже ширяли в повітрі.

— Що ж, почнемо стрільбу? — запропонував Макшеєв, якому хотілося загладити свій промах.

— Навіщо? Одного ми вже добули і оглянули, а набої треба берегти, — застеріг Каштанов.

— І краще відступимо; ліворуч, кругом! — поки всі гніздища не страйковалися, — сказав ботанік, якому перебування в смердючій улоговині було дуже не до смаку.

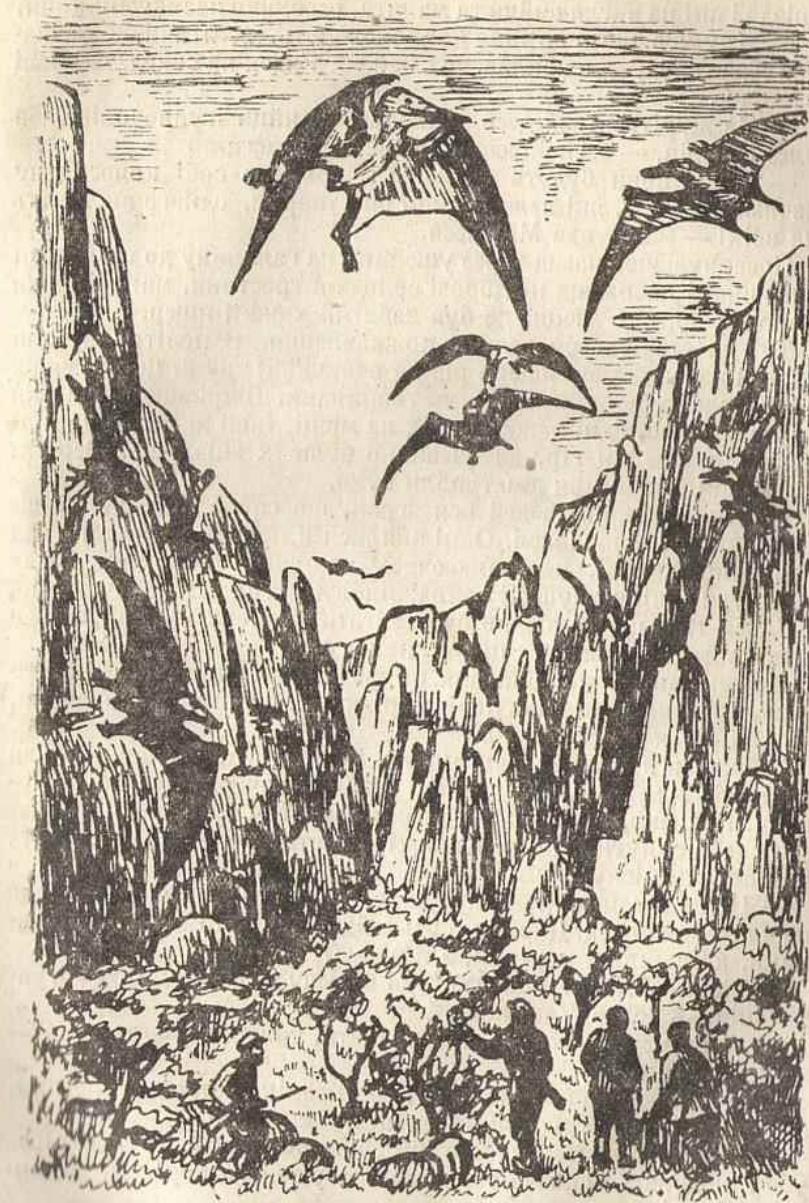
Над галевиною літало і квакало вже кілька ящерів, і мисливці вирішили, що краще послухатися поради Громеко. Ідучи до виходу в щілину, вони біля підніжжя стіни помітили цілі купи кісток різної величини, змішаних з виметами птеродактилів.

— Ми потрапили в помийну яму гніздища ящерів! — пожартував Макшеєв.

— Вони влаштувалися тут в безпечному місці, це — справжня фортеця.

— Мабуть на їх яйця і дітей нападають інші ящери, — пояснив зоолог. — Зверніть увагу, що хоч це й плазуни, але поведінка в них уже птахів.

— Цілком вірно. Крила дали змогу ім змінити звички своїх далікіх предків.

Над галевиною літало й квакало вже кілька ящерів.

— А все ж школа, що ми не могли віднати, як побудовані їх гнізда і які на вигляд яйця та малята, особливо насиджені яйця.

— Я думаю, що яєць вони не висиджують, як птахи, — зазначив Каштанов, — а покладають цей обов'язок на сонце, як інші плазуни.

— Не журіться, ми десь знайдемо ще яйця ігуанодонів або плезіозаврів, — заспокоював Громеко зоолога.

— Якщо вони будуть свіженькі, зробимо собі колосальну яечню. Уявляю, які великі яйця цих тварин, одного вистачить на всіх! — жартував Макшеев.

Повернувшись назад через ущелину на галевину до підніжжя височини і набравши по дорозі солодкої тростини, мандрівники попрямували до місця, де був забитий хижий ящер.

Тут спостерігалося велике пожвавлення. В повітрі шугали туди й назад летючі ящери різної величини; трупи цератозавра і ігуанодона були вкриті цими тваринами. Відриваючи шматки м'яса від туш, одні пожиралі їх на місці, інші ж несли на південь, до ущелин гір, де очевидно були їх гніздища. Вереск, квакання й шипіння шматували вуха.

При наближенні людей вся зграя, що справляла гульбище на трупах, сполохалася. Одні знялися й почали кружляти над галевиною, інші, перевалюючись на своїх коротких ногах і тягнучи напіврозпущенікрила, відбігли на бік. Вони, очевидно, найшлися так, що їм важко було літати. Папочкін встиг сфотографувати два моменти цього сполоху.

Наїдені ящери не нападали на людей, які порушили їх трапезу, а тільки розтинали повітря різкими звуками, що означали, як видно, їх невдоволення.

Забравши в хащі сковані плічка ігуанодона, мисливці пішли через ліс тим же сухим руслом. Наближаючись вже до улоговини, Громеко, який ішов попереду, раптом зупинився і показав своїм супутникам на глибокі відбитки величезних ступнів у вологому піску русла.

— Це не ігуанодон, — зауважив Папочкін. — Тварина йшла на чотирьох ногах. Дивіться, ось сліди задніх ніг з трьома пальцями, а ось сліди передніх з п'ятьма!

— І ступні мають іншу форму і більшу величину, ніж у ігуанодонів, — додав Каштанов.

— А чи можна за ступнею визначити, хижак це чи травоїд? — запитав Макшеев.

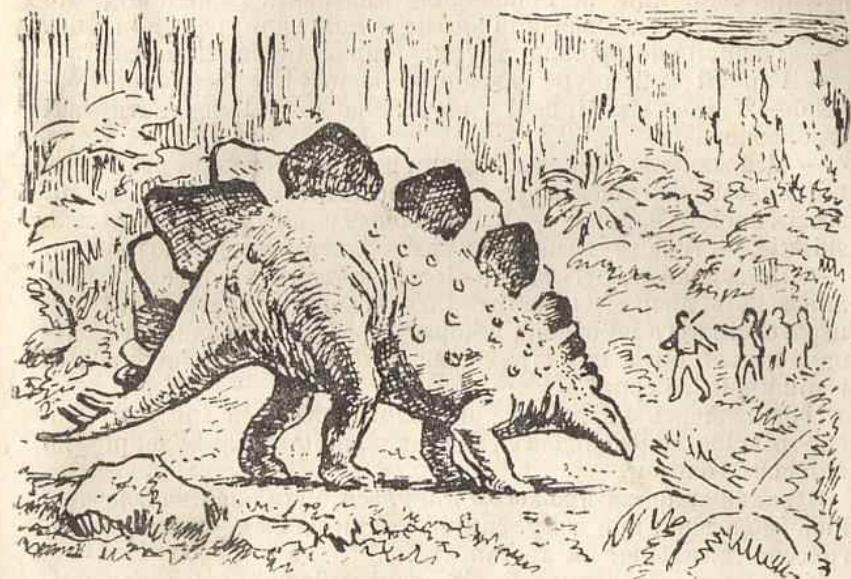
— Я думаю, що це травоїд. Пальці закінчуються не кігтями, а щось ніби копитами, якими хапати не можна.

— А ось і відбиток хвоста, більш короткого й тонкого, ніж у ігуанодона, — сказав зоолог, показуючи на борозну, що вилася між відбитками ніг.

— В усякому разі тварина дуже велика і, очевидно, вона десь тут поблизу нашого озера, бо сліду назад немає, — сказав Громеко.

— Отже, тримаймо руш і ці напоготові і будьмо обережні! — застеріг Макшеев.

Повільно, крок за кроком, мисливці посувалися вгору руслом, пильно дивлячись уперед. Але ніхто не з'являвся, тільки бабки й жуки ширяли й літали над верховіттями хвощів та папороті. Пройшовши вузьким зеленим коридором до скель, мисливці зупинилися вагаючись.

Стегозавр досягав вісімок метрів завдовжки і до чотирьох метрів заввишки.

Прошепотівши товаришам, щоб вони почекали, Макшеев пробіг по ущелині і потім подав сигнал, щоб інші приєдналися до нього. В улоговині всі сковалися за деревами біля її входу і могли спостерігати цікаве видовище.

На галевині паслося страховощ, яке своїми розмірами перевершувало все, що мандрівники до цього часу бачили в Плутонії — країні вимерлих велетнів.

Тварина досягала восьми метрів завдовжки і до чотирьох метрів заввишки. Передні ноги були набагато коротші від задніх і масивний тулуб, похилений вперед, закінчувався надзвичайно маленькою головою, схожою на голову ящірки. Вздовж спини йшли двома рядами щитки або пластинки, що стирчали вгору і трохи набік, наче крильця. Чотири пари найбільших з них здіймалися над тулубом, три пари маленьких — над товстою шию і дві пари — над хвостом. На менш масивному і коротшому, ніж у ігуанодонів і цератозавра, хвості було ще

три пари довгих шипів нижче від пластин. На голій зморщений шкірі страховища подекуди були порозкидані бородавкоподібні горічки: густіше дрібніших було на шиї й голові, рідше і більших на тулубі та хвості. Темнобурі плями і розводи на брудно-зеленому фоні шкіри посилювали відвортний вигляд тварини.

Вона спокійно паслася на березі озера, захоплюючи пучки солодкої тростини та дрібних хвоців своєю великою пащею, розміри якої ніяк не відповідали маленькій голові. Під час руху тулуба щитки на спині злегка помахували, наче крильця.

— Точнісінько крильця амура! — прошепотів Макшеєв.

— Гарний цей амур юрського періоду! — засміявся Громеко. — Я ніколи не міг собі уявити, що можуть існувати такі страховища.

— Цей жахливий вигляд, щитки, шипи, бородавки, розводи — все це засоби для відстрашування ворогів цієї мирної і, очевидно, зовсім плохої тварини, — сказав зоолог, який уже зробив кілька знімків. — А як звуть цього амура? — звернувся він до геолога.

— Це, звичайно, стегозавр, найоригінальніший із того ж отряду динозаврів, до якого належать і ігуанодони, і цератозавр, і трициртопс, якого ми бачили раніше. У верхньоюрський час існувало кілька родів цих страховищ, останки яких були знайдені в північній Америці.

Надивившись на ящера, мисливці зробили з своєї засідки постріл, що лунюю відбився від скель, а потім разом закричали не своїм голосом.

Злякана тварина прожогом кинулася бігти, перевалюючись, ніби іноходець; при чому, спинні щитки билися один об один, голосно ляскуючи, як кастаньєти.

Коли вона зникла з очей, мисливці вийшли з своєї засідки, набрали води з озера і попростували вниз руслом до своеї стоянки, смакуючи наперед обід із смаженої молодого ігуанодона та відпочиною на березі спокійного моря.

32. ПОГРАБОВАНІ ДОЧИСТА

Але як були всі здивовані, коли, вийшовши з лісу на берег моря, вони побачили, що намет зник.

— Ми певно помилилися і вийшли на друге місце — висловив здогад Каштанов.

— Не може бути! — відповів Макшеєв. — Ми щойно перелізли через загороду, яку спорудили вчора біля виходу сухого русла поблизу стоянки.

— Правильно, але в такому разі де ж намет?

— А де всі речі?

— Де Генерал?

Збентежені мандрівники побігли до місця, де мав стояти намет. Але на цьому місці це було нічого: ні намету, ні речей,

ні навіть клаптика паперу. Залишились тільки естакіде, погасло й уже вистигло, та дірки в ґрунті від вийнятих кілок-ків намету.

— Що це означає? — сказав Громеко, коли всі четверо стояли біля слідів свого вогнища, на якому мали намір смажити ігуанодона.

— Рішуче нічого не розумію! — підувалим голосом пробуромотів Папочкін.

— Ясно, як день, що нас дочиста обікрали! — вигукнув Макшеєв.

— Ale хто, хто? — закричав Каштанов. — Адже це могли зробити тільки розумні істоти, а ми таких не зустрічали на всьому нашему шляху з того часу, як залишили «Полярну зірку».

— Не могли ж розтягти наших речей ігуанодони!

— Або стегозаври!

— Чи плезіозаври!

— А чи не занесли їх ці проклятущі птеродактилі в свої гнізда? — промовив Громеко, який пригадав випадок з своїм плащем.

— Це неймовірно! I намет, і посуд, і постіль, і всякі дріб'язки! Я не можу припустити з їх боку такого виявлення розуму і хитрощів, — відповів Каштанов.

— А наші човни? — вигукнув Макшеєв.

Всі побігли на край лісу, де перед тим, як іти в екскурсію, сковали в хащі човни і весла. Те й друге було на місці.

Ми залишили наш плащ на березі моря проти намету, — зазначив Громеко. — А тепер він теж зник.

— Що ж ми робитимемо? — вигукнув зоолог, висловлюючи загальну непевність. — Без намету, без харчів і одягу, без посуду ми загинемо на березі цього клятого моря!

— Обміркуймо спокійно наше становище, — запропонував Каштанов. — Передусім відпочинемо і підкріпимо свої сили: втока і голодний шлунок — погані порадники. М'ясо ми принесли з собою, розпалимо вогнище і підсмажимо його.

— І поп'ємо водички з цукром! — додав Громеко, показуючи на принесену бляшанку з водою і велику горстку солодкої тростини.

Розпаливши вогнище, порізали м'ясо на шматочки, понизували їх на палички і поставили до вогню смажитися. Сівши поблизу вогнища, посмоктуючи стебла тростини й запиваючи водою, обмірковували далі таємниче зникнення намету.

— Ми тепер на становищі Робінзона на безлюдному острові! — пожартував Макшеєв.

— З тією різницею, що нас четверо і що в нас є рушниці та певний запас патронів, — зауважив Каштанов.

— Треба порахувати їх і витрачати дуже обережно.

— У моїй фляжці склянки дві коньяку, — заявив Громеко, який носив це питво, як лікар, для нагальних потреб.

— А в мене в сумці маленький чайник, складана склянка і кілька заварок чаю, — додав зоолог, що не ходив в екскурсії без цього запасу.

— Це добре! Принаймні можна буде зрідка поласувати чаєм, — сказав Макшеев. — У мене в кишенях, на жаль, крім лульки, тютюну, компаса та записної книжки немає нічого.

— І в мене теж, коли не брати до уваги наших молотків.

— Шашлик готовий! — проголосив ботанік, який стежив за паличками з м'яском.

Кожний узяв свою паличку, і всі почали їсти. Але м'ясо було не посолоне і не дуже присмачне на смак.

— Доведеться пошукати солі на березі моря! — зазначив Макшеев. — Треба було хоч умочити м'ясо в морську воду.

Поки іли м'ясо, чайник зоолога закипів, і к жному по черз припала склянка чаю, підсолоджена соком тростини. Напившись і закуривші лульки, відновили розмову про план дальших дій. Усі згодилися, що треба одразу ж почати переслідування грабіжників, виявивши напрям, яким вони пішли з речами.

— Треба добре оглянути тут, навколої нашої стоянки, — запропонував Макшеев. — Грабіжники могли дістатися сюди й повернутися назад або повітрям, як гадає Михайло Гнатович і що мені здається і ймовірним, або водою, скористувавшись нашим плотом, або сушкою. Але до води они також повинні були йти сушкою. Отже, якщо вони не з'явилися через повітря, то повинні залишити сліди в той чи інший бік від нашого намету.

— Шкода, що ми одразу не подумали про це, а бігали туди й назад і могли вже позатоптувати сліди грабіжників!

— Понад скелями на схід пройти далеко не можна, як ми переконалися вчора, — продовжив Макшеев. — Руслом вони теж навряд чи пішли: воно загорожене, і, крім того, ми нікого не зустріли і підозрілих слідів не бачили. Отже, слідів грабіжників треба шукати або на самому березі моря, або на захід понад цим берегом.

— Цілком вірно! — зазначив Каштанов. — Ці два напрями найбільш імовірні.

— Отже, берімося до роботи. А тому, що у вислідкуванні я далек досвідченіший від усіх вас, — закінчив Макшеев, — то я попрошу всіх посидіти на місці, поки не вивчу місцевості навколо стоянки.

Ставши навколошки, Макшеев почав старанно вивчати ґрунт навколо того місця, де стояв намет. Потім він пересунувся до берега моря, оглянув місце, де лежав пліт, повернувшись назад і пішов на захід понад морським берегом. Відійшовши кроків на двісті, він устромив суху палку в пісок і повернувся до своїх товаришів.

— Наше майно пограбували не люди і навіть не скінебудь ящер. Його викрали якісь в лісі комахи. Про це свідчать сліди їх ніг, які видно всюди. Їх дуже багато, кілька десятків.

Спершу я подумав, що речі понесли до плота і повезли водою, але виявилося, що до самої води сліди не дохо ять і немає ознак того, щоб пліт стягували у воду. Він зник якимось незрозумілим способом. Намет і речі почали понесли, почали потягли по піску на захід, понад берегом моря. Грабіжники мають шість ніг, а тулуб їх становить близько метра завдовжки, що видно з відбитків на піску.

— Здорові тварюки! — вигукнув Папочкін.

— Ale що ж трапилося з Генералом? — запитав Каштанов. — Чи вбили його, чи поволокли живого, щоб там з'їсти, а чи він утік кудинебудь, злякавшись грабіжників?

— Слідів Генерала багато навколо намету, але вони здебільшого перекріті слідами комах і, виходить, старіші від цих. Свіжої крові ніде не видно, немає і будь-кіх частин пошматованіх собакою комах. Я думаю, що Генерал утік від численних невиданих ворогів і ховається в хащі. А проте, треба ще дослідити ґрунт понад краєм лісу.

З цими словами Макшеев знову заходився вивчати сліди від місця, де стояв намет, до узлісся. Понад лісом він пройшов кілька разів назад і вперед, уважно оглядаючи ґрунт, арешті зупинився і покликав товаришів до себе.

— Ось тут Генерал пішов у хащу, але з ним перед цим щось трапилося: він волік задні ноги по землі.

Обрубавши мисливським ножем нижні гілки хвоців, Макшеев поліз, зігнувшись, у хащу, весь час кличучи посистом собаку і зупиняючись, чекаючи на відповідь. Нарешті почулося скиглення і трохи згодом під навислих гілок виліз Генерал, але в жахливому вигляді. Все тіло його надулося, а задня половина безсила волочилася по землі.

— Що з тобою, Генерале, бідолашна собачко? — говорив Макшеев, гладячи по голові тварину, яка привітно скавчала й лизала йому руки. Інженер рачки виліз назад з темної хащі, а слідом за ним вилізла й собака, що викликала своїм жалюгідним виглядом загальне співчуття.

— Грабіжники перебили її хребет? — запитав Папочкін.

— Не думаю, — відказав Громеко, оглядаючи собаку. — Звісно ні, — продовжив він, — певніше, що вони поранили Генерала отруйними стрілами. На спині в нього кілька маленьких ранок з загуслою вже кров'ю, а хребет цілий.

— До чого тут стріли? — здивувався Макшеев. — Адже грабіжники були комахи!

— Я й забув! В такому разі вони пожалили або покусали собаку отруйними щелепами чи жалами.

— Що ж нам робити з Генералом? — Можна його вилікувати?

— Я думаю, можна. Коли б отрута була смертельна, собака вже здохла б. На нещастя нашу аптечку вкрадено з іншим майном. Доведеться спробувати холодні компреси.

Макшеев взяв на руки Генерала, що жалісно скавчав, і поніс до берега моря. Громеко почав поливати його тіло водою. Собака спершу пручалася й скавчала, але незабаром холод виявив свій вплив, і вона вгамувалася. Тоді її поклали задньою половиною тіла у воду.

Поки ботанік порався над Генералом, інші витягли з хащі обидва човни та весла, спустили їх на воду і склали в них решту майна, яке під час нещасливої екскурсії було при них. Далі двоє сходили знову до озера в скелях, щоб поповнити запас прісної води, а двоє в цей час підсмажували запас Ім'яса ігуанодона, щоб не зупинятися під час переслідування грабіжників для готування їжі.

За той час, поки мандрівники збиралися, опух у Генерала помітно поменшав, і він почав підводитися на ноги. Вирішили взяти його в човні, двом іхати в човнах з майном понад берегом, а двом іти по слідах грабіжників, поки вони трималися берега. Таким чином човнярі, в разі потреби, могли подати допомогу пішоходам, чи взяти їх у човни, а пішоходи могли зупинити човнярів, якщо сліди відбігатимуть у глибину країни.

33. ПО СЛІДАХ ГРАБІЖНИКІВ

Макшеев і Громеко пішли пішки, Каштанов і Папочкін поїхали в човнах, не відстаючи від пішоходів, але й не випереджаючи їх. На щастя погода була тиха, і море ледве хлюпотіло на пляжі. Макшеев ішов попереду по слідах грабіжників, часом зупиняючись і обмінюючись зауваженнями з ботаніком. В одному місці, наприклад, було видно відбитки багатьох пограбованих речей, що їх грабіжники клали на землі, очевидно під час відпочинку; в другому були помітні ясні відбитки плота, побачивши які Макшеев вигукнув:

Загадка з плотом теж вияснилася: грабіжники понесли його на собі.

— На якого біса? — запитав Громеко.

— А на якого біса їм потрібний був наш намет, постільта інші речі? Адже вони забрали навіть зразки золотої й залізної руди, що ми з Петром Івановичем вчора зібрали.

— Просто збагнути важко, що це за звірі! Можна подумати — розумні істоти. Мене не здивує, якщо вони поставлять намет, спатимуть на нашій постелі і істимуть з нашого посуду.

— Все може бути в цій чудесній країні минулих геологічних періодів. Хіба не могли деякі комахи в юрські часи піднятися до високого ступеня розумового розвитку і відогравати роль царів природи?

— Але ж і в сучасному періоді є розумні комахи, що живуть громадами за певними законами, наприклад, бджоли або мурашки.

— Страйайте, ви мені подали думку! Чи не мурашки загарбали наше майно?

— А чому не бджоли або осі?

— Якщо взяти до уваги вдачу мурашок зовнішньої поверхні нашої планети, то їм більше личить роль грабіжників. Адже мурашки тягнуть у свій мурашник всякий мотлох, навіть зовсім ім непотрібний, і надзвичайно сильні порівняно з своєю величиною.

— Так, бджоли далеко слабіші і збирають у вулик тільки мед та віск, а осі тягнуть істівне. Крім того, і ті і другі — крилаті, а наші грабіжники, очевидно, безкрилі.

— Я теж так думаю, хоч і крилаті комахи могли тягти по землі такі предмети, які надто важкі, щоб переносити їх в повітрі.

— Одне слово ми, здається, на правильному шляху: перша підозра — на мурашок, друга — на ос, третя — на бджіл.

— І ті, і другі, і треті належать до комах, які кусаються або жалять і впускають у рану отруту. Я гадаю, що вони і вжалили Генерала, коли він захищав від них намет.

— Правильно! Укуси цих комах викликають опух, великий біль; коли ж узяти до уваги їх величину, то можна припустити і тимчасовий параліч під впливом отрути.

Так, обмінюючись міркуваннями з приводу природи грабіжників, наші мандрівники йшли години дві і за цей час дуже втомилися, бо пісок пляжу був дуже пухкий і йти ним було важко.

— Ну, я більше не можу! — сказав нарешті Громеко, зупиняючись і витираючи піт, що заливав йому очі. — Сьогодні надзвичайно душно і тобі найменшого вітерця.

— Зате море спокійне, і наші товариші не відстають від нас.

— Чи не поміняться нам з ними? Ми втомилися працювати ногами, а вони — руками.

— А чи зуміють вони йти по слідах грабіжників? А проте, спробуємо.

Макшеев гукнув на товаришів, що пливли в човнах. Коли вони пристали, він показав Каштанову й Папочкіну сліди комах і деякий час ішов з ними, стежачи, як вони розбиратимуться в цих слідах. Потім він і ботанік полізли в човни, з задоволенням простягли ноги і взялися за весла.

Місцевість зберігала той же характер. Понад берегом моря йшов піщано-гальковий пляж, на сотню-дві кроків завширшки, що його, очевидно, заливали хвили під час великої бурі. Понад пляжем ішла суцільна стіна хвоців та папороті, в якій тільки зрідка можна було помітити вузький розрив — сухе русло, таке, як оглядали напередодні. На піску під промінням сонця вигрівалися ігуанодони, які при наближенні людей і човнів тікали в ліс. На морі інколи з'являлися плезіозаври і плавали, граційно вигнувшись ший, наче величезні чорні лебеді. Над лісом часто пролітали летючі ящери, зорячи, чи нема поживи на березі моря.

Години через дві після того, як Макшеєв і Громеко сіли в човни, попереду показалися червоні горби, що доходили до берега моря, перериваючи стіну лісу. Тут знайшли більш глибоке й широке сухе русло. Воно йшло в глибину країни, відмежовану ліс від горбів, що являли собою скupчення дрібного червонуватого піску. Сліди грабіжників повертали вгору руслом, пішоходи гукнули на товаришів, які сиділи в човнах, щоб вони пристали до берега.

Переконавшись, що грабіжники справді повернули з морського берега в глибину країни, мандрівники почали радитися. Ім доводилося тепер залишити човни і продовжувати переслідування пішки.

Але за цілий день екскурсії, хідні, клопоту та хвилювань вони дуже потомилися; крім того і Генерал був ще дуже слабий. Тим то вирішили відпочити кілька годин на березі моря, що давало певну прохолоду, на яку не можна було розраховувати далеко від води цього страшенно душного й пекучого дня.

Витягши човни на берег, швидко розіклали вогнище, підсмажили м'ясо і скип'ятили чай. Генералові зробили знову холодні компреси.

Підкріпивши свої сили, троє полягали спати просто на піску, а четвертий залишився на варті, бо треба було вжити застережних заходів проти нападу ящерів або таємничих комах.

Три години минули спокійно. Остання варта припала Каштанову. Він лежав на піску, майже біля самого берега, міркуючи про дальшу долю експедиції, яка буде сумною, коли не пощастиТЬ відбити свого майна в грабіжників. Помалу, під впливом ністерпної задухи, він почав дрімати і раптом прокинувся від кошмару: Йому приснилося, що на нього навалився велетенський ящер і великим липким язиком лиже лице. Обгорнений жахом, він зі стогоном розплюшив очі і побачив прямо над собою морду Генерала, який поклав одну лапу Йому на груди і жалісно скавчав.

Вірний пес недаремно розбудив Каштанова. Підвівши голову, Каштанов побачив, що горизонт на півночі зовсім потемнів: насувалася тропічна гроза, якої вже зазнали мандрівники на ріці Макшеєва. Чувся безперервний гуркіт, і темну стіну туч безупинно краяли яскраві блискавки.

Гаятися не було часу. Треба було війті подалі від берега моря, яке мало розгулятися не на жарт. Каштанов розбудив товаришів. Вирішили бігти до горбів, бо в лісі було не менш небезпечно, ніж на березі моря. Човни поволокли за собою, побоюючись, що хвилі змиють і понесуть їх.

Зійшовши на гребінь першої гряди горбів, в яких Каштанов одразу виявив морські дюни, мандрівники побачили, що за нею розгортається глибока долина, паралельна берегові моря і зовсім неродюча, як і обидва схили гряди. Скрізь було видно той самий червонуватий пісок; він палав під промінням Плутона, якого ще не заступила грозова хмара.

В цій долині мандрівники вирішили переждати грозу. Переїхавши човни догори, вони сховалися під ними. Це був їх єдиний захист від зливи, бо непромокальні плащи, як і інший одяг, були пограбовані.

Гроза не примусила довго на себе чекати. Синьо-багровий вал насунувся вже на половину неба. Плутон сховався, швидко темнішало і перші пориви вітру пронеслися над долиною, зриваючи з гребеня дюн струмини піску. Дюни наче димом взялися, повітря сповнилося гарячим піском і стало ще задушливіше. Але ось налетів і ураган. Каштанову, який виглянув спід човна, здалося, що вся перша гряда дюн знялася в повітря і ринула в долину. Піщаники сипалися цілими потоками на човни. Ліс хвощів, що його було видно в широкому гирлі долини, тримтів під натиском бурі, ніби очеретяні хащі. Стрункі стовбури хвощів гнулися майже до землі, віти звивалися в повітрі, як косма зеленого волосся; летіли зірвані верховіття, сучки, стебла. Сутінок раз-у-раз зникав у сліпучих спалахах блискавок, після чого здавався ще густішим. Грім гуркотів не вгаваючи.

Але ось по човнах заторохтили великі краплі дощу і полила злива, яка одразу очистила повітря від піску й пилу. Хоч вітер ще бушував, але намоклій пісок вже не здіймався в повітря. Не зважаючи на масу води, що лила на землю, з схилів дюн стікали тільки невеликі струмки, які швидко зникали, бо пісок жадібно вбирав воду.

Швидко промчала гроза. Плутон почав проглядувати крізь розірвані хмари. Дощ перестав, і мандрівники хотіли вилізти спід човнів, де їм доводилося напівлежати в задусі. Та не так це легко — човнів не можна було підняти. Вони були придушенні купами піску, нанесеною бурею і намоченою водою, під вагою якого їх дно угиналося.

— Ми заарештовані під човном! — вигукнув Папочкін. — Допоможіть нам звільнитися.

— Ми самі заарештовані! — відповів Макшеєв, що сидів з Каштановим і Генералом під другим човном.

— Що ви думаете робити?

— Зираємося прокопати собі прохід у пухкому піску під бортом човна.

— Ідея! Ми зробимо те ж саме.

Деякий час було тихо, тільки чулося сопіння людей, які прокопували собі хід у піску, наче кроти.

Потім спід носа одного човна виліз на череві брудний і розпатланий Макшеєв, слідом за ним Каштанов і, нарешті, Генерал, а спід другого човна з'явилися зоолог і ботанік.

Далі довелося звільнити човни від нанесеної на них піску і тягнути їх униз долиною до сухого русла. Але, діставшися русла, мандрівники зупинилися здивовані: тут велика річка котила свої бурхливі, жовто-червоні води. Річкою не можна було пливти, але й перебrestи теж не змоги.

— Продовжувати п'ереслідування неможливо! — засмучено сказав Громеко. — Доведеться чекати, поки стече вода.

— Це не так страшно, — зазначив Макшеев. — Далеко сумніше те, що вода в руслі і дощ скрізь знишили сліди грабіжників, і ми не знатимемо, куди вони попрямували.

І навіщо ми тільки зробили привал! — з серцем сказав Папочкін. — До зливи ми напевне встигли б пройти десяток кілометрів і, можливо, дісталися б уже до пристановища грабіжників.

— Ну, зробленого не повернеш! Я гадаю, що шукати це пристановище доведеться недовго. Не могли ж вони тягнути наші речі цілі десятки кілометрів, — заспокоював Каштанов.

Вода в руслі спадала перед очима мандрівників і через півгодини залишились тільки калюжі в заглибинах ґрунту.

— В дорогу! Вода стекла! — сказав Макшеев.

— Але що ж ми робитимемо з човнами? Не тягнути ж їх за собою в глибину країни невідомо скільки кілометрів! — сказав Каштанов.

— Доведеться їх залишити поблизу моря, але тільки треба сховати якось від тих же таємничих грабіжників.

— Закопаємо їх у пісок, — запропонував Громеко.

— Добра думка! Пісок пухкий і доведеться працювати своїми двома лопатами, іншого виходу немає.

34. ЦАРІ ЮРСЬКОЇ ПРИРОДИ

Сховавши човни, мандрівники попрямували вгору руслом, в якому вода вже не текла. Але великі калюжі і липка глина подекуди примушували вилізати на той чи інший берег. Ішли обережно, пильно озираючись навколо і тримаючи рушниці напоготові, якщо бува несподівано здираються з грабіжниками. Ліворуч від русла йшов той же ліс хвоїв, папороті і пальм, тоді як праворуч одна за однією підносилися гряди червонуватих голих дюн. Пристановище грабіжників могло бути як у лісі, так і серед дюн.

Через деякий час натрапили на щось темне, що лежало в руслі напівзанесене піском та мулом. Відкопали і побачили перед собою величезного чорного мураха, тіло якого становило близько метра завдовжки, голова була трохи менша від людської, а скорчені в передсмертній агонії лапи закінчувалися гострими кігтями.

— Ось цар природи юрського періоду! — вигукнув Каштанов. — Якщо їх колонії або житла так населені, як мурашини на земній поверхні, нам доведеться мати справу з тисячами ворогів, — сказав Папочкін.

— Так, ворогів хижих, розумних і нещадних, — додав Громеко.

В цей час Генерал, що плентався позаду і іноді лягав відпочивати, підійшов ближче. Побачивши мертвого мураха, він розлючено кинувся на нього, злібо гарчачи.

— Еге, пізнаєш, друже, одного з тих, хто тебе покусав! — вигукнув Макшеев, стримуючи собаку.

Трохи далі натрапили на труп другого мураха, а потім і третього. Очевидно, злива застала деяких грабіжників ще в дорозі і вода понесла їх.

Показалися мурахи, що котили поперед себе великий, більш предмет яйцевидної форми.

— Ці чорні дияволи перемочили і попсували всі наші речі! — вигукнув розpacливо Громеко.

— Так, сумнівно, щоб ім вистачило розуму нап'ясти намет і сховатися в ньому разом з речами! — потвердив Папочкін.

— Я думаю, що вони дісталися свого житла раніш зливи, — зазначив Макшеев. — Адже вони рушили в дорогу далеко раніше від нас, а ми ще в двох місяцях відпочивали по кілька годин.

Пройшли ще кілометрів два мовчкі. За руслом ліс почав ріднати і в ньому з'явилися численні тропки. На піщаних грядах, особливо ж у долинах між ними, вже видно було рослинність: кущі, пучки трав, дрібні хвої.

Раптом Макшеев зупинився і показав своїм супутникам на найближчу долину між двома грядами, де по піску рухалося двоє темних тіл, які то тягнули, то котили якусь білу қулю.

— Мурахи?

— Очевидно! Що ж вони тягнуть? У нас нічого круглого і білого не було.

— Знайшли якусь іншу здобич.

— Чи не відіб'ємо ми її в них?

— Ні, краще сховатися, а потім підемо слідом за ними, вони доведуть нас до мурашиника.

— Тільки тримайте Генерала, щоб він не кинувся на них. Мандрівники відійшли трохи назад і сховалися за узліссям.

Незабаром зза кущів біля входу в долину показалися мурахи, що котили поперед себе по піску великий білий предмет яйце-видної форми.

— Невже яйця цих мурахів такі великі? — запитав Макшеєв.

— Ні. Це певно яйце якогонебудь летючого ящера, яке вони викрали і котять до свого житла, — сказав Папочкін.

— А як ви думаете, ці яйця ящерів істівні?

— Чому ж ні? Адже ідять яйця черепах, то чому не з'сти яйце ящера?

— Це треба взяти до уваги, — зазначив Громеко. — Тепер, коли в нас з харчами погано і коли треба берегти набої, яечня була б дуже доречна.

— Для такого великого яйця потрібна відповідна сковорода, якої в нас немає.

— Обійтися й маленькою! Проб'ємо в яйці дірочку з одного боку, перемішаемо паличкою жовток та білок, підсипемо солі і братимемо на сковороду скільки треба.

— Але в нас взагалі сковороди немає, мурахи забрали нашу кухню.

— Я й забув. А чи не можна зробити сковороду з шкаралупи яйця — обережно зрізати вершечок яйця і на ній смажити?

— А на чому ж? — У нас немає масла.

— Є сало ігуанодона.

Поки мисливці висловлювали ці кулінарні міркування, мурахи докотили яйце до берега русла і зупинилися вагаючись, бо береги його були стрімкі. Скинути яйце з кручини було не важко, і на м'якому піску воно б не розбилось, але підняті на таку ж висоту на другому березі — це здавалося надто важким завданням для мурахів.

Комахи тим часом бігали навколо яйця і понад кручею, воруваючи вусиками і торкаючись ними один одного, очевидно радячись.

Далі один зліз у русло, оглянув протилежний берег, постояв перед ним, наче замисливши, нарешті побіг понад ним, часто зупиняючись і оглядаючи кручу.

Кроків за п'ятьдесят далі він знайшов менш круте місце, яке, на його думку, було підходжим, щоб улаштувати спуск. Він і почав робити його, працюючи передніми ногами і щелепами, відриваючи грудки з мілі і відтягаючи їх на бік.

Другому мурахові, що залишився біля яйця на варті, незабаром набридо чекати; він теж спустився в русло і побіг по слідах товариша, якого не було видно зза повороту берега.

— Чи не потягти нам яйце, залиш не мурахами? — запропонував Громеко.

Ця думка спершу сподобалася, але потім виникли деякі сумніви.

— Поперше, вони можуть помітити нас, і ми передчасно виявимо їм свою присутність; подруге, не знайшовши залишеного

яйця, вони почнуть шукати його скрізь навколо, а ми, замість іти слідом за ними до мурашника, ховатимемося в кущах і прогаємо час, — сказав Каштанов, відкидаючи пропозицію ботаника.

Але в цей час Папочкін помітив у тій таки долині між піщаними грядами ще одну пару мурахів, що котили друге яйце.

— Тепер мабуть ваші аргументи — не займати першого яйця — відпадають, — сказав він.

— Ну, тоді швидше за роботу!

Макшеєв і Громеко перебігли русло, підняли вдвох яйце, що мало півметра в поперечнику, і перенесли його до своєї засідки на узлісся.

Потім Макшеєв рукою обережно замів сліди ніг у руслі, що могли показати мурахам, якщо вони достатньо розумні, куди поділося яйце.

Незабаром в руслі з'явилися обидва мурахи, що бігли до залишеної здобичі. Вилізши на берег і не знайшовши яйця, вони почали бігати туди й назад, підбігали один до одного, воруваючи вусиками і, очевидно, були збентежені.

В цей час у гирлі долини з'явилися інші мурахи, що котили друге яйце. Побачивши їх, перші кинулися їм назустріч і, очевидно, гадаючи, що ті викрали їх здобич, стали віднімати її.

Почалася колотнеча; мурахи спиналися за чотирьох задніх ногах, піднімаючи передню пару і намагаючись вп'ясти щелепами в шию супротивника й перегризти її. В запалі боротьби одна пара наблизилася до берега русла і упала з кручини. Під час падіння один мурах опинився на другому, скористувався зручною хвилиною і майже відкусив голову суперникovi.

Залишивши його, він побіг на допомогу товаришеві, який знемагав у боротьбі; вдвох вони швидко подолали ворога і покотили яйце до русла.

Мандрівники стежили з великом інтересом за бійкою, але ніяк не могли вирішити, яка пара мурахів перемогла, бо всіх цих комах зовсім не можна було відрізнити одну від однієї.

Мурахи-переможці зупинилися біля берега русла, порадилися, потім скотили в нього яйце і покотили під гору.

В кількох місцях, де протилежний берег здавався їм більш низьким, вони зупинялися і пробували підняти яйце нагору. Але їх кігти були недостатньо сильні, щоб пробити тверду шкаралупу, яйце ковзалося в їх лапах і падало назад.

Діставшись до того місця, де в березі русла був прокопаний спуск, мурахи помітили його, оглянули і зробили спробу підняти його нагору, підпираючи його своїми тулубами.

Це їм пощастило, і вони покотили його далі тропою, що йшла в глибину лісу. На підставі дій цієї пари можна було зробити висновок, що перемогли другі мурахи.

Тепер залишалося йти тропою услід за мурахами. Але, не знаючи, чи далеко доведеться йти, треба було спершу покінчити

з яйцем, що його відняли у мурахів; нести його було важко, а котити лісом незручно. Тим то швидко розікляли вогонь у ямі, викопаній у піску, спекли круто ціле яйце, поділили на частини, а з шкаралупи зробили кілька тарілок і сковороду.

Після вечеї мандрівники пішли в глибину лісу тропою, добре втоптаною, але вузькою і незручною. На висоті одного метра від землі гілки хвоїв спліталися так, що доводилося лізти або йти зігнувшись; очевидно тільки мурахи користувалися цією тропою.

Через півгодини ліс почав рідшати. Мурашина тропа часто роздвоювалася, перетиналася іншими, і Макшееву доводилося пильно стежити за слідом яйця, тоді як Каштанов на око знімав карту місцевості, заселеної їх ворогами.

— Дивно, що ми досі в лісі не зустріли жодного мураха, — сказав Каштанов.

— Вони напевне мають певні години для відпочинку і сну, а інші тварини не насмілюються наблизитися до мурашника.

Але ось спереду показався широкий прохід. Очевидно ліс закінчувався, а на галявині за ним міг бути мурашник. Тим то треба було подвоїти пильність. Зоолог і ботанік залишилися з Генералом, а Каштанов і Макшеев пішли на розвідку.

Дійшовши до краю лісу, вони зупинилися під захистом останніх дерев і почали оглядати місцевість. Ліс змінила велика галявина, правильніше пустир, на якому зовсім не було рослинності, — тільки де-не-де стирчали об'їдені стебла.

Серед цього пустиря, недалеко від узлісся, здіймався великий плоско-конічний горб, метрів дванадцять заввишки і більш як сто метрів у поперечнику; він складався з стовбуру дерев, по-кладених один на один.

З допомогою біноокля можна було побачити, що стовбури розміщені не безладно, а за певною системою, утворюючи складну, хоч і грубу будову. В багатьох місцях на різній висоті темніли вхідні отвори, але мурахів ніде не було видно, — вони безумовно спали.

Пустир з усіх боків був оточений лісом, височинами та дюнами, і мурахи були єдиними господарями його. В західній частині пустиря, понад підніжжям дюн, як видно протікав струмок, бо там ішла смуга зеленої трави й кущів, яскраво вирізняючись на жовтому фоні піску.

35. ЯК ПРОНИКНУТИ В МУРАШНИК

Оглянувши місцевість, Каштанов і Макшеев повернулися до своїх товаришів, щоб обміркувати дальші кроки.

— Напасті на сплячих мурахів не важко, — сказав Каштанов, — але чи буде це доцільно — не знаю. Адже нам невідомо, в якій частині цієї величезної споруди складені наші речі. Ми легко можемо заблудитися в лабіринті ходів.

— Всередині напевне темно, а в нас немає ні свічок, ні ліхтарів, — зазначив Папочкін.

— Можна зробити факели, я бачив у лісі смолисті дерева, придатні для цієї мети, — сказав Громеко.

— Ідучи з вогнем, ми безумовно розбудимо мурахів і зазнаємо нападу, який повинен закінчитися сумно для всіх нас, — промовив Макшеев.

— Так, їх повинні бути сотні, якщо не тисячі, і скільки б ми не знищили їх пострілами та ножами, кінець-кінцем нас все таки загризуть або зажалять на смерть.

— Але що ж нам робити? — пробурмотів Каштанов. — Ми не можемо відмовитися від своїх речей, вони необхідні нам, щоб повернутися назад.

— А якщо підпалити мурашник з одного боку? Мурахи почнуть рятувати свої запаси, а отже й наші речі, і витягнуть їх надвір.

— Передусім, вони рятуватимуть своїх личинок і ляльок, а речі можуть за цей час згоріти. Та коли вони навіть і встигнуть винести речі, то нам все таки доведеться віднімати їх силою.

— Чи не викурити нам мурахів димом, а тоді, як вони залишать своє житло, піти за речами?

— Цей план уже кращий, але в ході, наповнені димом, ми самі не зможемо проникнути, а коли дим розійдеся, мурахи теж можуть повернутися.

— Становище, здається, залишається безпорадним!

— Ось що, — запропонував Макшеев, — я ляжу поблизу мурашника і вдаватиму мертвого. Мурахи потягнуть мене в своє житло і там я, можливо, зумію дізнатися, де лежать наші речі, а наступної ночі встигну винести їх надвір.

— Цей план надто рискований, — відмовив Каштанов. — Мурахи можуть вас потягти не цілком, а роздерши на шматки. Але припустімо навіть, що вони потягнуть вас цілим і не вмертвлять, то як же ви в темряві, та ще бувши трупом, зумієте орієнтуватися в лабіринті ходів, щоб потім знайти вихід надвір.

— Я візьму в кишеню клубок ниток і, випускаючи поступово нитку, зумію по ній відрізатися, як Тезей по нитці Аріадни з лабіринту.

— Добре, якщо мурахи не помітять цього і не почнуть підбирати вашої нитки. А чи є у вас нитки?

Клубка ні в кого не було, і цей рискований план теж був забраксований. Усі сиділи, повісивши голови, придумуючи нові плани, які теж доводилося відкидати, як нездійсненні.

— Ось що я придумав, — сказав Каштанов, — треба отрутити або оглушити мурахів отруйними газами, щоб вони заціпеніли на невідомий час, за який ми можемо знайти наші речі в мурашнику. Такими газами є: хлор, бром та сірчистий газ. Отже, нам треба передусім знайти матеріал для виготовлення достатньої кількості газів. Хлор можна добути з кухонної солі, яка є в морі.

Бром напевне є в золі водоростів, що ростуть у цьому морі, але добути їх буде ще важче, ніж хлор. Найлегше було б виготовити сірчистий газ, якщо ми тільки знайдемо сірку, сірчаний колчедан або іншу сірчисту руду. Свинцевий бліск ми вже бачили в ущелині птеродактилів, можливо він знайдеться й тут, в скелях височини.

— Але ж, щоб знайти матеріал і виготовити газ, потрібний чималий час! — сказав Макшеев.

— Що ж робити! На кілька днів нам вистачить наявних зарядів для добування їжі. Краще підготувати спосіб найбільш вірний, рисковані способи залишаються в нас про запас на випадок крайньої потреби.

— Отже, нам треба забиратися звідси, нічого не зробивши з грабіжниками!

— Краще піти, поки мурахи нас не помітили, і не викликати в них підоози покваними спробами. Якщо ми їх стравимо, вони стануть ще обережніші, розставлять варту біля входу, обшукуватимуть місцевість навколо і утруднять нам дальші кроки. Адже ми ще не знаємо, на якому рівні розвитку стоять ці царі юрської природи.

Усі погодилися з Каштановим, хоч і сердилися, що доводиться відмовитися від негайної розправи над грабіжниками. Вирішили повернутися до піщаних дюн і понад руслом дістатися височини, де пошукати сірки або сірчистих руд.

Мандрівники пройшли до русла понад узліссям; ніяких тварин, навіть комах не було видно, — очевидно мурахи систематично полювали на всяку дичину навколо мурашника. Тільки зрідка над пустирем пролітав якийнебудь ящер, поспішаючи далі. Русло тягнулося понад краєм пустиря, а трохі далі вгорі врізувалося в піщані горби, пролягаючи в досить глибокій долині. Тут по обох берегах росли кущі, невеликі хвощи, солодка тростина, папороть. Вгору цією долиною мандрівники посунулися ще на кілька кілометрів і потім вирішили добре відпочити після тривог і переходів, що тривали цілу добу. Води в струмку було вже багато, а тінь пальм і хвошів вабила до себе. Скип'ятили чай, повечеряли жовтком яйця, що лишився в запасі, і спокійно виспалися. Але потім поява мурахів поблизу примусила поспішити з сніданком, щоб швидше відійти подалі від мурашника і не виявити його мешканцям своєї присутності.

Через кілька кілометрів піщані схили долини поступилися місцем скелястим, бо русло почало врізуватися в столову височину. Шукаючи сірчисті руди, Макшеев і Каштанов крок за кроком оглядали скелі, — один на правому, другий на лівому схилі, щоб, звісно, сповільнювало рух.

Папочкін і Громеко залишилися поблизу русла, з рушницею напоготові, щоб здобути якунебудь дичину або відбити напад ящерів чи мурахів. Але останніх не було, місцевість поступово ставала дедалі пустиннішою, навіть понад струмком дерева

й кущі росли вже рідше, і тільки вузька смуга трави та солодкої тростили всюди ще обступала його береги. Наявність тростили дуже радувала мандрівників, бо вона залишилась їх єдиною поживою в цій пустині.

Із тварин вони зустрічали тільки величезних бабок, що ширяли над водою, та інколи птеродактиля, який ганявся за цими комахами. Повітря було зовсім спокійне, проміння Плутона палило немилосердно у вузькій долині, голі схили якої були нагріті, наче піч, і тільки близькість води, якою можна було постійно вгамовувати спрагу та змочувати голову, підтримувала мандрівників і давала змогу їм рухатися вперед.

Шукання сірчистих руд поки що були невдалі.

Привал під час обіду зробили на березі струмка, скип'ятили чай, посмоктали солодкої тростили і поділили останній сухар.

— Увечері нам доведеться покушувати бабку або підстрелити птеродактиля! — сумно сказав Папочкін, збираючи останні крихи сухаря.

36. У ГЛИБИНУ ЧОРНОЇ ПУСТИНИ

Після відпочинку пішли далі вгору долиною. На обох схилах тягнулися ті ж таки чорні, похмурі скелі, побиті розколинами то на величезні незgrabні куби, то на стрункі, тонкі стовпи. Рослинність понад струмком ставала щораз біdnіша, хвощи траплялися рідше, папороть та пальми зовсім зникли і тільки трава та солодка тростина ще обступали береги струмка.

На ночівлю зупинилися біля останнього сухого дерева, щоб скористуватися ним як паливом. Скип'ятили чай і багато пили його з соком тростили, щоб угамувати голод, бо ніякої дичини не попадалося.

Після чаю Макшеев і Каштанов задумали здійнятися на схил долини, щоб оглянути місцевість. Остання являла собою рівнину, що простягалася в усі сторони на далеку віддалю; тільки на півдні, кілометрів за двадцять, над нею підносилася група плоско-конічних гір.

Коли обидва дослідники відійшли на кілька десятків кроків від краю кручини і долина струмка зовсім зникла з очей, вони відчули всю похмуру велич навколо пустині.

Чорна гола скеля, усіяна великими й дрібними осколками, що відокремилися від неї під впливом високої температури вічно палячих променів, — це був ґрунт цієї пустині. Ніде ні кущика, ні билинки, сам чорний камінь під ногами до горизонту, небо з червонуватим Плутоном над головою — абсолютна, непрохідна пустиня, що загрожувала вірною смертю з голоду й спраги смільчакові, якій наважився б надовго заглибитися в її неоякні простори.

Від чорного каміння, нагрітого Плутоном, пашло вогнем, наче з розжареної печі, а зверху пекло пряме проміння Плутона,

від якого рішуче ніде було сховатися. Тільки гори, що здіймалися на півні, трохи різноманітили цю жахливу, гнітуючу монотонність пустині, бо вони були не чорні, а з багатьма білими, червоними та жовтими смугами й плямами.

Оглянувшись місцевість, Каштанов сказав своєму супутникові:

— Я думаю, що нашому проникненню в глибину таємничої країни недалеко звідси лежить край. Долина, якою ми йдемо, очевидно кінчається там, біля групи гір, і я боюсь, що далі простяглась така ж хмура пустиня, зовсім непрохідна без спеціального опорядження, без великих запасів води, харчів і палива.

— Невже вся остання частина внутрішньої поверхні землі являє собою таку ж розжарену пустиню?

— Очевидно, що так, принаймні до місцевості поблизу входного отвору південного полюса, якщо такий є. Адже вологу, потрібну для рослинності і тваринного життя, внутрішня поверхня дістає через ці отвори. Очевидно море, яке ми перепливали, є останній резервуар цієї вологи.

— Але північні вітри, що, як ми бачили, взагалі панують, можуть заносити цю вологу й далі.

— За останній час ми цих вітрів не спостерігали, крім рідких бур з грозами. Очевидно останні хмари, що приходять з півночі, розряджаються над морем і в найближчій до півдня від нього смузі, а далі над цією розжареною пустинею несеться тільки остатча вологи, повітря не насичується нею і доші неможливі.

— Значить ми дійдемо тільки до цих гір на півдні?

— Так, дістанемося до них і побачимо, чи правильні мої міркування.

— Що ж робити, якщо на цьому шляху ми не знайдемо потрібних нам сірчистихrud?

— Ці гори, зважаючи на їх форму і колір, очевидно є згаслі вулкани, а на схилах вулканів майже завжди можна знайти сірку. Я майже впевнений, що ми там знайдемо те, що нам потрібно.

— І повернемося назад?

— Я думаю, що треба скористуватися тим, що ми вже пройшли так далеко від моря, і зробити ще екскурсію на південь, щоб перевонатися, що пустиня непрохідна. Тоді наша совість буде спокійна — ми зробили все, що в людських силах.

— Але може в іншому місці море заходить далі на південь і, отже, дастъ нам зможу пройти далі.

— Якщо ми віднімемо у мурахів наші речі, то можемо проїхати понад берегом моря на схід і на захід і переконатися в цьому.

Надивившись на пустиню і пославши на прощання привіт синій поверхні моря та його зеленим берегам, що ледве були помітні на півночі, за краєм пустині, геологи попрямували назад до свого табору. Коли вони спускались по розколині, ковзаючи

на осипищах і стрибаючи з брили на брилу, вони почули один за одним два постріли.

— Що це? Невже мурахи зайдли так далеко і напали на наших товаришів? — сказав Каштанов.

— Треба поспішити на допомогу! — відповів Макшеєв.

Подвоївши швидкість спуску, вони через кілька хвилин дісталися підніжжя схилу і побігли до місця стоянки. Але їх тривога була даремна: не мурахи напали на товаришів, а доброзичлива доля послала голодаючим запас харчів.

Сидячи на березі струмка, Папочкін і Громеко помітили чорну тінь, що промайнула над ними. Вони підвели голови і побачили, що над долиною кружляє великий птеродактиль, увагу якого, мабуть, привернула до себе бляшанка, що блищала на сонці. Не довго думаючи, вони схопили рушниці і вистрелили, коли ящер, описавши нове коло, спустився нижче. Одна куля влучила, і тварина впала. Це був дуже великий екземпляр, завдовжки від голови до кінчика хвоста більш як півтора метри і тому його тулуб мав багато м'ясистих частин.

Повечерявши добре м'ясо ящера, полягали спати, по черзі вартуючи, бо м'ясо, розікладене на каміннях для пров'ялювання, треба було берегти від летючих ящерів, що могли сюди залетіти.

Другого дня продовжували йти вгору долиною. Мандрівники були навантажені запасами сушеної м'ясої, а також солодкої тростини й палива, бо побоювались, що всього цього вище по долині вже не буде. Долина справді ставала дедалі пустиннішою і рослинність на берегах струмка траплялася чимраз рідше. Сірчастої руди ні знаходили, і тепер Каштанов покладав єдину надію на вулканоподібні гори у верхів'ях долини, до яких на кінець довгого переходу здавалося вже зовсім близько. Трохи не дійшовши їх, долина звужилася і перетворилася на коротку ущелину, що вивела мандрівників в улоговину, розташовану біля самого підніжжя гір.

Мандрівники дуже здивувались, коли на дні улоговини побачили досить велике озеро, скелясті береги якого подекуди були вкриті зеленню. Невеликі хвощі, папороть і тростина росли групами на більш положистих ділянках берега, що переривалися невисокими скелями. Це озеро було зручним місцем для стоянки. Тут мандрівники могли залишити зайвий вантаж, щоб піднятися порожнem на гори і пошукати там сірки або сірчистихrud.

Розташувавшись у тіні папороті, мандрівники задумали покупатися в темній, спокійній воді озера, що скидалося на велике гладеньке дзеркало в рамі чорного дерева з смарагдовими вставками. Папочкін, роздягнувшись першим, сміливо пірнув з головою у воду, але одразу ж виринув і вистрибнув на берег з вигуком:

— Вода гаряча, дух забиває!

Інші почали пробувати воду — хто рукою, хто ногою — і пересвідчилися, що зоолог каже правду. Вода майже ошпарювала шкіру.

Громеко вийняв кишеньковий термометр, єдиний уцілілий з інструментів еспедиції завдяки тому, що він завжди брав його з собою. Занурений у озеро, він показав 40° за Цельсієм.

— Ну, це ще не так страшно! — сказав ботанік. — Сорок градусів Цельсія дорівнюють тридцяти двом градусам Реомюра, а це температура гарячої ванни, яку цілком можна витримати.

Але гаряча вода пекучого дня не могла освіжити, а тому мандрівники обмежилися тільки тим, що помилися добре, використовуючи замість мила білий пухкий мул, що лежав товстим шаром на дні озера. Він був нагрітий ще більше, ніж вода, і справді ошпарював занурені в нього ноги, зате пінився, наче мило і добре замінював його.

— Ось ще несподіване багатство, що залишається без вжитку в цій країні чудес! — сказав Макшеєв, старанно натираючись мулом.

— Еге, спритні люди утворили б величезне підприємство. «Цілюще мило з надр землі виліковує від усіх хвороб, починаючи від нежиті і кінчаючи раком» — приблизно так кричали б реклами, якими були б переповнені сторінки газет та журналів, — сміявся Громеко; він іронічно ставився до всіх багатств, що розпалювали дух підприємливості в колишнього шукача золота.

— Вже коли говорили про багатства Плутонії, то не можна забувати й тваринного світу, — вигукнув Каштанов, який сущився на сонці після ванни. — Я б організував акціонерне товариство для вивезу всіх цих «живих скам'янілостей» та постачання ними зоологічних садів і музеїв усіх держав поверхні нашої планети. Таке товариство мало б величезний успіх, більший за ваші гірничопромислові підприємства, бо золото, мідь, залізо — все це є в достатній кількості і нагорі, а живих мамутів, плезіозаврів, птеродактилів там немає.

— Мене цікавить це гаряче озеро, — сказав Громеко, — я вже раніше помітив, що вода в струмку теплувати, але думав, що вона нагрівається в голій долині з чорними скелями. Тепер ясно, що струмок дістає своє тепло з цього озера.

— Ми безумовно перебуваємо біля підніжжя старих вулканів, — пояснив Каштанов, — і в озеро виходять із нагрітих ще надр вулкана гарячі джерела.

— Треба обстежити це озеро навколо і виявити ці джерела, — сказав зоолог.

— От ви і візьміться за це вдвох з Михайлом Гнатовичем, поки вариться вечера, а ми підемо на розвідку до вулкана, — за-пропонував Каштанов.

Зодягнувшись після «ванни», він і Макшеєв обійшли західний край озера, з якого витікає струмок, пробиваючись між на-валеними чорними брілами, і почали здійматися на зовсім голі

ї вкриті чорним щебнем горби, що лежали оіля підніжжя вулкана. Перейшовши через них, розвідувачі опинилися біля підніжжя першої великої гори, на крутому схилі якої можна було побачити потоки лави, що виливалася в різний час із кратера на вершині гори і застигалася на поверхні то заокругленими хвилями, то хаотично нагромадженими одна на одну брілами.

Розглядаючи більш старі потоки, поверхня яких подекуди була жовта, червона і біла, Каштанов пояснив своєму супутникові, що тут є охра, нашатир і сірка.

— Ну от і сірка, що нам так потрібна! Але тільки тут її небагато і збирати важко, а в кратері, сподіваюсь, знайдемо її більше.

Видряпуючись по брілах потоку, розвідувачі через годину дісталися вершини гори. Вона була плоска і в центрі її зяяла чорна прієва з майже вертикальними стінками.

— Ось і кратер, досить солідних розмірів.

— На нашу біду, зовсім неприступний.

— Обійтися його навколо, може знайдеться зручне місце для спуску.

Вершина гори теж складалася з застиглої брилової лави. З неї розгортається широкий вид в обидві сторони. На півночі біля підніжжя гори лежало озеро в своїй зелено-чорній рамі. Воно мало форму майже правильного круга і, можливо, теж являло собою кратер ще більш старого вулкана. На схід і захід спадали величезні потоки лави, що поступово губилися у вигляді гряд і стін чорних скель на поверхні пустині. На півдні здіймалася трохи вище друга гора, очевидно головний конус вулкана, що заступала вид далі. З першою горою вона була з'єднана вузькою скелястою сідловиною.

Обійшовши кратер з заходу і пересвідчившись, що з цього боку спуститися в нього еж неможливо, розвідувачі пройшли сідловину на другу гору. Її вершина мала теж глибокий кратер, але розірваний на південний схід великою вімкою, від якої вниз по схилу йшов величезний потік лави, очевидно продукт останнього вибуху вулкана.

Ця вімка у валі кратера давала змогу спуститися на його дно без особливого ризику.

Тепер вид на південь був відкритий. Зовсім близько від головного вулкана підносилося ще кілька низьких вулканів з заваленими кратерами, а за ними до горизонту простягнулася та ж чорна пустиня, якій, здавалося, не було края.

— Так, далі на південь, у глибину Плутонії тут ходу немає! — вигукнув Макшеєв, впиваючись своїми гострими очима вдалечину. — Кілометрів на сто не видно нічого, крім чорного каміння.

— Екскурсувати в цей бік нема чого! — додав Каштанов. — Оглянемо вулкани, наберемо сірки — і назад до мурашника відбивати наше майно.

Вид з вершини гори справив на них гнітюче враження.

Під ногами спостерігачів тягнулася група чорних гір, покраїн яких глибокими ущелинами, наче зморшками, з жовтими, білими й червоними плямами, ніби наблизканими велетенською щіткою недосвідченого маляра. Далі навколо йшла чорна рівна пустиня без одної ознаки життя, безрадісний простір якої під червонуватим промінням Плутона мав особливо зловісний характер.

— Це царство смерті, більш жахливе, ніж полярні снігові пустині! — вигукнув Каштанов.

— Так, коли б злій дух існував, то кращого місця для перевання йому не знайти! — потвердив Макшеев.

— Ви подали добру думку. Назвемо цю місцевість пустинею Диявола.

А ці вулкани — троном Сатани. Мені так і ввижається зловісна картина: в ті дні, коли Плутон меркне і настає червонуватий присмерк, із кратера вилітає злій дух, схожий на велетенського птеродактиля, кружляє над цими горами і над пустинею, сповнюючи повітря своїм завиванням, купається в хвилях гарячого озера, відпочиває на чорних високих скелях, милуючись своїм царством...

Оглянувшись місцевість і помітивши найзручніший пункт для спуску в кратер, розвідувачі пішли до озера, вибираючи найпряміший шлях від головної вершини, щоб другого дня вчотирьох іти за сіркою.

37. ЕКСКУРСІЯ В КРАТЕР САТАНИ

Другого дня всі вчотирьох рушили до головного вулкана, захопивши з собою на всякий випадок тільки одну рушницю, трохи смаженого м'яса та солодкої тростини. Решту майна можна було залишити біля озера під доглядом Генерала, бо в цій пустині тварин зовсім не було і можна було сподіватися, що воно залишиться ціле.

Шлях ішов спершу через низькі гірські чорні горби та гряди потоків лави, далі схилом головного вулкана понад величезним потоком, що починається біля вилому кратера. Через півгодини дісталися до нього і почали спускатися вглиб брилами застиглої лави, що являли собою щось ніби сходи для велетнів.

Спуск тривав півгодини і привів на дно кратера. Це був майданчик з засохлою і потрісаною чорною гряззю і раніш, очевидно, був вкритий водою зниклого озерця. За майданчиком стрімко підносилася протилежна стіна, густо вкрита білими, жовтими і червоними нальотами та натіюками. В жовтих нальотах не важко було віднайти самородну сірку у вигляді дрібних і великих кристалів, що містилися в порожнинах лави або вкривали її поверхню нетовстим шаром.

Вийнявши мисливські ножі, мандрівники взялися зскрібати нальоти і відколупувати більші кристали, складаючи видобуток в свої заплічні мішки. Коли мішки були повні, то виявилось, що в кожен з них влізло близько шістнадцяти кілограмів.

Шістнадцять кілограмів сірки дають понад одинадцять тисяч літрів сірчистого газу, — зазначив Каштанов, — а шістдесят чотири — майже сорок п'ять тисяч літрів. Я думаю, що цього досить для мурашника.

— Більше ми й не можемо понести, — сказав Папочкін, — у нас є ще рушниці та деякі запаси, а нести все це на собі доведеться два дні.

— Дещо можна нав'ючити на Генерала, — запропонував Макшеев, — він вже видужав, сьогодні цілий день відпочиває і понесе на своїй спині кілограмів тридцять. До озера під гору ми ці тридцять кілограмів донесемо, тому наберімо ще сірки, щоб вистачило.

Посідавши й відпочивши, мандрівники набрали ще кілограмів тридцять, для яких Макшеев зняв свою сорочку і зробив з неї мішок. В одній із щілин наскребли також пригоршню кухонної солі.

Під час відпочинку Каштанов напівлежав, прихилившись до стіни кратера, і раптом відчув різкі удари, що йшли з глибини гори.

«Невже вулкан не згас?» — подумав він.

Але, не маючи досвіду у вивченні діючих вулканів, він не надав значення цим звукам і навіть не сказав про них своїм товаришам.

Коли ж закінчили збирати другу партію сірки і всі четверо знову сіли на дні кратера, щоб відпочити перед підйомом і спуском з важким вантажем на плечах, Каштанов пригадав про звуки і приклад вухо до скелі. Удари чулися ще ясніше і відчувається навіть легке дзвітіння скель.

— Я може помиляюсь! — вигукнув він, скопившись з самого місця. — Але мені здається, що нам тут гаятися нема чого: в надрах вулкана відбувається якась робота. Чи не готовується він до вибуху? Послухайте самі!

Прикладавши вухо до стінки кратера, всі пересвідчилися в правдивості його слів.

— Може вибуху й не буде; може він відбудеться через тиждень або через місяць, але я не ручусь, що він не може статися сьогодні! — сказав професор.

— Цілком вірно, і сидіти на дні кратера нема чого, тим більше, що нам треба ще здергися нагору до його країв, — погодився Громеко.

Скинувши важкі мішки на плечі, мандрівники полізли вгору сходами велетнів. Але з ношою йшли не так швидко, як спускалися вниз, і тільки через годину вони були нагорі. Озирнувшись назад, вони переконалися, що їх поквапність була цілком

вчасна: з дна кратера підносився тонкий стовп жовтуватого диму, в повітрі запахло сіркою і хлором.

Двигтіння стінок кратера було таке вже велике, що відчувається під ногами. Треба було поспішати, бо кожної хвилини кратер міг вибухнути, прорвавши кору лави, що забила жерло кратера. Негаючи часу, мандрівники почали спускатися тією ж дорогою, якою прийшли, і через дві години були біля озера, де Генерал, скучивши за ними, вітав їх радісним гавканням і скавчанням.

Проте, вулкан не поспішав починати свою діяльність. Над його вершиною видно було тільки тонкий стовп буруватого диму, що підносився прямо вгору на величезну висоту і там розходився. Біля озера не чути було підземних ударів і все було спокійно.

Коли всі скинули мішки з сіркою біля іншого майна, Папочкін схаменувся, — він забув свою рушницю в кратері чи на вершині, де двічі зупинялись для відпочинку. Повідомивши про це товаришів, він сказав, що повернеться зараз до вулкана за рушницею.

— У нас є ще три рушниці, а в мурашнику четверта запасна, отже можна обійтися й без тієї і нема чого наражатися ще раз на небезпеку, якої ми уникли, — зазначив Каштанов.

— Вулкан тільки димує, — стояв на своєму зоолог, який дуже любі в свою двостволку, що мала правильний бій. Засмучений своєю забутливістю, він додав: — поки ви відпочинете, я встигну збігти.

Лізти в кратер димуючого вже вулкана не можна, бо ви задихнетесь від отруйних газів. А найпевніше, що ви залишили рушницю саме на дні кратера. Отже, ваша вигадка однаково нездійснена, — переконував Каштанов.

— Ні, я пригадую, що швидше залишив рушницю над краєм кратера ще перед спуском, щоб не носитися з нею даремно вниз і вгору по скелях. А добігти до краю кратера не так уже довгої небезпечно, — твердив зоолог.

— Вибух може статися кожної хвилини. Не знаю навіть, чи розважливо ми робимо, залишаючись до сніданку на березі цього моря; чи не краще відійти подалі від вулкана?

Але всі дуже стомилися від сходження і спуску з важкою ношою на спині. Вигляд вулкана не викликав особлих побоювань, а озеро було на віддалі близько двох кілометрів по прямій лінії від кратера, тобто порівняно далеко. Отже, можна було сподіватися, що його берегам безпосередня небезпека не може загрожувати. Зважаючи на це, вирішили ночувати біля озера, маючи намір бути присутніми хоч на початку такого грандіозного явища, як вибух вулкана.

Але тиша тривала тільки години чотири. Сплячих мандрівників раптом розбудив страшений гуркіт і коливання ґрунту. Ім здалося, що їх підкинуло в повітря і що вонипадають в озеро.

Всі схопились на ноги, злякано озираючись: рунт двигтів під ногами і дерево на березі озера хиталися в різні боки.

Вершина вулкана була оповита густою завісою чорного диму, яку розтинало, наче блискавки, розжарене каміння, викидуване з кратера. Вибух почався.

— Де ж Папочкін? — вигукнув Макшесв, помітивши, що їх тільки троє.

— Чи некинуло його поштовхом в озеро? Він лежав найближче до його берега, — висловив здогад Громеко.

Але поверхня води була вкрита тільки маленькими брижами, що їх, очевидно, викликав струс ґрунту. Кругових хвиль, які б показували, що у воді щойно впало важке тіло, не було видно.

— Чи не побіг він з переляку вниз долиною?

— Ачи не пішов він все таки до кратера за своєю рушницею? — зазначив Каштанов.

Останнє припущення здавалося найбільш правдоподібним, бо зоолог був упертий. Він очевидно виждав, поки його товариші поснули, і пішов до вулкана.

Поклики й шукання навколо озера були марні. Довелося віднати, що зоолог пішов за рушницею.

— Добре, якщо він ще не дійшов до вершини вулкана, коли почався вибух, — зазначив Каштанов. — Інакше він безумовно загинув.

— Що ж нам робити? — вигукнув Макшесв. — На мою думку, треба бігти до нього на допомогу!

— Зачекаймо деякий час, — запропонував Громеко. — До дна кратера і назад — три-четири години ходу. Якщо він пішов о дев'ятій, коли ми тільки поснули, він через півгодини або годину повинен повернутися:

— А за цей час діяльність вулкана покаже, чи можна піднятися до кратера без великого риску!

— Але це ж жахливо! — сидіти, нічого не роблячи, на місці і чекати, замість поспішити на допомогу товаришеві!

— Так, це жахливо, але ми можемо врятувати його тільки тоді, коли він ще не дійшов до кратера і тільки поранений каменем, що вилетів з кратера. Якщо ж Папочкін під час вибуху був на вершині або в самому кратері, то він безумовно загинув, коли не від каміння, то від газів. Пробуючи тепер дістатися до вершини вулкана, ми товариша не врятуємо, а рискуємо долею всієї експедиції. Дивіться, що там робиться!

Останні слова Каштанов промовив, побачивши величезний клуб пари, що вихопилася з кратера вулкана.

38. ПРОБУДЖЕННЯ ВУЛКАНА

Через кілька секунд розлігся заглушливий гуркіт, ніби гора розлетілася на частини або піднялася в повітря. Клуб

помчав уніз схилом, дивоглядно розростаючись угору й у сторони і швидко перетворюючись на лілово-чорну хмару або цілу стіну хмар, які клубилися, змішувалися, звивалися в сяйві сліпучих блискавок. Ця стіна мчала схилом з швидкістю поїзда, і через кілька хвилин її край був уже біля підніжжя вулкану, а верхній край здіймався, клублячись, далеко вище від його вершини.

— Це зовсім нагадує жахливий вибух Лисої гори на острові Мартініку, що знищив в травні 1902 року місто Сен-П'єр з його двадцятьма сімома тисячами жителів за кілька хвилин! — вигукнув Каштанов. — Ця хмара — так звана пекуча або палюча — складається з страшенно стисненої і перегрітої водяної пари та газів, переповнених гарячим попелом, і несе не тільки дрібне каміння, а й великі брили.

— Наше щастя, що хмара пішла не на озеро, а в другий бік, інакше нас спіткала б доля жителів Сен-П'єра! — зауважив Громеко.

— Так, вона, очевидно, скористувалася тим виломом у краї кратера, яким пройшли й ми, і тому повернула на південний схід, по останньому потоку лави.

— Що ж буде далі? — запитав Макшеєв.

— Ці паліющі хмари можуть повторюватися через певні проміжки часу — години або дні, а потім з'явиться лава.

— А чи не можуть дальші хмари повернути в інший бік, ніж перша, наприклад до нас?

— Якщо край кратера не змінився під час жахливого вибуху, що супроводжував вихід першої хмари з жерла, то і дальші хмари більш за все збережуть напрям першої, в іншому разі вони підуть новим шляхом.

— Отже, можуть піти і в наш бік?

— Звісно, але сподіватимемося, що цього не трапиться, і поки що ми порівняно не у великій небезпеці.

Під час цієї розмови хмара, розповзаючись у сторони, закрила значну частину східного схилу гори, але рухалася вниз уже повільніше і наростала головно вгору. Всі три мандрівники стояли мовчи, споглядаючи жахливе й величаве видовище.

І раптом зза гребеня найближчого горба підніжжя вулкану з'явився Папочкін. Він біг стрім'ям, без шапки, з розпатланим волоссям, перестрибуочи через брили, що перегороджували йому шлях. Його товариші кинулися йому назустріч, закидаючи запитаннями. Але він так захекався від швидкого бігу і хвилювання, що не міг говорити.

Тільки відлежавши у тіні дерев біля озера і проковтнувши кілька чашок холодного чаю, він прийшов до чуття і почав своє оповідання.

— Не зважаючи на ваші умовлення, я вирішив сходити за рушницею до вулкану, що, як мені здавалося, був мало загрозливий. Я сподіався, що рушниця залишилася на одному з двох

привалів, зроблених нами під час підйому, або, в крайньому разі, на вершині. Я виждав, поки ви міцно поснули, і близько десятої години пішов так, взявши лише кілька стеблин трости. На місці першого привалу рушниці не було, а тому, що вулкан не посилював своєї діяльності, я поліз далі. Я піднявся вже дуже високо, і до вершини залишалося не більше від півкілометра. Клятий вулкан, як і раніш, слабо димів і повертається не хотілося.

— Я вже дістався до пролому в краї кратера, і мені здавалося, що бачу свою рушницю, приставлену до брили лави за сотню кроків спереду, коли раптом пролунав великий гуркіт і з жерла викинуло багато диму, який знявся вгору. Я зупинився вагаючись. Іти далі було вже небезпечно, а повернутися назад — прикро, коли до рушниці було так близько. Але дрібне каміння й грудки грязі, що посыпалися зверху, поклали край моєму ваганню. Вони сипалися градом навколо мене, і одна грудка так садонула мене по плечі, що я скрикнув; мабуть вона набила мені здоровий синяк — я ледве рухаю рукою. Ось-ось можна було сподіватися нового вибуху і бомбардування більшим і розжареним камінням. Я побіг уніз, як тільки можна було нерівним місцем. Через півкілометра почувся другий вибух, після якого вершина вулкану зникла в диму. Поривом вітру зірвало мою шляпу, навколо мене знову почало падати каміння, а я все біг і біг. Останній страшений вибух, коли я був недалеко від підніжжя, қинув мене з усього розмаху на землю і я трохи не згіхнув собі руку. Підвівши, я побачив ту жахливу хмару і, зібравши останні сили, побіг знову, побоюючись, що вона мене наздожене й задушить.

— Так, ви щасливо уникнули жахливої небезпеки! — сказав Каштанов, коли зоолог закінчив своє оповідання.

— І покарані за свою впертість — втратили шляпу, і стомилися, як кінь у плузі! — додав Громеко.

— Радімо, що наш товариш повернувся, і обміркуймо, що робити далі, — зазначив Макшеєв.

— Треба йти подалі від цього жахливого вулкану! — вигукнув Папочкін.

— Та хіба ви спроможні йти зараз? Ви ще не встигли відпочити від учорашньої хідні і додали до неї нову. Лягайте і спіть, години дві ми можемо почекати.

— А чи не краще нам справді відійти подалі від вулкану, хоч кілометрів на два-три? — запропонував Макшеєв. — Його сусідство стає небезпечним, а ми перебуваємо біля самого підніжжя вулкану.

Громеко теж підтримав цю думку. Вирішили відійти на поверхню чорної пустині поблизу краю ущелини, де улоговина озера переходила в долину струмка. З цього пункту можна було спостерігати, як далі відбудуватиметься вибух вулкану. Наповнили бляшанку водою, нав'ючились сіркою й припасами.

Два мішки сірки приладнали в'юком на Генерала, який спершу протестував і пробував скинути важку ношу, але потім скрився і поїлентав потихеньку поруч з людьми, замість того, щоб никати по сторонах, шукаючи якоїнебудь поживи.

З озерної улоговини невисокими уступами зійшли на поверхню чорної пустині і, пройшовши нею кілометрів два, зупинилися біля того місця, де ущелина розширювалася на долину. Вибухи вулкана ніби припинилися, перша палюча хмара вже розходилася, вершина гори звільнилася від димової завіси і з кратера підносився тільки тонкий стовп чорного диму. Розглянувши вулкан у бінокль, Каштанов зазначив, що його вершина зазнала деякої зміни під час перших вибухів: край кратера з східної сторони знизився, і вершина здавалася зрізаною навкоси.

Потроху всі мандрівники задрімали, розташувавшись навколо мішків з сіркою на голій поверхні пустині. Так минуло дві години, коли знову страшний гуркт розбудив їх і прикував погляди до вулкана. З кратера знову вихопилася, зловісна хмара і помчала вниз схилом, але цього разу на північний схід, до улоговини озера. Каштанов з годинником стежив за рухом хмари, що розширювалася, як і перша, на високу і широку стіну сіро-лілового кольору. Через чотири хвилини після вибуху стіна насунулась вже на озеро і воно зникло з очей спостережників.

— Хмара рухається з швидкістю кур'єрського поїзда, близько шестидесяти кілометрів за годину! — вигукнув Каштанов.

— Яке щастя, що ми пішли звідти!

— Так, шлях хмари змінився градусів на вісімдесят проти першого напряму, очевидно в наслідок зруйнування країв кратера.

— А що було б, коли б ми залишилися біля озера? — поцікавився Папочкін.

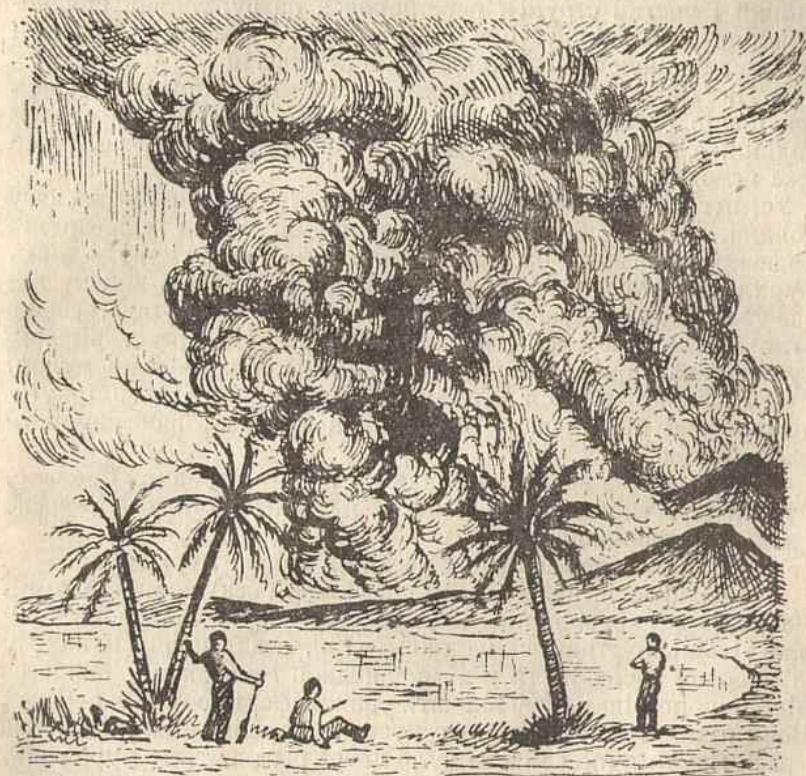
— На підставі спостережень, зроблених експедицією, спорядженою французькою Академією наук для вивчення Лисої гори на Мартініку, я можу сказати, що нас би обсмалило і задушило в атмосфері перегрітої пари з попелом, що становить основну масу хмари, або вбило б каміння, якого багато несе вона. Хмара переносить навіть брили в чотири-шість кубічних метрів на кілька кілометрів від вулкана. На своєму шляху вона знищує все — тварин, рослини — і після неї залишається пустиня: гола смуга гарячого попелу, великого і малого каміння, обгорілих дерев та почорнілих трупів.

— Що ж могло статися з озером?

— Воно завалене гарячим попелом, камінням, виступило з берегів, а струмок, що тече з нього, перетворився на брудний і гарячий потік, очевидно короткочасний.

В цей час палюча хмара пронеслася через улоговину озера і піднялася над чорною пустинею кілометрів за два від того

місця, де стояли мандрівники. Не зважаючи на таку віддалю, люди відчули пекучі подихи хмари у вигляді величного гарячого вихру, що примусив їх попадти на землю і прикрити лице руками та одягом. Вони пролежали так з півгодини, обливаючись потом, поки не настала рівновага в атмосфері.

Клуб помчав уніз схилом, дивоглядно розростаючись угору та в сторони і швидко перетворюючись на лілово-чорну хмару.

Підвівши голови, вони побачили над пустинею довгу і високу стіну клубів білої сірої пари, що тянулася в один бік ще кілометрів на десять далі від місця, де вони перебували, і піднімалася вгору на півтори тисячі метрів. Повітря все ще було задушливе й гаряче.

— Ходімо, поки живі й здорові, подалі від цього жахливого вулкана! — вигукнув Громеко. — Хто знає, чи не викине він наступного заряду прямо в наш бік.

— Так, ми вже спробували, як важко стало дихати за два кілометри від краю хмари. Можна собі уявити, як було б нам у його обіймах.

Зібравши своє майно, мандрівники пішли пустинею на північ, поступово наближаючись до долини річки, куди вони мали намір спуститися в першому зручному місці. Але коли вони підійшли до краю долини і глянули вниз, то виявилося, що спокійний і чистий струмок перетворився на бурхливий брудно-блій потік, який виступив зного русла і шалено мчав на дні долини, знищуючи рослинність своїх берегів.

— Чи варто спускатись вниз? — запитав Каштанов своїх товаришів. — Іти рівною пустинею легше, ніж піщаним дном долини, а пити воду з струмка, переповненого гряззю, тепер уже неможна.

Усі погодилися йти далі пустинею і спуститися аж на низу долини, де схили були менше зриті ярами. Йшли недалеко від краю круч і час від часу піджодили до неї, щоб глянути вниз. Бурхливий потік через годину — дві після другого вибуху почав уже спадати і незабаром води в ньому зовсім не стало. Видно було тільки голе русло, повалені з корінням дерева, вирвані кущі, трава, прибита до ґрунту і занесена брудно-бліим мулом.

— Вулкан помстився над нами, що ми викрали з його сірку! — пожартував Макшеев. — Він знищив струмок, щоб заморити нас спрагою.

— Так, тепер з водою нам буде погано, — зазначив Громеко, і треба берегти наш запас, поки ми не знайдемо іншого джерела навколо мурашника.

— І це може перешкодити негайній облозі мурашника.

Незважаючи на важку ношу і пекельну спеку чорної пустині, мандрівники зробили посиленій перехід і зупинилися на ночівлю тільки спустившись на дно долини, недалеко від її виходу із столової височини та від мурашника. Каштанов і Макшеев пішли на розвідку, щоб вивчити уважно фортецю своїх ворогів. Вони піднялися на поверхню пустині і пройшли на схід понад краєм круч, з якої можна було добре роздивитися мурашник.

Він скидався на величезний горб, складений з сухих стовбурів та гілок, і мав цілий ряд поверхів. На рівні землі були розміщені головні входи, по одному з кожної сторони горизонту. Ходи були невисокі, але такі широкі, що крізь них могли пройти чотири або п'ять мурахів поруч. У цих входах відбувався безперервний рух. Одні мурахи виходили цілими колонами, розходячись у різні сторони добувати їжу, інші поверталися парами та поодинці і тягли стовбури дерев, гілки, мертвих і живих комах, личинок, ляльок, стебла тростини, і з усім цим зникали всередині своєї фортеці.

На вищих поверхах теж чорніли отвори на різній висоті і в різних місцях. Але вони служили тільки для припливу повітря і, можливо, на випадок нападу ворогів — для виходу захисни-

ків. Вони були вужчі і нижчі від головних і крізь них міг виходити один мурах за одним. З цих отворів коли-не-коли теж з'являлися мурахи, бігали уступами мурашника, очевидно оглядаючи, чи все в порядку.

— А чи не стане на перешкоді нашому планові таңа велика кількість отворів? — запитав Макшеев. — Якщо рух повітря по мурашнику буде дуже вільний, то сірчистий газ почне швидко виходити і не матиме відповідного впливу.

— Сірчистий газ важчий за повітря і тільки поступово витисне останнє, — відповів Каштанов. Крім того, важливі частини мурашника — склади личинок, ляльок, яєць, запаси їжі — очевидно містяться в глибині, можливо в камерах, викопаних у ґрунті. Сірчистий газ піде спершу в ці більш глибокі частини, а потім почне поширюватися у вищих поверхах. Проте, частину отворів можна буде позатикати, якщо ми побачимо, що тяга надто велика.

— А чи не покласти горячу сірку у верхні отвори?

— Це може викликати пожар усього мурашника. Адже в нас немає ніяких підстилок, що не боялися б вогню — жаровень, сковорід чи що — і сірку довелося б класти просто на сухе дерево.

— Можемо скористуватися шкарапалупою яйця ігуанодона, з якого зроблені наші тимчасові тарілки і блідо.

— Іх тільки п'ять, а отворів далеко більше.

— Треба спробувати роздобути сьогодні ще одно або двоє яєць, тоді можна буде зробити ще з десяток чаш для спалювання сірки.

— Це ідея! Часу до вечора в нас ще багато, зробимо екскурсію в піски, звідки мурахи тягнуть ці яйця.

Закінчивши огляд мурашника, Макшеев і Каштанов повернулися до місця стоянки і розповіли про свій план товаришам. Усі з охотою погодилися сходити другого дня до піщаних горбів по яйця, а тим часом Макшеев і Каштанов будуть товкти сірку.

39. ЗАГИБЛЬ МУРАШНИКА

Коли останні партії мурахів повернулися додому і мурашник заспокоївся, мандрівники взялися виконувати свій план. За день вся сірка була потерта на порошок з допомогою плоского каміння. Наповнивши нею заплічні мішки і захопивши блюда з яичною шкарапалупою, всі попрямували до мурашника, де кожний товариш повинен був покласти в одному з головних входів свою порцію сірки, насипавши її грядкою впереди входу, щоб газ ішов у глибину споруди. Запаливши сірку, треба було ще закласти вихід стовбурами, взявши їх із стін, а потім злізти по зовнішній поверхні і розставити в найближчих отворах блюдця

з рештою сірки, щоб отруїти повітря в усій нижній частині мурашника і не дати мурахам врятуватися вгорі. Для того, щоб сірка на блюдцях не дуже швидко горіла і не могла запалити сухих колод споруди, її злегка змочили водою.

Цей план був точно виконаний; але тільки в двох головних входах, обернених на південь і на захід, Макшеев і Громеко несподівано зустріли вартових мурахів. На щастя, мурахи були напівсонні і не встигли зняти тривогу, як їх забили ударами ножів.

Мандрівники запалили сірку і, відійшовши на бік, стали на варті з рушницями в руках, щоб знищувати мурахів, які тікатимуть з приміщення.

Через чверть години з кількох отворів найвищих поверхів, де сірки не клали, з'явилися мурахи, що тягли великі білі пакунки, очевидно ляльок. Вони бігали з ними по поверхні мурашника, спускаючись униз, але, не діставшись землі, падали, отруєні газом сірки, що горіла біля нижніх входів. Лише кільком пощастило злісти на землю, і вони заходилися розтягати колоди, що загороджували один з найголовніших входів, очевидно гадаючи, що цим вони врятують своїх товаришів, які задихаються всередині. Але ці несподівані ратівники були знищені кількома пострілами. Більше ніхто не з'являвся. Все населення мурашника, захоплене під час сну, загинуло.

Коли сірка догоріла і з усіх отворів потяг легкий сизий димок, доводячи, що весь мурашник наповнений сірчистим газом, Папочкін цілком слушно запитав:

— А як же ми самі проникнемо всередину цієї споруди? Адже вона і для нас отруена надовго!

— Треба розгородити нижні отвори, щоб посилити доступ повітря, а потім чекати може кілька днів, доки сірчистий газ поступово вийде, — відповів Каштанов.

— Чекати так довго без діла — дуже нудно, — зазначив Макшеев. — А чи не можна влаштувати якунебудь посилену вентиляцію, щоб вигнати газ?

— З допомогою чого? Богню розкладати не можна, щоб не викликати пожару, а інших пристрій у нас немає.

— Коли б нам пощастило застрелити ігуанодона або великого птеродактиля, — сказав інженер, — я б змайстрував з його свіжої шкіри еликій міх.

— Це ідея! Але з чого ми зробимо труби для вдування повітря в глибину мурашника?

— А хвоці хіба непридатні? — запропонував Громеко. — Адже їх стовбури порожністі і треба тільки пробити перегородки між окремими колінами, щоб зробити з них прекрасні довгі труби. А їх уже можна з'єднати одна з одною.

— Злидні на вигадки хітре! — погодився Папочкін. — І я переконуюсь дедалі більше, що ми, як і Робізон, виплутаємося з усякої біди, яку ще приготує доля.

— І навіть краще від Робізона, — зазначив Каштанов, — бо він був один, а нас четверо, і всі ми спеціалісти різних галузей. Нам було б соромно, коли б ми на загальній нараді не могли придумати виходу з першого-ліпшого скрутного становища.

— Отже, до роботи! — вигукнув Макшеев. — Двоє із нас з Генералом підуть на полювання, а решта візьметься виготовляти труби. Матеріал під руками — майже весь мурашник складений із сухих стовбурів хвоців.

Папочкін і Громеко повернулися до місця стоянки, відв'язали Генерала, піднесли близьче до мурашника майно, що залишилося, і потім попрямували понад узліссям на схід.

Макшеев і Каштанов пішли до мурашника, але, не дійшовши до нього кроків на двадцять, відчули гострий запах сірчастого газу. Вони почали кашляти і переконалися, що підійти близьче неможливо.

— Доведеться поочекати ще!

— А покищо давайте наносимо замазки для труб, — запропонував інженер. — У руслі струмка, після того як стік бурхливий потік, спричинений вибухом вулкана, залишилося дуже багато липкої білуватої грязі. Треба наносити її єюди, поки вона не засохла.

— Зяявши заплічні мішки, що звільнiliся від сірки, обидва пішли до русла і за кілька разів наносили цілу купу грязі, що являла собою чудову замазку. Купу накрили мішками і зайвим одягом, щоб її не висушило палоче проміння Плутона.

Далі почали розколювати стовбури хвоців з допомогою ножів, клинців та великого каменя, що правив за молоток, і знищувати перегородки між колінами, після чого половини стовбура знову стуяли, склеювали замазкою і зроблену так трубу обв'язували в кількох місцях гнучкими прутами.

Таким чином протягом кількох годин виготовували дюжину труб завдовжки близько шести метрів кожна. Тому, що стовбури до вершка були помітно тонші, то труби не важко було з'єднати одну з однією, вставляючи тонший, добре змазаний замазкою, край однієї труби в ширший отвір другої.

Під кінець цієї роботи прибули й мисливці, які добули шкіру ігуанодона.

З тонших стовбурів хвоців Макшеев зробив остов для міху. Коли міх був готовий, його встановили біля одного з великих входів до мурашника. Потім почали прокладати виготовлені труби, поступово посувавочи їх вузьким краєм перед у глибину галереї і доточуючи з широкого краю. Згодом усі дванадцять труб зникли в темряві галерей, звідки багато ще виходило газу, через що доводилося припиняти роботу і відбігати на бік, щоб віддихатися на свіжому повітрі. Широкий кінець останньої труби вставили в міх, тутого обв'язали, і імпровізований вентилятор був готовий.

Після вечірі негайно взялися провітрювати мурашник, змінюючись коло міха. Поки один працював, троє в цей час могли спати.

Провітрювання швидко почало позначатися — вихід газу з усіх отворів посилився. Несподівану допомогу подала також гроза з сильним вітром, але майже без дощу. Пориви вітру проявили в отвори мурашника, видуваючи газ з верхніх поверхів.

Бранці заходилися оглядати мурашник, озбройвшись невеликими факелами, що іх Громеко виготовував із сухого стовбура дуже смолистого хвойного дерева. Галерея, якою були прокладені труби вентилятора, йшла в глибину мурашника, положисто спадаючи вниз. Вона була більш як два метри завширшки, але тільки півтора метри заввишки, через що доводилося йти зігнувшись. Вже недалеко від входу почали попадатися трупи мурахів, застуканих газом під час втечі. Чим далі, тим трупів було більше. За нижнім краєм труб вентилятора від них доводилося вже прочищати собі дорогу, відкидаючи на бік.

Галерея закінчувалася в центральній великій камері, в якій, ніби радіуси, сходилися й інші три головні ходи. Ця камера була вже вкопана на глибину чотирьох метрів у ґрунт рівнини, але склепіння її складалося з стовбурів хвоїв, розміщених дуже майстерно по радіусах, як кладуться крокви плоско-конічної покрівлі цирку. В проміжках між виходами чотирьох головних галерей в стіні камери починалися інші чотири ходи, що йшли теж радіусами, але з похилом від центра до кола. Вони були цілком викопані в дуже щільному морському піску з прошарками гальки. В камері трупи мурахів, ляльок і личинок, що іх перші рятували, лежали цілими купами, а тому доводилося перелазити через них.

Мандрівники пішли навмання в один з нижніх ходів, ґрунт якого був увесь вкритий трупами. Цей хід був такий же низький, як і верхні, і щоб не лізти майже рачки, мандрівники були змушенні складати трупи один на один понад стінами, очищаючи собі прохід посередині. Хід, заглиблюючись у землю, привів на віддалі семидесяти кроків від центральної камери до поперечної галереї, що мала вже майже два метри заввишки, а тому в ній можна було випростатися. Ця галерея йшла по обводу круга під усією площею мурашника і була найважливішою його частиною, бо праворуч і ліворуч від неї містилися окремі камери різної величини і різного призначення: в одних лежали рядами білі ляльки, схожі на дитячі трупи, загорнені з головою в покривало, в інших, окрім купами, валялися мертві личинки — товсті білі черви, наче обрубки колод; в дальших були розікладені яйця мурахів, що нагадували жовтуваті хлібини. Всі камери, зайняті цими майбутніми поколіннями мурахів, містилися з одного боку кільцевої галереї, саме з внутрішнього, тоді як з зовнішнього боку були камери з складами харчів, купами солодкої тростини, молодих стебел, кущів і трав,

різних комах — бабок, жуків, червяків, гусені, цілої й розірваної на шматки. Сморід від них ішов такий, що його не перебивав навіть запах сірчистого газу, більш помітний у цьому поверсі мурашника.

Оглянувши ряд камер по обидва боки кільцевої галереї, мандрівники, нарешті, дуже зраділи, коли наткнулися на пограбоване в них майно: всі речі були складені в одній із зовнішніх камер одна біля одної і більш-менш у порядку. Тут був і намет, і ящики з інструментом та припасами, і сумки з одягом та білизною, сокира, рушниця, посуд — навіть зразки залізної руди і золота, принесені з першої екскурсії до берегових ущелин і не покладені ще в мішки з колекціями.

Речі перенесли за два заходи: спершу в центральну камеру, а потім винесли їх з мурашника на свіже повітря, яке здалося мандрівникам надзвичайно приємним після цілої години перебування під землею в атмосфері, насичений смородом гниючих комах та залишків сірчистого газу.

Відпочивши і переглянувши свої речі, серед яких запас тютюну особливо порадував курців, які не мали його цілий тиждень, — мандрівники захотіли оглянути ще верхні надземні поверхі мурашника, щоб мати повне уявлення про його будову.

Виявилось, що основне призначення надземної системи — захист підземних частин від негоди та ворогів. Ходи в цій надбудові, що теж ішли радіусами, були вузькі й низькі, і в кожному поверсі сходилися в невеликій центральній камері. Поверхі між собою були з'єднані короткими й спадистими ходами.

40. ПЛАВАННЯ НА ЗАХІД

Після мандрівання по чорній пустині та безводних місцевостях навколо мурашника, де останнім часом з труднощами добували брудну воду з ями, викопаної в руслі висохлого після вибуху вулкану струмка, мандрівники з захопленням вітали морський берег і викупалися в чистій воді моря Ящерів. Потім вони відкопали човни і відновили своє плавання.

Каштанов, після знайомства під час екскурсії до вулкану з характером цієї країни, майже не тішив себе надією з природою можливості мандрівати далі на півден. Йому здавалося найбільш правдоподібним, що на півден від моря Ящерів залягла на багато тисяч кілометрів неродюча й безводна пустиня, проникнути в глибину якої при наявних засобах експедиції не можна було й думати.

Але дослідити скільки можливо західний край або протяг моря було цікаво й необхідно.

Пливли понад берегом, що являв собою величезні і неродючі піщані дюни, з якими мандрівники досить познайомилися під час екскурсії до вулкану. Тим то не зупинялися, поки не закін-

чилися піски, що тягнулися понад берегом на двадцять п'ять кілометрів. Море в цій частині було мілке, і в різних місцях крізь воду червоніли широкі обмілини, які доводилося об'їжджати, віддаляючись від берега. Поблизу берега плезіозаври та іхтіозаври зовсім не зустрічалися, бо вони віддавали перевагу глибокій воді. Зате між обмілинами видно було силу дрібної риби, що тут ховалася від хижаків, які нещадно винищували її в інших частинах моря. Подекуди морське дно було поспіль вкрите розкішними й різноманітними водоростями, які давали багату поживу як ботанікові, так і зоологові. Другого цікавили різні морські іжаки, зірки, племеногі, черевоногі та пластинчатозібрів молюски, якими кишили ці підводні зарости.

Нарешті піски відступили від берега, поступаючись місцем вузькій смузі лісу хвощів, папороті та пальм. Тут наші дослідники зробили привал на обід, а потім попливли далі. Кількість обмілин у морі дедалі більшала, і з'явилися навіть низинні острови, що поспіль заросли дрібним хвощем і тростиною. Піски відступали чимраз далі і їх червонуваті гребені вже майже сковалися за береговим лісом, кількість островів більшала, і море перетворювалося на велику, тиху ріку, поділену на рукави. Навіть вода стала майже прісною.

— Очевидно з заходу в море впадає велика ріка, і ми вже потрапили в її дельту, — зазначив Каштанов.

— Так, тут уж немає прибую і тому немає піщаного побережя, на якому так зручно було ставити намет, — сказав Макшеев.

— І нам доведеться ночувати в хащі серед хмар комах, — пожалівся Папочкін.

Комах справді з'явилася сила. Над водою й зеленню островів ширяли різnobарвні бабки, що їх іноді переслідували невеликі летючі ящери. В хащах хвощів і тростини співали велетенські комарі, звуки яких можна було чути на віддалі кількох метрів. По стеблах лазили величезні жуки — чорні, червоні й бронзові, іноді падали в воду і борсалися в ній, намагаючись вчепитися за нависле листя.

Кілька годин пливли між низовинним південним берегом, що заріс поспіль непрохідним лісом, і лабіринтом островів, які теж не давали зручного місця для стоянки.

Залишалося розташуватися на відпочинок у човнах, причаливши до берега, і обмежитися сухоїжею, бо палива не було зовсім. Всі посмутніли від перспективи безконечної війни з комарами.

Маленька пригода піднесла настрій мандрівників. Вони пливли дуже близько від заростів великого озера, шукаючи, чи нема денебудь сухого дерева серед безкрайої зелені хвощів і дрібної папороті.

— Ура! — вигукнув раптом Громеко, коли човни обійшли виступ і попереду розгорнулася нова смуга берега. — Дивіться,

яка чудова колода, і невисоко над водою, ніби для нас приготовлена.

Справді, з зеленої стіни стирчала більш як на два метри товста колода зелено-бурого кольору, очевидно стовбур великого хвоща, повалений бурею. Гребці налягли на весла і спрямували човни до самого краю заростів.

Із зеленої стіни більш як на два метри стирчала голова диплодока — товста колода зелено-бурого кольору.

Макшеев став на носі з багром, а Громеко з вірьовкою, щоб закинути на колоду і втягти її в човен. Він вміло кинув вірьовку, до кінця якої був причеплений тягар, і вона обвилася кількома кільцями навколо колоди. Але колода граційно винулася і зникла в заростях, потягши за собою вірьовку, кінець якої ботанік від несподіванки випустив з рук. Хвоші й папороть тріщали й хиталися, наче серед них рухалося якесь велике тіло.

— От так колода! — вигукнув, сміючись, Макшеев, який устиг побачити маленьку голову, що нею закінчувалася довга шия. — Михайло Гнатович хотів спіймати ящера арканом. Навіщож ви пустили вірьовку? Треба було тягти здобич у човен!

— Так шию ящера ви взяли за колоду? Ха-ха-ха! — сміялися Папочкін і Каштанов.

— Він зовсім не рухався, а тіло його було сковане в хащі, — виправдовувався засоромлений ботанік.

— Ха-ха-ха-ха! — зареготали інші.

— Ви даремно смістесь! — розсердився Громеко. — Я повинен нагадати вам, що і ви робили такі ж помилки. Хтось із вас мамутів вважав за базальтові горби, а ще хтось проїхався на гліптодоні, якого мав за скелю і почав обробляти йї зубилом. Але це пригадування тільки ще більше розвеселило всіх, і, кінець-кінцем, Громеко теж зареготав.

Втіма, комарі, відсутність палива, — про все це забули, всі навпереди пригадували різні курйозні випадки мандрівки.

Коли сміх затих на деякий час, Макшесв, прислухаючись, сказав: — Спереду повинно бути більш відкрите море, я чую шум прибою.

Гребці підняли весла і теж прислухалися; з заходу справді долинав слабий шум.

— Якщо так, то наляжемо на весла! Там, де є прибій, знайдеться і зручне місце для ночівлі, і дрова для вогнища.

— Але спершу наповнимо наші бляшанки водою, що тепер зовсім прісна, а не то доведеться знову шукати якогонебудь струмка, — зазначив Громеко.

Послухавши цієї мудрої поради, наповнили водою весь порожній посуд. Потім дружно взялися за весла, і через півгодини випливли з лабіринту островів на відкриту воду. Береги віддалялись в обидві сторони, і море простягнулося на захід за горизонт. Одночасно на південному березі знову з'явився широкий голий пляж, на якому й поставили намет.

Це друге море, з'єднане з першим довгою й вузькою протокою з островами та обмілинами, було таке ж, як і перше.

На північному березі видно було тільки зелену смугу лісу, тоді як на південному за лісом йшли темні кручі столової височини. Над дзеркалом вод ширяли бабки, з пронизливим свистом і кваканням кружляли летючі ящери, а часом тут, то там підвіділи шії і голови плезіозаври.

— Чи часом не помилилися ми в лабіринті островів і чи не виїхали назад в море Ящерів? — сказав Папочкін, коли зайшла мова про незвичайну схожість обох морів.

— Схожість звичайно велика. Але ви забули про піщані гори — південного берега. Коли б ми помилилися і поїхали на схід, би адже орієнтуватися за цим Плутоном, що вічно стирчить у земній, не можна, — ми повинні були б довго їхати на виду цих дюн, — сказав Каштанов.

— Але не видно річки, що текла б з півдня, якою ми могли б просунутися ще в цю сторону, — журавився Громеко.

— Майте терпіння, легкодух! Ми щойно в'їхали в це море, а ви вже нарікаєте.

Але терпіння справді зазнalo спроб. Минуло кілька годин, а характер південного берега не змінився: все той же ліс безперервно, все ті ж кручі плоских висот за ним. Ставало нудно. Плезіозаври, летючі ящери, бабки стали остильки звичайним явищем, що на них звертали не більше уваги, ніж на якихне-

будь лебедів, ворон, жуків під час плавання на річці земної поверхні. Тільки коли-не-коли іхтіозаври порушували одноманітність і примушували гребців братися за рушниці, коли поблизу човна несподівано з'являлася широка буро-зелена спина або огідна голова цього страшного хижака.

41. НАДСТРАХОВИЩА

Так минуло півдня, і гребці почали поглядувати вже на берег, шукаючи місце з паливом для привалу на обід. Вранці вони наловили знову багато риби і тепер збиралися смажити її.

— Он спереду на березі якісь купи колод, — вигукнув, нарешті, Макшесв.

Спрямували човни так, щоб поступово наблизитися до берега, і налягли на весла, сподіваючись на смачний сніданок. Але коли колоди були ще за сотню метрів, Каштанов, придивившись пильніше, сказав:

— Це зовсім не купи колод, а якісь тварини надзвичайної величини, мертві або сплячі.

— Обережніше, тримайте далі від берега! — крикнув Макшесв, помітивши, що купи воруялися.

Човни зупинилися кроків за двісті, і гребці з здивованням і з жахом дивилися на берег, на якому лежали одне біля одного, простяглись на піску, чотири якихось страховища. Тулуби їх здіймалися над пляжем, наче довгі горбки метрів на чотири заввишки. Вздовж спини йшов вузький і плоский гребінь, але без щитів і шипів, як у стегозавра, а зовсім гладенький і, як видно, голий. Боки тварин були піщано-жовтого кольору з довгими, вузькими темними поздовжніми смугами, атому здалека справляли враження купи колод, накладених одна на одну.

Навіть з такої близької віддалі важко було повірити, що це не чотири штабелі колод, а страхітні тварини, завдовжки не менш як п'ятнадцять-сімнадцять метрів. Але ці штабелі здіймалися з боків при диханні, іноді здригалися, а хвости воруялися у воді, здіймаючи брижу на їх дзеркальній поверхні.

— Як би примусити їх встати? — промовив Папочкін. — Треба ж розглянути їх як слід і сфотографувати.

— Кілька розривних куль не важко послати в ці туші, — зазначив Макшесв, — але чи не закінчиться це дуже погано для нас? Якщо страховища роз'яряться і кинуться сюди, вони нас проковтнуть в одну мить.

— А хижаки це чи травоїди? — поцікавився Громеко. — Що це велетенські ящери, в цьому сумніву немає.

— Я гадаю, що це не хижаки, — сказав Каштанов. — Таких величезних ро-мірів хижаки ніколи не досягали. Для них треба було б надто багато тваринної їжі, а природа з цього погляду додержує певної економії. Пригадайте, що всі найбільші тва-

Бронтозаври якось дивно замотали довгими шиями, а попід валаского ристю, незграбно перевалюючись, поділили берегом.

рини теперішнього часу, як слони, носороги, бегемоти, кити — не хижаки.

— Ну, в такому разі можна пополювати на них! Гляньте, скільки м'яса: можна нагодувати цілий батальйон! — промовив ботанік, хапаючись за руцницю.

— Зайдіть трохи, — попередив його Каштанов. — Хай вони навіть не хижаки, але розлютувати їх навряд чи буде розсудливо: вони можуть кинутися на нас і потопити наші човни, як шкарапалупиння.

— А якщо вистрелити в повітря або послати в них заряд дробу, щоб вони сполосилися? — не вгавав Громеко. — Дріб тільки полоскоче цих велетнів.

— Ну, добре, тільки підплівемо спершу так, щоб бути проти них, але хоча б за сто метрів від берега. Якщо ці тварини сухопутні, то вони так далеко у воду не полізуть.

Коли човни опинилися проти страховищ, які й далі лежали собі спокійно, Громеко послав у них подвійний заряд дробу. Дріб або звук близького пострілу, що відбився луною від стіни лісу, примусив тварин схопитися на ноги. Страховища якось дивно замотали своїми довгими шиями, що закінчувалися головкою, напрочуд маленькою порівняно з величезним тілом, хоч і досягали вони семидесяти п'ятьох сантиметрів у довжину, а потім важкою ристю, незграбно перевалюючись, побігли понад берегом. Ноги в них були короткі й слабі порівняно з масивним тілом.

— Я думаю, що це бронтозаври — найбільші травоїдні ящери верхньоюрського часу, що швидко зникли на землі через свою незграбну організацію і відсутність захисних органів, — сказав Каштанов.

— Хто ж міг нападати на цих велетнів? Адже вони не менш як п'ятнадцять-вісімнадцять метрів завдовжки, більше від чотирьох метрів заввишки, — поцікавився Макшесв.

— І не зважаючи на ці розміри, хижакові, наприклад цера-, тозаврові, зовсім пусте перегризти шию такому страховищу не кажучи вже про винищення його яєць і малят.

— Вони і в Плутонії мабуть малочисельні! — зауважив Папочкін.

— Ми вже бачили багато ігуанодонів, птеродактилів, іхтіоплазіозаврів, а цих зустрічаємо вперше. А тому, що страховища виявили себе полохливими, то я пропоную підплівти ближче до берега, щоб фотографія вийшла трохи більша.

Ящери побігли на захід, тобто в ту ж сторону, куди пливли наші мандрівники, і, відбігши з півкілометра, зупинилися. Тому через короткий час човни, наблизившись до берега, опинилися знову проти них. Папочкін зробив два знімки і, приготувавшись до третього, попросив ботаніка вистрелити, щоб сфотографувати тварин під час незграбного їх бігу.

Цього разу заряд дробу, випущений у ящерів з близької віддалі, дав інший результат. Замість того, щоб тікати далі понад

берегом, страховища, штовхаючи одне одного, кинулися у воду, здіймаючи величезні хвилі і цілі фонтани бризок, які долітали до необережних мореплавців. Громеко, який стояв у човні і був облитий водою від голови до ніг, втратив рівновагу і шубовснув у море з рушницею в руках; Папочкін ледве встиг сковати апарат під свою куртку, самовіддано підставляючи голову під холдин душ. Каштанов і Макшеев, які сиділи на кормі і, на щастя, не випустили весел з рук, докладали всіх зусиль, щоб утримати човни проти хвиль, які набігали одна за однією, і не дати їм залити й потопити себе.

Коли б ці велетні пішли прямо на човни, загібль мандрівників була б неминучая. Страховища своїми велетенськими тілами зім'яли б і потопили мандрівників з усім майном, бо там, де вони зупинилися, було більш як два метри завглибшки. Але ящери побігли навколо, ніби не помічаючи переслідувачів, і зупинилися, коли вода вкрила їх тулуби і значну частину шкі. Над поверхнею хвилюючого моря видно було тільки чотири відворотні голови, що поверталися в різні боки і ніби намагалися роздивитися дивних ворогів чи усвідомити собі причину перепоху.

В цей час Громеко виринув і підплів до човнів, віднесених хвильми трохи в бік від місця катастрофи. Падаючи, він не випустив своєї рушниці і тепер держав її над головою, ухопившись за борт човна, поки товариші не прийшли йому на допомогу і не витягли з води.

Він змок звичайно до рубця. Намокло все, що було в його численних кишенях — записна книжка, годинник, медичний набір, кисет з тютюном, а крім того згубив люльку і лаяв єинуватців пригоди.

— Треба пристати до берега, — сказав він нарешті, виливши весь запас обурення. — Хоч Плутон гріє й добре, але коли не витерти зараз же інструментів і не висушити записної книжки біля вогнища, вони поржавіють, а всі мої записи загинуть.

— А бронтозаври? — злякався Папочкін. — Ми розташуємося на березі, а вони вілізуть з води і захочуть познайомитися з нами ближче.

— Ну що ж, ви тоді сфотографуєте їх з близької віддалі.

— Щиро дякую! Якщо вони захочуть побавитися на місці нашого привалу, то нам доведеться тікати в ліс і лізти на дерево...

— Я гадаю, — зазначив Каштанов, — що ці тварини дуже полохливі і не відзначаються розумом. Вони для нас не небезпечні, якщо ми не будемо такі необережні, як були щойно. Причалимо, займемося нашим сніданком і спостерігатимемо за ними.

Висіли на березі, зібрали палива на узлісся і почали готовувати сніданок, недовірливо поглядаючи в бік бронтозаврів. Останні все ще стояли у воді на тому ж місці, не наважуючись вилізти на сушу.

— Ці тварини, очевидно, не вміють плавати, — сказав Папочкін. — Вони тікають у воду від своїх сухопутних ворогів і, поки ми не поїдемо, не вілізуть на берег.

Поки смажилася риба, Громеко розіслав на піску свій одяг і близну, зобов'язавши проміння Плутона висушити їх, а сам у костюмі Адама заходився чистити інструменти та просушувати записну книжку. Поснідавши, полежали на піску, спостерігаючи за ящерами, які не рухалися з місця, а потім усі по-пливли понад берегом у тому ж напрямі. Через кілька кілометрів південний берег почав помітно відхилятися на півден, але довгий вкритий лісом мис, що лежав попереду, заступав вид у цю сторону. Коли його обійшли, то виявилось, що сподіванки на те, що море піде далеко на півден і даст змогу пливти човнами далі, в глибину Плутонії, не справдилися. Море утворило тільки велику затоку і за кілька кілометрів видно було її берег.

Тому, що в затоку з півдня могла впадати чимало річки, то вирішили пливти в цьому напрямі. Через годину досягли південного берега і пересвідчилися, що тут справді є річка, але невеликих розмірів. Проте, в одному човні можна було спробувати зробити екскурсію в глибину країни, яку в цьому місці заступала стіна лісу від морського берега. Тим то місце для стоянки вибрали біля гирла річки. Екскурсію вирішили зробити тільки вдвох, а двом залишилось біля намету. Сумний досвід на березі моря Ящерів показав, як небезпечно залишати майно під охороною самого Генерала. Мурахи могли бути і в цій місцевості південного берега, досить віддалені від знищеного мурашника.

42. БРАНДЕР КАШТАНОВА

Захопивши з собою харчі, запасний одяг та набої на той випадок, якщо екскурсія триватиме кілька днів, Каштанов і Папочкін поїхали одним човном по ріці вгору. Вода була не глибока, але досить бистра. Тим то мандрівники замінили весла жердинами і впиралися ними в дно. Вузьке русло з обох боків обступали високі стіни лісу, часто хвощи, папороть і пальми, схиляючись над водою, майже сходилися верховіттями, і річка текла під високим зеленим перекриттям, крізь яке ледве пробивалося проміння світла.

Тут було темно і холоднувато. Човентихо плив по воді і тільки чути було дзюрчання під його носом та скрип жердин, що ними впиралися в галькове дно.

У більш відкритих місцях зеленого коридору ширяли й бриніли бабки, глухо дзижчали в лісі жуки, а при невеликих поривах вітру ледве шепотіло й шуміло велике листя пальм та віти папороті і лагідно щелестіли хвощи.

Через кілька кілометрів зелені стіни одразу розступилися і перед мандрівниками розгорнулася велика галівина, яку річка

перетинала впоперек. Грунт її був вкритий дуже бідною й дрібною рослинністю — щітками жорсткої трави кількох видів.

— Чи не починається часом ця річка поблизу тієї ж групи вулканів, яку ми обстежили? — зазначив Папочкін.

— Можливо, і в такому разі нам не буде чого робити, — згодився з зоологом Каштанов. — Хоч велика кількість води в річці дає підстави сподіватися, що її верхів'я значно далі, серед чорної пустині.

Пропливши ще кілометрів з три впоперек галевини, дослідники побачили, що спереду, де річка вужчала, з одного берега на другий була перекинута досить товста колода. Вона висала так низько над водою, що човен на міг пройти під нею.

— Можна подумати, що це міст, який хтось зробив для себе через річку! — засміявся зоолог. — В усякому разі треба причалити до берега і зруйнувати цю перешкоду.

— Дивно, таки справді скидається на міст! — вигукнув Каштанов, коли вони підійшли до перешкоди і побачили, що вона складалася не з однієї колоди, а з трьох, акуратно покладених поруч.

— Правда, річка навряд чи могла так уклсти ці стовбури! — погодився Папочкін. — Та коли це міст, то хто ж його збудував. Невже в цій юрській країні є люди? Це було б надзвичайно цікаво!

— В юрський час не було вищих савців, як ви знаєте. Навіть птахи були представлени тільки формами, перехідними до ящерів.

— Але не ящери ж влаштували міст!

— Ви забули про мурахів. Істоти, настільки розумні, що будують складні житла за певним планом, цілком можуть збудувати й міст, бо плавати не вміють і води бояться.

— Ваша правда! Он і житла цих клятих комах! — вигукнув Папочкін, показуючи на захід.

З цього боку справді було видно величезний мурашиник, зовсім такого ж типу, як і знищений мандрівниками.

Скинути сухі і легкі стовбури хвощів у річку було справою кількох хвилин, після чого мандрівники пішли до човна, щоб пливти далі. Але, на своє здивування, вони побачили, що в човен уже заліз непроханий пасажир — мурах, який обмачував їх речі, тоді як другий стояв на березі.

— Ого, ці чорти вже тут як тут, а наші рушниці в човні!

— Беріть ніж, спершу атакуємо того, що на березі. Я спереду, а ви забігайте ззаду.

Обидва побігли до комахи, яка, побачивши ворогів, стала в оборонну позу, притиснувшись до кущика. Каштанов відвернув її увагу, наступаючи з ножем, а в цей час Папочкін, нагнувшись через кущ, розрубав мураха надвое.

Але він не помітив, як той мурах, що був у човні, швидко вистрибнув на берег і вп'явся своїми щелепами ззаду в його, літку. Зоолог скрикнув від болю й несподіванки.

Каштанов, прибігши на допомогу, розрубав і цього мураха, але ледве звільнив від нього товариша; довелося розрізувати на кілька частин голову комахи, що вп'ялася щелепами в ногу.

Рана, заподіяна комахою через товсту шерстяну панчоху, була невелика, але яд укусу швидко діяв, і нога почала горіти й дерев'яніти.

— Присядьте покищо на землю, я зараз дістану нашатирний спирт та бинти з похідної аптечки, — сказав Каштанов.

— Ні, ні, допоможіть мені зйті в човен, огляньтесь!

Галевиною до них швидко наближалося десятків два мурахів; ще кілька хвилин — і довелося б розпочати нерівний бій. Не гаючи часу, Каштанов взяв під руки зоолога, який ледве волік ногу, спустив його з укоса в човен, потім стрибнув сам, і спід самого носа ворогів, що вже підігли до берега, відпхнув човен.

Продовжувати екскурсію годі було й думати: один гребець лежав безсилій на дні човна і стогнав від болю, а стривожені мурахи могли переслідувати човен, що дуже повільно плив проти води, і не давати йому пристати до берега. Тому Каштанов, не довго думаючи, повернув човен за водою і взявся за весла. Він намагався триматися середини річки, щоб уникнути нападу комах. Папочкін ледве роззув поранену ногу, дістав нашатирний спирт та бінт; нога вже розпухла, почервоніла і кожен рух викликав великий біль.

Через півгодини човен наблизився до краю лісу, що оточував галевину з півночі і відмежував її від моря. Ворогів уже не було видно, і Каштанов вирішив зупинитися, щоб зручніше влаштувати пораненого. Він розіслав плащи на дні човна і поклав на них Папочкіна. Потім вийняв запасну сорочку і, змочивши її водою, поклав, як охолодний компрес, на поранене місце. Це полегшило біль, і зоолог задрімав. Відпочивши трохи, Каштанов поплив далі.

Перед входом у зелений коридор річка робила невелике коліно. Коли човен обійшов його, Каштанов спереду побачив картину, яка примусила його здригнутися. Швидким рухом весла він пригнав човен до берега і, вчепившися за кущі, зупинив його, сховавшися від поглядів ворогів.

Вороги були близько. Кілька десятків їх метушилося на лівому березі біля самого початку коридору; вони перегрязали стовбури хвощів, що росли над водою, і кидали їх у річку, споруджуючи перешкоду, через яку човен не міг пройти. Сумнівів не могло бути, що вони хотіли перегородити своїм двоногим ворогам шлях відступу до моря. Становище ставало скрутним: один Каштанов і поранений зоолог не могли пробитися через перегороду, яку оберігали численні комахи. «Один укус під час нерівної боротьби з ними, — подумав Каштанов, — і він стане безпорадним, як і Папочкін».

«Повернути назад і проштовхнутися проти води? Але й там мурахи раніш чи пізніш можуть напасті; і все одно річка зали-

шастися одним шляхом, щоб втекти з їх володінь. Треба пробитися за всяку ціну. Можливо, їх злякають постріли, а коли ні? Всіх не переб'єш, вони поховаються в лісі, а коли я захочуся руйнувати перегороду, вони нападуть цілою навалою», думав Каштанов.

В цьому безпорадному становищі Каштанову раптом спала думка, яка, здавалося, обіцяла цілковитий успіх, якщо її швидко перетворити в діло. Мурахи, зайняті роботою, ще не помітили човна, що притиснувся до берега серед кущів. Тим то Каштанов, уникаючи різких рухів, почав потихеньку відтягати човен назад, проти води, чіпляючись за кущі, щоб повернутися за поворот русла, де берег зовсім закривав його від комах. Тут починалося узлісся, де багато було сухих стовбурів хвоців і взагалі сушників. Причаливши до берега і прив'язавши човен з сплячим у ньому зоологом, Каштанов стягнув у річку кілька товстих стовбурів, нашвидку скріпив їх один з одним гнучкими прутами хвоців і потім на цей пліт наклав величезну купу стовбурів, стеблин, хмизу, перекладаючи сухий матеріал зеленими гілками хвоців та стеблами тростини.

Коли купа була готова, Каштанов повернувся в човен і тихенько поплив за водою, а пліт, прив'язаний до довгої жердини, штовхав поперед себе по воді, ховаючись за ним від поглядів ворога. За поворотом річки текла зовсім прямо до того місця, де мурахи споруджували перегороду. Підтягнувши пліт до човна, Каштанов підпалив купу і поплив далі, як і раніше штовхаючи пліт поперед себе. Огонь поступово розгорався, охоплюючи горючий матеріал, а з зелені, прокладеної шарами, пішов густий чорний дим.

Коли човен і пліт були на сотню кроків від перегороди, Каштанов пустив пліт за водою, а сам взяв жердини, щоб затримати човен посеред річки. Велетенське вогнище попливло до перегороди і зупинилося перед нею, оповиваючи клубами ідного диму й язиками полум'я комах, що працювали там. Частина мурахів, обсмалених або оглушених, попадала у воду, а решта втекла на берег, де вони збилися купою, вражені небаченим видовищем. Тоді Каштанов зарядив двостволку дрібною картеччю і почав частувати мурахів, підпливаючи чимраз близче до них, цілим рядом пострілів. Тріск страшного, небаченого вогню, язики полум'я, клуби диму, безперервні постріли, які вражали комах, справили на них таке враження, що вцілілі й легко поранені кинулися тікати.

Від горячого плота зайніялася й перегорода, що наполовину складалася з сухих стовбурів, і поки громіли постріли, огонь охопив усю її середину частину.

Переконавшись, що ворог утік, Каштанов причалив до берега біля самого пожарища, докінчив ножем поранених мурахів, а після того взявся знищувати перешкоду, кидаючи горячі сухі й димлячі зелені стовбури у воду. Через чверть години

перешкода зникла, і вогнище, догораючи на плоту, попливло далі річкою, а слідом за ним, не намагаючись його випередити, плив човен з людиною, яка перехитрувала своїх численних і розумних ворогів.

За водою в цьому зеленому коридорі човен плив швидше, і незабаром попереду в просвіті вже з'явилася блакить морської гладіні.

Наближаючись до гирла річки, Каштанов почув постріли, гавкіт Генерала і крики товаришів. Він наліг на весла, через кілька хвилин пристав до берега і з рушницею в руках кинувся до місця стоянки.

43. БІЙ З МУРАХАМИ

Вирядивши товаришів в екскурсію, Макшеев і Громеко заходилися будити рибу біля гирла річки. Улов був такий добрий, що через годину одному з них довелося вже почати чистити рибу і розвішувати її на протягнених вірьовках для в'ялення про запас.

Поки Макшеев рибалив, ботанік облазив узлісся, збираючи рослини, і при цьому виявив сагову пальму, якою й вирішив скористуватися. Вдвох її зрубали, розкололи вздовж і, вийнявши їстівну серцевину, розікляли її сушитися на ковдрах.

Закінчивши цю роботу, поставили на вогонь казанок з юшкою і сіли біля нього, обмірковуючи, до чого взятися після обіду.

— Відлучатися далеко ми не можемо, — зауважив Громеко; — тим більше, що приручити рибу Генералові не можна.

— Звісно, — погодився Макшеев, — хоч це й вірний пес, але навряд чи встоїть проти спокуси попоїсти досхочу в'яленої риби і пригадати свою батьківщину.

— Ну, що ж, наловимо ще риби і зробимо більший запас її для себе і для собаки. Хто знає, чи скоро трапиться знову таке рибне місце. А це ящерне м'ясо, признається, не до смаку, весь час їм його з огідою. Під час їжі я завжди намагаюсь думати, що це осетрина або білужина, а не родич жаби чи ящірки.

В цей час юшка почала закипати, і Громеко пішов до ковдра, щоб взяти саго для заварки.

— Ой, дивіться швидше на захід! — закричав він Макшееву, який залишився за наметом біля вогнища.

Макшеев вибіг на пляж.

З заходу понад берегом моря рухалися страховища, в яких по смугастих боках не важко було впізнати бронтозаврів.

Вони йшли повільно, обриваючи молоді листя з вершечку пальм та папороті, часом зупиняючись біля дерева, що здавалося особливо смачним.

— Ну, що нам робити, як ви гадаєте? — запитав Громеко. — Ми знаємо, що ці страховища полохливі і на нас не нападуть

перші, але вони перетопчуть і подавлять нам і рибу, і намет, якщо ми пустимо їх сюди.

— Доведеться стріляти, — сказав Макшеев, — спершу дробом, а коли це не допоможе, розривною кулею.

Обидва підняли рушниці, націлилися в групу страховищ, і чотири постріли пролунали глухо понад морським берегом.

Несподіваний шум і дріб, що посипався на тварин, неймовірно налякав їх. Але замість того, щоб повернути назад, незграбні створіння кинулися у воду і побігли поза стоянку понад берегом, на невеликій віддалі від нього, здіймаючи хвили і фонтани бризок.

Безталанні мисливці миттю стали мокрі від голови до ніг, стримуючи човен, щоб його не знесло в море. Одна з хвиль, набігши на берег, підмила вstromлену у пісок жердину, до якої була прив'язана вірьовка з пров'ялюваною рибою, друга хлюпнула на ковдру, де сохло саго. Риба з вірьовкою упала на пісок, а саго намокло.

— Тьху, окаянні! — вилаявся Макшеев, обтрушуючись після душу. — Все таки накапостили!

— Ну, от вам і робота! — розважив Його Громеко. — Ми не знали, до чого взятися після обіду, а вони про це подбали. Тепер треба всю рибу знову почистити, а саго помити в річці і сушити.

— І спершу самим обсохнути! А юшка наша, мабуть, уся википіла.

Бронтозаври, описавши півколо у воді, знову вилізли на берег, на схід від гирла річки, і побігли далі пляжем.

— І м, мабуть, припало на горіхи, бач як кивають п'ятами. Дробом по мордах іх здоровосипонуло! — зловтішався Макшеев, роздягаючись, біля намету, поки Громеко знімав казанок з юшкою.

Порозівшувавши одяг для просушування і поставивши шест з вірьовою на попереднє місце, мандрівники в костюмах Адама розпочали свій обід. Генерал, найвісс зранку риб'ячих голів і нутроців досхочу, розтягся на піску і задрімав. Ні він, ні зайняті їжею люди не помітили, як з лісу, недалеко від стоянки, вийшли один за одним шість мурахів, зупинилися, обдивилися і такоже тихо зникли в хащі.

Пообідавши, Макшеев і Громеко прилягли в намет і запалили люльки, спершу ніж взятися чистити рибу від налиплого піску.

Раптом Генерал загарчав, схопився і люто загавкав. Вибігши з намету, Громеко і Макшеев побачили, що їх стоянку оточили мурахи. Одна колона обступила їх від гирла річки, друга наївалася з іншого боку до вірьовки з рибою і до ковдри з саго.

— А рушниці ж у нас не заряджені! — заволав Громеко, кидаючись до патронаша.

— Беріть картеч! — кричав Макшеев, поквапно заряджаючи двостволку. — Паліть у правих, а я в лівих.

Права колона вже накинулася на рибу і стягала її з вірьовки, а ліва була за двадцять кроків від намету, коли пролунали перші

постріли. Грім, дим і падіння підстрелених збентежили комах, і передні зупинилися вагаючись, але задні, приваблювані запахом риби, натискували, і військо знову рушило вперед. Стоячи біля входу в намет, куди, гавкаючи, забився найжений Генерал, мисливці заряджали рушниці, щоб ще раз випалити з них, а тоді, озбройвшись ножами та прикладами, розпочати рукопашну з ворогами, що насувалися з усіх боків. Але боротьба здавалася безнадійною, бо сили були нерівні.

Макшеев і Громеко кинулися до вогнища й почали кидати головешки в мурахів.

Несподівано зза кущів гирла річки один по одному почулися два постріли в задні ряди мурахів, а потім звідти вибіг Каштанов, тримаючи в руках горячий жмут хмизу. Розмахуючи ним праворуч і ліворуч, він кинувся прямо на зграю комах, які метнулися в різні сторони.

Макшеев і Громеко й собі кинулися до вогнища і почали кидати головешки в мурахів. Цей спосіб допоміг — перша колона ганебно кинулася вrozтіч до хащі, залишивши забитих, поранених і обсмалених на полі бою.

Покінчивши з ворогами цієї колони, всі троє, з Генералом, що набрався відваги, атакували з вогнем і ножами в руках комах, які знищували рибу. Частина приплатилася за свою ненажерливість життям, деякі встигли втекти, несучи в щелепах

рибу або шматки намоклого й злиплого саго. Два мурахи потягли за собою всю ковдру, але їх наздогнали і забили. Генерал докінчував поранених, перегризаючи їм ший.

Коли останні втікачі зникли в лісі, мандрівники могли перепочити і підрахувати свої трофеї та втрати. Мертвих і важко поранених мурахів було сорок п'ять.

Замість п'ятисот рибин на вірьовці залишилося тільки п'ятнадцять, та кілька штук підібрали біля узлісся, що іх, очевидно, погубили вороги під час втечі. Більше половини саго було з'їдено або втоптано в пісок. Громеко дістав легкий укус у руку, а Каштанов у ногу, але товстий чобіт не піддався і захистив його від мурашової отрути.

— Як ви вчасно з'явилися! — сказав Макшеєв, коли, оглянувшись поле бою, всі сіли біля намету. — Без вашої підтримки і вигадки з вогнем ми не подолали б цієї навали, і вони закусали б нас на смерть.

— А де ви залишили Папочкіна? — раптом згадав Громеко.

— Ой, я й забув у розпалі бою, що Семен Семенович лежить у мене ще в човні!

— Лежить? Чому лежить? Що з ним трапилося? Він живий? — поспалися запитання товаришів, які зрозуміли тепер причину, чому несподівано швидко повернувся Каштанов.

— Живий, живий! У настеж була сутичка з мурахами, і Семен Семенович дістав такий укус у ногу, що став інвалідом. Допоможуть перенести його в намет.

— Одну хвилину! Дайте нам зодягнутися, — сказав Громеко, який тільки тепер звернув увагу на те, що він, як і Макшеєв, досі були напівголі.

— А справді, чому ви обидва в такому дивному вигляді? — засміявся Каштанов. — Хіба ви купалися, коли на стоянку напали мурахи?

— Ні, нас знову скупали бронтозаври, — відповів Макшеєв і, зодягаючись, розповів, як це сталося.

Нашвидку зодягнувшись, Макшеєв і Громеко пішли за Каштановим до річки, де останній, кинувшись в атаку на мурахів, залишив човен з Папочкіним. Папочкін спав так міцно, що не чув ні пострілів, ні криків, і проснувся тільки тоді, коли його підняли за руки і за ноги, щоб віднести в намет.

Поклавши його, мандрівники порозівіували вцілілу рибу, поперетягували мертвих мурахів у море, і тільки після цієї неприємної роботи Каштанов, дойдаючи залишенню юшку, розповів товаришам про свої пригоди під час невдалої екскурсії.

Мурахи, двічі потерпівши від непроханих гостей, могли повернутися у величезній кількості, щоб помститися за свою поразку. Побоюючись цього, мандрівники почали обмірковувати, як бути далі. Папочкін і Громеко радили негайно пливти, щоб забратися подалі від мурашника. Але Каштанову хотілося продовжувати екскурсію річкою вгору, припинену через мурахів,

бо вона давала можливість дістатися в глибину таємничої чорної пустині. Макшеєв підтримував цей план. Щоб його здійснити, треба було неодмінно покінчити з хитрими комахами, при існуванні яких екскурсія була б під безперервною загрозою. Тому вирішили почекати до вечора, а потім попливти до мурашника і підпалити його, користуючись сном комах. Якщо цей задум буде здійснений, то шлях по річці стане вільний і можна буде зробити екскурсію вчотирьох на обох човнах, залишивши пілт і зайві речі в хащі на березі моря.

44. СПАЛЕННЯ МУРАШНИКА

Відпочивши добре, Каштанов і Макшеєв попливли човном, захопивши рушниці, сокиру та в'язки хмизу. Папочкін не міг ще рухатися, а в Громеко від укусу розболілася рука. Тим то обидва інваліди залишилися вартувати намет. Пливли знайомими місцями досить швидко. Минули рештки перегороди, споруджені мурахами, де ще диміли, догораючи, стовбури й чорні трупи комах. Далі вийшли на галівину і зза кущів оглянули місцевість навколо мурашника, щоб не здібатися зневідома з ворогами. Але нікого не було видно. Комахи, очевидно, відпочивали в надрах своєї фортеці. Пропливли трохи далі до колишнього мосту через річку, звідки до мурашника йшла бита дорога, прокладена його мешканцями.

Виявилось, що мурахи встигли вже збудувати новий міст.

Човен прив'язали в кущах нижче мосту, скинули на плечі в'язки хмизу, взяли рушниці, заряджені на всякий випадок картеччю, і пішли до мурашника. Не доходячи до нього, присіли за кущами біля дороги, щоб подивитися ще деякий час і переконатися в тому, що ніхто не перешкодить виконанню задуманого плану.

Все було тихо, і можна було взятися до роботи. В кожний із головних входів поклали в'язку хмизу, а поверх неї накидали найбільш сухих і тонких стовбурів, узятих з самої будови.

Підпаливши купу біля найдальшого західного входу, вони кинулися прожогом — один до північного, другий до південного входу, щоб підпалити їх і тут, а потім зйтися біля східного входу, де й закінчити підпалювання мурашника. Далі, коли буде потрібно, втекти до човна.

Каштанов, який розпалював вогнище біля північного входу, в глибині галереї, помітив мураха, що підбіг до загороди. Він притаївся за купою, з надією, що комаха вийде надвір і тоді можна буде покінчити з цим вартовим, щоб він не здійняв тригології. Але мурах, оглянувши вогнище і спробувавши розтягнути його, побіг у глибину, очевидно за допомогою. Тривога починалася, і треба було поспішати до останнього виходу.

Макшеєв був уже тут; він поквапно підпалював купу і зустрів товариша словами:

— Швидше, швидше! Треба тікати до човна.

Обидва побігли щодуху, але по дорозі зупинилися, щоб глянути назад. З середини східного входу вихвачувалося вже велике полум'я. З північного боку мурашник теж палахкотів у кількох місцях, і з багатьох верхніх ходів ішов густий дим. Але з південної сторони, де Макшеев поспішав, побачивши страйжених комах, вогонь був слабий, і на цьому боці з усіх верхніх ходів вибігали один за одним мурахи. Одні тягли яйця або ляльок, спускаючись з ними вниз, і відносили їх на бік; інші метушилися безладно, підбігали до вогню або до отворів, що димили, і падали обсмалені чи оглушені.

— Погано вдалася наша справа! — зазначив Каштанов. — Частина мурахів встигне врятуватись, блукатиме без пристановища по крайні і нападе на нас. Доведеться завтра ж забиратися подалі.

— А зараз нам теж треба забиратися подалі! — вигукнув Макшеев, показуючи на колону комах, що бігли дорогою до мосту.

— Чи не по воду вони побігли, щоб гасити пожар! — пожартував Каштанов, пустившись ристю поруч з товаришем.

Мурахи безумовно помітили палів і гналися за ними. Вони бігли швидше, ніж люди, і віддалі між тими й другими дедалі зменшувалася.

— Я більше не можу, серце не витримає! — задихаючись, крикнув Каштанов, якому його роки і професія не давали змоги довго змагатися з Макшеевим.

— Зупинімось й дамо постріли, — запропонував останній. Вони встигли звести дух, поки комахи не наблизилися на п'ятдесят кроків, і потім вистрелили. Передні в колоні попадали, задні зупинилися. Іх було більше десятка, але за ними на деякій віддалі йшов другий загін.

Зібрали останні сили, переслідувані добігли до мосту тоді, як резерв підійшов до місця сутички.

— Лишенсько, де ж наш човен? — вигукнув Макшеев, що добіг перший до берега річки.

— Що ви, невже його немає?

— Немає, він зник безслідно!

— А чи тут він був прив'язаний?

— Тут. Я добре запам'ятав місце... А ось і вірьовка, якою він був прив'язаний, висить собі на кущі!

— Хто ж відв'язав і забрав човен?

— Може сам відв'язався і поплив за водою.

— А може мурахи завели його?

— Що ж нам робити?

— Перебіжімо покищо через міст і зруйнуємо його за собою, — запропонував Каштанов. — Принаймні хоч річка відокремить нас від погоні.

Не гаючи часу, обидва перейшли через місток, що угинався під їх вагою, на другий берег. Переслідувачі були вже за сотню кроків від річки.

— Перетягнімо колоди до себе, а то, чого доброго, мурахи їх знову виловлять, — сказав Макшеев.

Через хвилину, коли передні мурахи підбігли до берега, обидві колоди лежали вже біля ніг мандрівників. Глибока річка відокремлювала їх від переслідувачів, які збентежені зупинилися біля берега. Їх було близько двадцяти, але на дорозі було видно ще нові підкріплення, що поспішали на допомогу. Ззаду них, у глибині галювини, мурашник палахкотів, як величезне вогнище. Полум'я било високо вгору і клуби чорного диму вилися в спокійному повітрі, утворюючи чорний стовп, що підносився на величезну висоту і потім розливався на велику хмару.

— Можна подумати, що це вибух вулкану! — засміявся Макшеев. — Ми їм все таки добре відплатили за всі каверзи.

— Ale не досягли бажаного наслідку, не очистили місцевості від них, і тепер повинні ганебно віdstупити перед комахами.

— Як ми тільки доберемося до моря?

— Йти понад берегом річки через ліс нема чого й думати.

— Там швидко не проб'ється, а мурахи можуть випередити нас і напасті на наших товаришів.

— Ось що! Якщо не можна йти — попливемо. З двох колод не важко зробити плотик, а вода понесе нас швидше, ніж наші ноги.

— Ідея! Ale спершу треба розігнати мурахів, щоб вони не перешкодили якнебудь нашому відплиттю.

Зарядивши рушниці, мандрівники дали чотири постріли в купу комах, що збилися на протилежному березі. Більше десятка попадало, деякі покотилися у воду, решта розбіглася в різні сторони.

За кілька хвилин обидві колоди, з яких складався міст, були вже на воді, нашвидку зв'язані гнуучкими прутами, зрізаними в кущах. Обидва мандрівники стрибнули на імпровізований пліт і відштовхнулися від берега, востаннє глянувши на палахкоточу фортецю своїх ворогів. Вода швидко помчала їх вниз, а рушниці служили замість жердин, щоб відпихатися від берега, коли пліт одним чи другим краєм дуже наблизяється до нього.

Кілька мурахів деякий час бігли понад річкою, але течія була швидша від їхнього бігу, і вони поступово віdstали.

За коліном річки, перед узліссям, де Каштанов влаштовував своє пливуче вогнище, плавці з радістю побачили свій човен. Його течією пригнало до берега і він там застряв у кущах. Пліт теж принесло до цього місця; вони спіймали втікача, сіли в нього і налягли на весла.

Через півгодини вони щасливо припливли до своєї стоянки.

45. НОВА ЕКСКУРСІЯ В ГЛИБИНУ КРАЇНИ

Невдалий підпал мурашника примусив мандрівників негайно залишити стоянку на березі затоки, бо при кожній екскурсії в глибину країни вони рискували зустрітися з розлюченими комахами, що втратили своє житло і блукали всюди. На війну з ними мандрівники повинні були б витрачати всю свою енергію і вогнепальні припаси, яких залишалося не так уже багато. Та й на самій стоянці вони рискували кожної хвилини зазнати нападу мурахів, який міг закінчитися сумно.

Питання — чи пливти далі понад південним берегом моря Ящерів на захід, а чи повернутися і пливти на схід — обмірковували дуже палко за раннім сніданком. Нарешті вирішили пливти ще на захід.

Попливли, як і раніше, поблизу берега і незабаром вийшли з затоки. Південний берег і далі був тоскно однотонітній. Пробувши два тижні серед тваринного й рослинного світу юрського періоду, наші мандрівники вже так звикли до нього, що вважали його досить однотонітнім. Їх хотілося тепер проникнути далі на південь, з надією зустрінути ще більш стародавню флору і фауну, зазнати нових пригод і дістати нові враження.

Але цей дальший шлях на південь заступала пустиня. А плавання на захід чи на схід обіцяло їм все ті ж картини юрської природи. І всі почали вже роздумувати, чи не повернути назад на північ.

На березі в кількох місцях помітили мурахів, з чого можна було зробити висновок, що цей рід комах пошириений по всьому південному березі моря Ящерів, і вони справді є царями юрської природи.

— Шастя ще, що вони частину часу віддають сну! — зауважив Папочкін. — Інакше від них не було б життя.

— Так, ці тварини гірші від шабельних тигрів і хижих ящерів. Ті й другі не завдавали нам і сотої частини тих неприємностей і тривог, що їх ми мали від мурахів, — згодився Макшесв.

Ночували на пляжі. Вирішили пливти ще один день далі на захід, і коли цього дня не пощастило проникнути на південь, то повернути назад.

Цей останній день приніс бажану зміну. Берег моря незабаром почав дуже відхилятися на південь, зберігаючи той самий характер. Через кілька годин плавання стало видно, що зелена стіна ось-ось закінчується і далі почнуться скелі.

— Знову та ж столова височина, а на її поверхні чорна пустиня! — вигукнув Каштанов, вивчаючи у бінокль місцевість, що лежала спереду. В його голосі чулося розчарування.

Але, підплівши до краю лісу, побачили між собою і підніжжям столової височини велику затоку, в глибині якої розгорталася зелена долина. На задньому плані долини здіймалася група високих гостроверхих темних гір.

— Знову вулкани! Але цього разу зовсім недалеко від берега моря! — вигукнув Громеко.

Човни подалися до південного берега затоки в гирло долини, де видно було рівний майданчик піщаного пляжу.

В долині протікав досить великий струмок, що його обступили дерева, кущі і галявинки. Намет нап'яли на пляжі. На галявинах понад струмком бачили жуків, бабок, мух, помітили сліди ігуанодона та летючих ящерів, але мурахів не бачили.

Тому після обіду пішли до вулканів, але, для обережності, човни, намет і зайві речі заховали в хащі лісу, почепивши деякі з них навіть до дерев. Генерала взяли з собою.

Шлях ішов під гору долиною поблизу струмка. Гаї по берегах не являли собою непрохідної хащі і перегиналися тропами ігуанодонів. У скелях обов'язково Каштанов визначив породи, що їх вони зустріли багато далі на північ, саме на річці Макшесва — олівінові з вкрапленнями нікелевого заліза. Ale тільки тут ці вкраплення часто перетворювалися на великі гнізда, діаметром від половини до одного метра, і складалися з суцільного металу.

— Адже це прекрасний метал для переробки на сталь! — вигукнув інженер. Він зупинився здивований і захоплений перед високою стрімкою стіною, в якій великі й малі гнізда металу тъмно блищали під промінням сонця. Іх тут було багато, і інженер дивився на цю стіну з такою жадобою, з якою діти розглядають солодку булку, добре начинену озюром.

— Ех, який колосальний завод можна було б заснувати тут! — бідкався він.

— Не зважаючи навіть на мурахів? — з посмішкою запитав Каштанов.

— Не зважаючи ні на що! Хіба, коли б треба було розробляти ці скарби, люди зупинилися б перед повним винищеннем уїдливих комах? В гонітві за золотом європейці витіснили вояовничих червоношкірих, людоїдів-австралійців, бушменів і кафрів. Однієї гармати і кількох десятків гранат досить, щоб знищити всі ці мурасники цього берега з їх населенням.

Над зеленою долиною коли-не-коли пролітали туди й назад великі птеродактилі, виглядаючи здобич; очевидно десь поблизу на неприступних скелях було їх гнізище. Нападати на людей вони не наважувалися, але, коли Генерал надто випереджав мандрівників або відставав від них, над ним з'являвся ящер і кружляв у повітрі, вичікуючи зручного моменту для нападу. Громеко двічі стріляв у летючого хижака і вдруге підбив його. Поранена тварина залишилася борсатися на верховітті великої папороті.

Зустріли стадо ігуанодонів, які відпочивали на галявині біля підніжжя скель. Попуовання на них відклади до повороту, щоб тепер не навантажувати себе м'ясом.

Через три години спокійного ходу дісталися того місця, де

долина крутко повертала на захід. Далі її правий схил утворювався з укосів групи вулканів. Шлях став важкий, доводилося раз-у-раз дертися лавою, дряпаючись по її чорних брилах.

На маленькій галівинці, де було зручне місце для ночівлі і кілька сухих хвоців для вогнища, склали принесені з собою запаси та речі, щоб, не беручи з собою нічого зайного, обслідувати місцевість.

Між краями двох широких потоків лави, що спадали з вулканів, лежало невелике озеро, на півсотню метрів у діаметрі. Навколо нього росли групи невеликих пальм, хвоців та вузькою смугою тростини. Струмок витікав з цього озера, пробираючись по лаві нижнього потоку. Поверхня озера була гладенька, як дзеркало, і відбивала в собі до найменших подрібніть і зелену раму, і чорні потоки лави, і похмури кручі столової височини.

— От прекрасне місце для самітника, який захотів би піти назавжди від сусти мирської! — вигукнув Папочкін. — Він збудував би собі хатину під зихистом чорної стіни і жив би собі, споглядаючи ясне небо, вічне сонце і величавий вулкан на березі тихого озера в тіні пальм.

— І одного чудового дня загинув би під градом каміння або під потоком лави, викинутим цим зрадливим вулканом, — зауважив Каштанов.

— Або ще раніш помер би з голоду, бо, як мені здається, ці пальми не дають істівних плодів, а тростина не солодка, — додав Громеко.

— І не видно ніякої дичини! — сказав Макшеев.

— Які ви нікчемні реалісти, не даете навіть помріяти! Самітник міг би завести посів, садок, город. Вода є, на старій лаві прекрасно росте виноград і...

Зоолог не встиг закінчити останнього речення, бо з боку вулканів, головну вершину якого заступили більші нагромадження лави, почувся гуркіт, ніби грім, і через кілька хвилин навколо мандрівників упали дощем дрібні чорні лапілі (камінці).

— Ось вам! Його величність застерігає, що він не дасть самітникові вирощувати винограду на старій лаві... — засміявся Макшеев.

— Огляньмо озеро і повернімося назад до наших речей. Там менш небезпечно, — запропонував Каштанов.

Поки мандрівники спускалися лавою до озера, гуркіт повторився і знову посипалися лапілі.

— Вулкан сердиться на непроханих гостей! Він бойтесь, що ми викрадемо скарби з його кратера, як викрали сірку із кратера Сатани, спершу ніж він встиг прокинутися.

— Назовімо цей вулкан Воркуном! — запропонував Громеко.

Цю назву схвалили одностайно і занесли на карту, яку накидал Каштанов. Озеро дістало назву Самітницького, а струмок, що витікав з нього, ім'я Папочкіна.

— Ось ми і увічнили ваші надхмарні замки! — сміявся [Макшеев], записуючи ці назви.

Вода в озері була холодна і прісна, на смак навіть нагадувала содову, бо з неї при легкому підігріванні виділювалися пухирці вуглекслоти.

Обійшовши озеро навколо і натрапивши на зручне місце, мандрівники з задоволенням викупалися в його живлючій воді й узнали, пірнаючи, що глибина його не більша як три метри. Ні риби, ні водяних рослин, ні комах у ньому не було.

Тому, що повернатися на місце стоянки було ще рано, вирішили зійти на столову височину. Це було не важко, бо верхній потік лави впирався в зручну височину, і брили являли собою щось ніби велетенські сходи. Отже, здираючись з брили на брилу, мандрівники швидко опинилися нагорі.

На сході під їх ногами, в глибокій ямі лежало озеро, а за ним здіймалися чорні зриті схили Воркуни, над якими панувала його кругобока вершина. З неї вився стовп чорного диму, який підносився в спокійному повітрі на величезну висоту. На південь, захід і північ розгорталася чорна пустиня, така ж самітницька, як і навколо групи вулканів Сатани. На півночі вона впиралася в синю гладінь моря, а в інші сторони йшла до горизонту.

— Воркун далеко вищий від Сатани, і схили його конуса крутиші, — зауважив Каштанов.

— А вибух, що почався вже, не дасть нам зможи залізти на його вершину, — додав Макшеев.

— Побачимо завтра. Сірки нам тепер не потрібно, і ми можемо повернути назад у перший-ліпший момент.

Спустившись знову до озера тим же шляхом через потоки лави, мандрівники за годину опинилися на місці своєї стоянки

46. ПУСТОЩІ ВОРКУНА

Але Воркун не дав їм виспатися як слід. Через кілька годин їх розбудив жахливий гуркіт і вони схопились перелякані.

— Невже і цей вулкан викидає палиющі хмари? Дивіться, що там діється! — вигукнув Громеко.

Воркун був оповитий густими чорними хмарами, які спускалися щораз нижче схилом і одночасно розповзалися в усі боки. Відчувається помітний запах сірки і хлору. Хмари клубилися, освітлювані яскравими блискавками, а гуркіт, що виридався з надр вулкана, зливався з гуркотом грому.

— Ні, — сказав Каштанов, — палиющі хмари нам боятися нема чого. Цей вибух має інший характер, саме типу Везувія. Зараз викидається попіл та бомби, а потім, очевидно, з'явиться і лава.

— Нашому сходженню, звісно, кінець.
— Авжеж! Було б безумство лізти на вулкан у такий час.
— Що ж ми робитимемо?
— Посидимо ще тут або ляжемо далі досипати, а тоді підемо назад до моря.

— Чому ж не зараз?
— Цікаво спостерігати вибух так близько.
— А якщо на нас посыплються бомбочки?
— Навряд; ми тут біля самого підніжжя, і так далеко вони не літають.

— А якщо лава захопить нас?
— Лава тече повільно і від неї можна завжди втекти, навіть пішки.

— Ну, тоді залишимося і подивимося на роботу Воркуни. Ale не погано буде за цей час поспідати.

Розіклали вогнище, поставили чайник і, снідаючи, спостерігали за вулканом.

Він зовсім зник у хмарах, і навіть небо в зеніті затягло сірою поволокою, крізь яку Плутон здавався червоним диском без проміння. Він кидав зловісне, тьмяне світло на похмуру місцевість навколо вулкана.

Незабаром почав падати чорний попіл, пухкий як пудра, спершу окремими частинками, потім чимраз густіший. Тому чай довелось пити, затуляючи кухлі рукою, щоб не наковтатися вулканічного пилу. Поступово почорніли і трава, і тростина, і листя пальм, а вода в струмку стала як чорнило.

— Добре, що ми догадалися набрати води в нашу бляшанку, — зазначив Макшеев. — Інакше залишилися б на цілій день без води. Ale що це за шум?

Тому, що гуркіт вулкана ослаб, у проміжках між вибухами грому можна було почути приглушений шум, ніби ревіння морського прибою, який поступово посилювався. Мандрівники переглядалися збентежено.

— Чи не палюча хмара? — з тривогою запитав Папочкін.
— Треба тікати швидше наверх! — закричав Каштанов. — Руслом струмка мчить вал води або грязьовий потік. Я й забув про можливість цього. Берімо пожитки — і на гору!

Швидко спорожнили недогоріти кухлі, зібрали речі та рушниці і побігли на гору лавовим потоком, здираючись по брилах, спотикаючись, намагаючись злізти на достатню висоту над руслом струмка.

Коли вони, нарешті, зупинилися, щоб звести дух, на висоті близько п'ятдесяти метрів над місцем стоянки і оглянулися, перед ними розгорнулася картина, яка показала, що втекли вони саме вчасно. Руслом, що йшло зі схилу вулкана, мчав шалений потік чорної води, який зривав великі брили застиглої лави з своїх берегів. За кілька хвилин грізний вал, завишки метрів три, докотився до місця, де вони щойно безпечно пили

чай, і в одну мить у його брудних хвилях зникли зелені кущі, захиталися й попадали пальми, зламані або вирвані з корінням. Майданчика не стало, ніби і не було.

— Вправно працює! — вигукнув Папочкін. — Ми вчасно забралися!

Тікаючи, мандрівники піднялися вище від цього лавового потоку, і з того місця, куди вони злізли, видно було внизу і ту і другу вершину. Грязьовий потік пройшов правою вершиною, і тепер всі повернулися в бік лівої, щоб подивитися, що діється там. Через кілька хвилин тісною долиною лівої вершини проткотився другий грязьовий потік. Він рухався повільніше, бо вода була переповнена попелом і дрібними камінцями і являла собою рідку чорну кашу, в струминах якої крутилися кущі, вирвані з корінням, та стовбури пальм.

— Їх несе з берегів озера, де ми були вчора! — вигукнув Папочкін.

— От вам і тихе, ідилічне пристановище самітника! Озера вже не існує, все затоплене гряззю, — сказав Каштанов.

— Так, тутешні вулкани, виявляється, — дуже неспокійні сусіди! — зазначив Громеко. — Сатана почастував нас паливою хмарою, а Воркун — гряззю.

— І все таки ми врятувалися і тут і там і бачили грізні й цікаві явища природи, — сказав Каштанов.

— А тепер ми відрізані від моря і наших човнів! — вигукнув Папочкін, зовсім засмутившись. — Дивіться, праворуч і ліворуч бурхливі потоки, а ззаду нас — Воркун, який може ще чимнебудь нас почастувати.

Справді, мандрівники, сховавшись від грязьових потоків на скелі вулкана, опинилися в стані облоги і не могли зійти вниз долиною до моря, а ззаду їх продовживав grimotiti вулкан.

— Якщо тепер притече ще зверху лава, ми будемо між вогнем і водою. Приємна перспектива! — сказав Громеко.

— Так, Воркун ще не сказав своєго останнього слова, — зазначив Макшеев.

— Я думаю, що наші тривоги передчасні, — заспокоїв їх Каштанов. — Грязьові потоки швидко стечуть, і ми підемо до моря перше, ніж лава, якщо така взагалі потече в цей бік і дістане до нас.

— А покищо настут промочить до рубця! Сховатися ж ніде, — бурмотів Папочкін.

Зоолог був цілком правий. Уже деякий час з хмар, що розповсюджувалися від вулкана, накрапав дощ, на який мандрівники, зайняті грязьовими потоками, не звернули уваги. Тепер дощ припускав і всі почали оглядатися навколо, щоб знайти хоч якийнебудь захист. Розраховуючи на добру погоду, що стояла вже кілька днів, мандрівники пішли в екскурсію легко одягнені, без плащів і намету, і тепер не було чим захистити себе.

— Мені здається, що там, вище, де багато великих брил лави, ми швидше знайдемо якийнебудь притулок,—сказав Макшеев, показуючи вгору на схил.

— І опинимося ще близче до вулкана! — зітхнув Папочкін.

— Ваша воля, залишайтесь тут під дощем, а ми полізмо,— сказав Громеко.

Але зоолог не хотів відставати від компанії, і всі пішли вгору крутим потоком. І каміння, і взуття вже намокли, а тому йти було слізько й важко. Проте, незабаром дісталися до великого вала з навернених одна на одну брил, що означав кінець більш молодого потоку, який вилився поверх старого. Між брилами подекуди залишилися проміжки, достатні, щоб сковалася одна людина. Всі четверо розмістилися по цих норах, а мокрий Генерал заліз до Макшеєва, який був не дуже задоволений цим сусідством. Мокрі мандрівники, скручившись у незручних позах на нерівному камінні, переживали досить неприємні хвилини. Щоб підтримати добрий настрій, вони перегукувалися з своїх ховищ один з одним, коли гуркіт Воркуна трохи стихав.

Дощ лив безперестану. Незабаром і по поверхні лавового потоку потекли цілі струмки брудної води, змішаної з попелом, і завдали мандрівникам, що поховалися по норах, нових приrostей.

Одному холодна вода замочила бік, другому — спину. Папочкін, який розтягнувся на череві в низькій і довгій норі, почув воду під собою. Він виліз назовні і з проклятнами почав бігати між брилами, шукаючи кращого місця.

Макшеев, який бачив цю сцену, реготав: Йому почастило приститися разом з Генералом у маленькій печерці в лаві.

— Це не Воркун, — кричав зоолог, здираючись по брилах під дощем, — це чорт зна що: Плакун, Мокрун, Дощун.

— Водоліс назовімо його! — запропонував Макшеев.

Але Папочкін уже не чув. Він знайшов низеньку розколину і заліз у неї головою наперед. Тільки вона була дуже коротка, і ноги залишилися назовні, під дощем.

Рантом жахливий ґуркіт стряс повітря. Мандрівникам здалося, що каміння розчавить їх як мишей у капкані. Всі вискочили із скованок.

— Землетрус! — закричав Громеко.

— Вулкан розірвався і впаде на нас! — волав Папочкін.

— Невже палюча хмара? — прошепотів Каштанов, полотнюючи.

Через завісу дощу і хмар нічого не було видно, і після хвилинного переляку всі трохи заспокоїлися. Але ось з приглушеним тріском поблизу них торонхнула бомба, завбільшки з голову, вкрита спіральними борознами, і почала шипіти, тріщати й диміти під дощем.

З боків, праворуч і ліворуч, вгорі і внизу, то тут, то там теж чути було вдарі і тріск падаючого каміння.

— На місця швидше! — крикнув Макшеев. — Воркун розпочав стрільбу снарядами великого калібрУ.

Всі покваплио залізли в свої нори, звідки з завмиранням серця, але з інтересом спостерігали, як падали й шипіли бомби різної величини. Деякі, вдарившись об брилу, розліталися на осколки, ніби гранати. Зате злива швидко перестала. Порив гарячого вітру промчав униз схилом, запахло сіркою і гаром. Хмари почали розвіюватися або підніматися вище. Снаряди перестали падати. Макшеев вирішив визирнути з печерки.

— Воркун скинув свою шапку і показав нам свій червоний язик! — закричав він.

Всі інші теж повілазили і підвели голови.

Вгорі, між чорними хмарами, часом виступала вершина вулкана, на якій з одного боку звис короткий, вогненно-червоний язик лави, що ніби дратував людей, які насмілилися порушити віковичну самотність гори.

— Так, це з'явилася лава! — сказав Каштанов.

— Що година, то не легше! Спершу він хотів потопити нас у грязюці, потім залити відою, потім прибити бомбами, а тому, що все це не допомогло, то він вдався до останнього засобу і хоче залити нас лавою! — жартував Громеко.

— Кріпіться, Семене Семеновичу! Тепер уже вам капут, — сміявся Макшеев.

— А бодай вас! — отримнувся зоолог. — Коли б небезпека була така велика, ви б самі дали дьору, як перед грязьовим потоком.

— Від лави ми втечемо не кваплячись! — зазначив Каштанов.

Але йти не було куди. В обох руслах і далі бушували брудні потоки, перейти через які було неможливо. А нагорі червоний язик швидко довшав, інколи зникаючи під клубами білої пари, що виділялася з його поверхні.

— Воркун намочив нас, а тепер висушить! Коли лава підійде близько, ми спершу висушимо на собі одяг, а тоді...

— А тоді намокнемо знову, як переходитимо через потік, якщо не потонемо в ньому, — докінчив Папочкін жарт Громеко.

Але повітря звільнилося від попелу та хмар, і виглянув Плутон. Він швидко почав висушувати схили вулкана. Чорні брили лави диміли, ніби підігріті підземним вогнем.

Мандрівники зняли свій одяг і порозівшували його на камінні, спершу витиснувши воду. Громеко роздягнувся майже догола і, зігриваючись промінням Плутона, радив усім взяти з нього приклад.

— А якщо Воркун почастує нас новою порцією снарядів. Сидіти в норах голими буде не особливо зручно, — зазначив Макшеев.

— Коли з'явилася лава, то вибухи і викидання рихлого матералу звичайноЕ припиняються, — пояснив Каштанов.

— Але коли доведеться тікати від лави, ми не встигнемо зо дягнутися.

В цю хвилину над вершиною вулкана вихопилася біла хмара пари, і над краєм кратера з'явилася вогненна стіна, яка швидко посунула вниз.

— Перший потік лави пішов у долину озера, — зазначив Каштанов, — а цей, чого доброго, може і до нас дістати!

— А через який час? — поцікавилися останні.

— Може через годину, може й пізніше. Це залежить від властивості лави. Якщо лава важка і легкотопка, вона рідка і тече швидко, а коли лава легка, в'язка, багата на кремнезем, вона труднотопка і рухається повільно.

— Якою ж лавою частусе нас Воркун?

— Досі, як це було видно з старих потоків, він виливав важку лаву. Очевидно така ж буде і цього разу. Взагалі, за характером усіх порід, що на них ми натрапляємо в Плутонії, дуже важких, багатих на олівін і метали, важко сподіватися, щоб тутешні вулкани могли виливати легку кремнеземисту лаву.

— Отже, нам треба забиратися звідсі якнайшвидше.

— Так, але я сподіваюсь, що спершу, ніж лава дійде до нас, грязьові потоки зникнуть і ми вільно перейдемо через русло того чи іншого з них.

Плутон, якого більше не заступали хмари, і гарячий вітер, що дув з вулкана, швидко висушили одяг мандрівників. Вони зодягнулися і, вичікуючи, коли буде змога піти, спостерігали за вулканом. Кінець довгого язіка лави вже зник за гребенем схилу, очевидно спускаючись у долину колишнього озера біля західного підніжжя Воркуни. Нові порції лави, що піднімалися з кратера, текли почаси цим шляхом, почаси ж на північ і, напевне, утворили другий потік, який спадав на північний або північно-західний схил; в останньому разі він повинен був текти в бік спостережників. Але зза найближчих нагромаджень лави вони не могли бачити, яким напрямом тече цей потік.

Кількість брудної води в обох руслах, особливо в лівому, помітно поменшала, і в них мчав уже не шалений потік, а текла невелика брудна річка, через яку можна було рискнути перебресті.

47. В БЕЗПОРАДНОМУ СТАНОВИЩІ

Так минуло півгодини. Вулкан діяв спокійним темпом і вибухи в кратері були тільки зрідка й слабі. Але ось вище на схилі, над тим місцем, де сиділи спостережники, почулися глухий шум і шарудіння, яке нагадувало звуки, що бувають на великий річці, коли по ній іде густа крига. З цього боку здіймався гребінь з величезних бріл лави, очевидно фронт старого потоку, що зупинився на цьому місці.

— Мабуть пора йти, — сказав Каштанов, підводячись, — лава вже недалеко.

Всі попрямували вниз схилом, до місця своєї ночівлі на березі струмка, коли-не-коли обертаючись і озираючись назад, туди, де шум чимраз ставав сильніший. Там, над гребенем старого потоку, вже з'явився фронт нового; але він зовсім не нагадував собою стіни вогненно-червоної лави, як малювали собі три спостережники, крім Каштанова, який був знайомий з цими явищами. Цей фронт мав вигляд чорного вала з бріл різної величини, що посувався вперед під впливом якоїсь невидимої, але страшеної сили.

Бріли повільно повзли, насуваючись одна на одну з тріском і скрипом. Одні скочувалися з гребеня вниз, а на місці їх з'являлися нові; інші котилися досить далеко вниз схилом, з гуркотом вдаряючись і розбиваючись об нерівності поверхні старого потоку чи бріли, що лежала на ній. З проміжків між брілами вала раз-у-раз вихоплювалися струмини та клуби білої пари. Подекуди звивалися сині вогники або з'являлися вогненні цятки, наче окремі вуглинки, які ще жевріють у згасаючому, вкритому попелом вогнищі. Але це вогнище рухалося вперед, наче величезне повзуче страхіття під хитким панцерем з чорних лусок, що зригало пекучий подих і отруйні випари.

Тікаючи від бріл, що котилися схилом, мандрівники відбігли до русла правої вершини струмка, трохи вище від місця своєї ночівлі; воно являло собою нерівно-горбкувату поверхню, по якій стікали брудні струмочки. Не довго думаючи, мандрівники сміливо пішли вперед, але вже на другому кроці загрузли по коліно у в'язкій грязі. Почулися вигуки невдоволення.

— О, чорт! Ускочили! Ноги витягти не можна, така в'язка трясовиця! Ніби тісто!

Громеко, який ішов трохи ззаду від інших і загруз не так глибоко, витяг нарешті свої ноги з чобіт, залишивши останні в грязюці, а потім з берега русла, ставши на тверду брілу, ледве витяг і чоботи. Інші троє стояли в безпорадному стані і не могли поворухнутися ні вперед, ні назад, наче мухи на липкому папері.

Атим часом фронт лавового потоку неухильно рухався вперед, і до нього залишалося не більше як двісті метрів вгору по схилу. Становище загрузлих ставало трагічним; поблизу не було ні колоди, ні дошки, ні навіть жердини, щоб покласти її на грязь і допомогти товаришам звільнити ноги.

Але Громеко не розгубився. Він швидко накидав кілька плоских грудок лави від берега річки в напрямі до Папочкіна, як найлегшого. Потім скинув з себе мішок з речами, рушницю і верхній одяг, засукав штани вище колін і, діставшись по лаві до зоолога, допоміг йому звільнитися від вантажу; а потім, взявши його під руки, полегеньку витяг з грязі. На Папочкіні були не чоботи, а шнуровані черевики, які не могли злізти з ніг, і тому не залишились в грязі.

Далі спільно зробили другу доріжку з плит до Макшеєва і вдвох витягли його, але без чобіт. Каштанова, — найрослішого і найважчого за всіх, — витягли втрьох, теж без чобіт.

Тим часом фронт лавового потоку насувався дедалі більче і вже обпікав мандрівників своїм гарячим подихом. Тим то ніколи було викопувати глибоко загрузлих чобіт, а доводилося швидше тікати від лави.

Зібрали своє майно, безталанні дослідники побігли понад руслом униз шукати більш надійного місця. Але всюди була та ж зрадлива сіра грязь, в яку вже не рискували лізти.

Так у марних спробах дійшли до місця ночівлі, де в руслі стояло ціле озерце. Води в ньому було мало, але на дні лежала та ж грязь невідомої товщини.

А фронт лавового потоку повільно, але неухильно насувався ззаду.

Шарудіння, шелест і тріск перекочуваних брил, шипіння иари не затихали й на мить. Пахло сіркою з хлором, жара ставала дедалі дужча...

Біля озера, на місці злиття обох вершин струмка, мандрівники перебігли через край старого потоку до русла біля лівої вершини. Але це русло являло собою таку ж смугу в'язкої грязі. Залишався ще один шлях — іти вchorашньою дорогою вгору понад цим руслом до озера Самітницького, щоб втекти від другого потоку лави, рисуючи наткнутися на перший. Це русло звужувалось між стрімкими кручами столової височини та схилом вулкана, і тут можна було сподіватися знайти вузьке місце, де було б не важко перемостили грязь брилами лави або перестрибнути через неї. Таке місце незабаром і знайшлося, але на другому березі русла здіймалися стрімкі скелі на кілька метрів заввишки. На них не можна було злізти, не можна було також пройти вгору або вниз понад їх підніжжям, бо його теж обстутила та сама грязь.

Знесилені біганиною і хвилюванням, мандрівники сіли на брилах біля грязі й понурили голови. Ім залишилося чекати неминучої смерті: або задихнутися в грязі, заїзши в неї при спробі перейти через русло, або спектися й згоріти на березі, коли потік лави наздожене їх. І те і друге було однаково пекельно, і в кожного з людей, які потрапили в це безпорадне становище, виникла думка про самогубство, бо іншого виходу не буде.

Відпочивши трохи, Каштанов помітив, що фронт лави рухається повільніше. Він крикнув, схоплюючись:

— Ходімо швидше далі вгору цим берегом струмка. Ми встигнемо пройти повз край лави, вона майже зупинилася!

— А якщо ми від лави не втечимо, то наткнемося на ту, що затопила Самітницьке озеро і повернула напевне вниз руслом! — безнадійним тоном сказав Папочкін.

— Це єдиний шанс для нашого порятунку! — наполягав Каштанов. — Поперше, вище по руслу ми можливо знайдемо

брід через грязь у такому місці, де кручі лівого берега приступні. Подруге, дуже ймовірно, що обидва потоки лави не зливаються один з одним, а, отже...

— Отже, між ними повинен бути більш-менш широкий простір, вільний від лави, — вигукнув Макшеев, закінчуячи думку.

— Так, і на цьому проміжку ми можемо виждати, поки поверхня грязі не засохне так, що витримає нашу вагу.

— Ура! — закричали Громеко і Папочкін.

Всі підвелися і з новою енергією попрямували на південь, понад руслом, дряпаючись вchorашнім шляхом через рештки старих потоків. Ліворуч над ними, за сотню-две кроків тягнувся фронт лави, від якого пашло жаром. Але лава насидалася повільно, і вони поступово збільшували віддалю між собою і цим чорним валом, що ніс з собою смерть. Незабаром можна було помітити, що цей вал загинається вгору, піднімаючись по схилу вулкана. Фронт лави мандрівники обійшли щасливо.

— Ну, от ми і втекли! — сказав Макшеев, полегшено зітхнувши.

Русло в деяких місцях так звужувалося, що можна було перетрібнути через грязь. Але скрізь на протилежному березі здіймалася стрімка стіна, що перегороджувала шлях. Доводилося йти далі. Незабаром мандрівники почали підніматися на поверхню найвищого застиглого потоку на західному схилі вулкана, за яким лежала улоговина озера. Піднявшись наверх, вони побачили, що їх шанси на порятунок дуже збільшилися.

Цей старий потік поділив нову лаву на дві частини і сам здіймався між ними плоским горбом. З його гребеня, на якому мандрівники спокійно сіли, можна було бачити спереду під ногами улоговину, де вchorа лежало, ніби дзеркало в зеленій рамі, тихе озеро, що так захопило Папочкіна. Тепер на цьому місці не було ні озера, ні пальм, ні трави, а розгорталося поле сірої грязі з окремими калюжами чорної води. Від вулкану на цього насиувався фронт другого потоку і, в наслідок стикання гарячих глиб лави з мокрою гряззю, біля підніжжя лунала безперервна канонада невеликих вибухів, що викидали хмарки білої пари.

Хоч від місця, де розташувалися мандрівники, було кроків п'ятсот-шістсот до потоків гарячої лави, але близькість розжарених порід дуже позначалася. Температура була пекельна. Плутон, якого більше не заступали хмари, теж пік немilosердно.

Сидячи без діла на місці, люди мліли від спеки і зняли з себе зайвий одяг. Почали відчувати голод і втому. Ночі не доспали, а потім весь час бігали і хвилювались.

— Eh, — пожалкував Папочкін, — чайку б напитися! Спека нестерпна!

— Спека жахлива, а дров немає! «Хіба вбігати й поставити чайник на свіжу лаву? — пожартував Макшеев. — Там він швидко захисить!»

— А вода в нас є?

— Води залишилося ще чимало, — сказав Громеко, оглянувшись бляшанку.

— Ну, щож, давайте хоч так підживимося, якщо чаю не буде. Істи хочеться страшенно!

Всі посідали кружка, дістали в'ялену рибу та галети, і з appetitom пообідали, запиваючи водою.

— Ми сьогодні вранці зробили велику помилку, за яку тепер і розплачусмося, — сказав Каштанов.

— А саме?

— Тікаючи від грязьового потоку, що наблизався, нам треба було одразу перейти через струмок на той берег, а не лізти назгору. Ми тепер були б уже на березі моря і не тікали б від лави та грязі.

— Правда, з того берега шлях до моря був вільний.

— Ну, не зовсім! Адже долиною промчав подвійний грязьовий потік і, очевидно, всю її злив.

— І захопив би і нас у цій долині!

— Але ми могли б піднятися нагору, на чорну пустиню, ійти до моря горою.

— Так, схилили! Спохвату хто ж міг передбачити всі наслідки. Тоді здавалося найправильнішим — швидко піднятися вище, щоб втекти від потоку.

— Ні, коли б на нашому місці були люди, добре знайомі з діючими вулканами, вони б краще розміркували, в який бік треба кинутися!

— А я думаю, — зазначив Папочкін, — що ми зробили велику помилку вже вчора, коли залишилися ночувати біля підніжжя вулкана. Адже вже тоді були всі ознаки, що вибух почався.

— Але ми ж залишилися, щоб побачити цей вибух!

— От і побачили! Я принаймні задоволений на все життя і далі триматимуся подалі від цих неспокійних гір. Сатані я пожертвував свою рушницю, а Воркунові...

— Воркунові ми з Макшеєвим пожертвували свої чоботи, а це далеко дошкільніше. У вас чоботи на ногах, а ви бурчете! Нам же доведеться босоніж топати до моря по розжареному камінню чорної пустині.

— Ваша правда, в мене краще становище і я мушу замокнути.

— Що ж нам тепер робити?

— Що робити? Тільки й залишається лягти спати, якщо можна заснути на цьому твердому, нерівному камінні.

— Спробуємо. Але по черзі одному з нас доведеться вартувати, щоб стежити за вулканом. Він може встругнути ще якунебудь штуку.

— Скільки ж будемо спати?

— А скільки дозволить Воркун.

— Це максимум. А мінімум, поки не підсохне грязь у руслі так, що можна буде перейти через нього.

Так і зробили: троє аби як прикурнули на брилах лави, четвертий не спав, стежачи за станом вулкана і висиханням грязі. Не зважаючи на жар від потоків лави та на припікання Плутона, грязь висихала повільно, і тільки годин через шість вона стала прохідною.

Зібравши пожитки, мандрівники попрямували до руслі і один за одним, по черзі, перейшли без пригод через грязь. Після полізли розколиною, деручись з брили на брилу, з уступа на уступ, підсаджуючи один одного, і через півгодини вибралися на поверхню чорної пустині. Там вони були вже в безпеці і могли зіткнути вільно.

Папочкін став лицем до вулкана, зняв шляпу, вклонився і промовив:

— Прощай назавжди, старий Воркун! Спасибі за твоє частування і увагу до нас.

Всі посміхнулися. Каштанов вигукнув:

— Ех, коли б мені чоботи, не пішов би я зараз звідси!

— А щоб ви робили тут?

— Чорною пустинею можна пройти далі на південнь і подивитися, що є з вулканом.

— Та ж пустиня! Це видно і звідси.

— Крім чобіт, у нас невистачає і харчів, — зауважив Макшеєв.

— І майже немає води! — додав Громеко, струхнувши бляшанку.

— Ваша правда! Треба поспішати до моря. Але це чорне каміння пустині страшенно розжарене. У мене таке почуття, ніби я стою на гарячій плиті. А товсті панчохи за час біганини по лаві майже подерлися.

— Доведеться розідрати наші сорочки і обмотати ними ноги, — запропонував Макшеєв. — Іти босоніж зовсім неможливо.

— Під час цієї балачки і він і Каштанов увесь час пританьковували, піднімаючи навперемінку то одну ногу, то другу, щоб дати їм охолонути. Тепер вони зняли з себе сорочки, обгорнули ними ноги, обв'язали їх ремінцями від рушниць і, востаннє глянувши на оповитий чорними хмарами вулкан, байдоро пішли пустинею на північ. Іти було легко, поверхня пустині була зовсім гладенька, являючи собою подекуди голу масу зелено-чорної найстародавнішої лави, вигладжену вітрами, подекуди ж вкрита дрібними уламками. Як і в пустині навколо вулкана Сатани, тут теж не було ознак якоїнебудь рослинності. Чорна рівнина простягалася до горизонту. Вгорі чисте небо і в зеніті червонуватий Плутон, що заливав цю рівнину своїм промінням. Воно відбивалося від гладенької поверхні і мигтіло мільйонами зеленуватих вогнів. Мандрівникам доводилося заплющувати або примріжувати очі, щоб не стомлювати їх цією масою світла і блиску.

Вони пішли на північний схід, щоб вийти на низ струмка, де тільки й можна було знайти зручне місце, щоб спуститися

з височини. Через три години наблизилися до краю кручи і почали шукати відповідну розколину. Долина, яка ще напередодні являла собою зелену оазу, тепер була зовсім спустошена грязевим потоком; дерева були повалені, кущі повиривані й занесені потоком, галявини вкриті гряззю. Тільки де-не-де біля піdnіжжя круч уціліли клаптики зелені. Побачивши цю сумну картину спустошення, мандрівники пригадали, що по дозрі назад вони збиралися пополювати на ігуанодонів на низу долини.

— Вони непевні втекли до моря!

— Або загинули в грязі.

Останнє припущення справдилося. Трохи далі мандрівники звернули увагу на те, що над долиною кружляли птеродактилі, ніби ворония над падлом. Підійшовши ближче, вони побачили, що на дні долини вони справляють кривавий бенкет. Із грязі великими горбами виступали трупи кількох ігуанодонів, на яких усілися десятки летючих ящерів. Вони рвали своїми зубатими дъобами м'ясо і нутрощі, сварилися й бились, проганяючи один одного, злітали вгору і знову сідали. Вереск і квакання не припинялися на жодну хвилину.

— Ось і наша дичина! — сказав Громеко, побачивши цю огидну картину. — Що ми тепер робитимемо?

— Ми можемо підстрелити птеродактиля, — запропонував Макшеєв.

— Після того, як вони найлися падла? Щиро дякую!

— Але ж ми вже йшли їх.

— Не знаючи, що вони живляться і падлом. Та і їли тільки тому, що іншого м'яса не було, коли нас пограбували мурахи.

— Але тепер у нас теж немає м'яса.

— Є в'яленна риба в човнах, та й свіжої наловимо в гирлі річки.

— Ви забуваєте, що річки вже немає, — сказав Каштанов. — Та і вся затока моря, напевні, переповнена гряззю, яку приніс потік. Отже, риба або подохла або пішла далі в море.

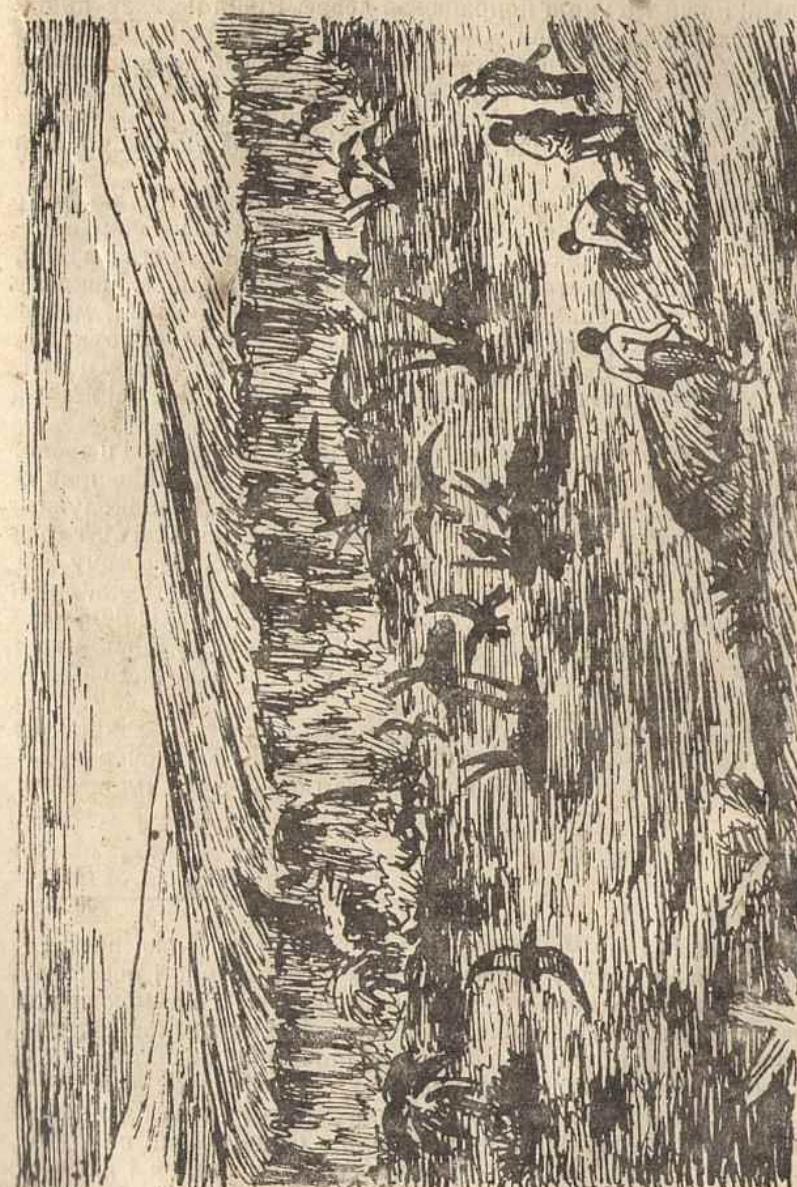
— Я боюсь, що в нас і прісної води не буде, — зазначив Громеко.

— Вірно, адже річки немає.

— А я боюся, чи не загинули всі наші речі, сховані в хащі. Вони лежали недалеко від річки і невисоко над її рівнем. Якщо грязевий потік був такий же навальний у гирлі долини, як і вище, він міг все понести в море або, в кращому разі, залити гряззю.

Це повідомлення Макшеєва дуже збентежило всіх і, забувши про птеродактилів, вони поспішили далі. Проте, Папочкін все таки встиг сфотографувати цей бенкет птеродактилів.

Недалеко від гирла долини знайшовся крутий і вузький яр, яким пощастило спуститися вниз. Усім хотілося бігти, щоб швидше дістатися до моря. Та годі. Грязь, розлита скрізь, хоч і нетовстим шаром, ще недосить засохла і ноги загрузали або

прилипали на кожному кроці. Вже здалека було видно, що грязьовий потік і в гирлі попрацював добре. Річка на низу протікала вузьким коридором, між стінами хвощів і папороті. Тепер там була прокладена широка просіка, а повалені дерева занесло гряззю. Але й поза цією смugoю, якою пронеслася основна маса води, потік попрацював. Уесь ліс у гирлі долини був затоплений брудною водою, що залишила після себе скрізь товстий шар грязі.

Загрузаючи в цій грязі, мандрівники, нарешті, дісталися до берега затоки і ахнули. Замість чистої голубої води, вони побачили бурі помії, на поверхні яких плавало листя, гілки, сучки, кущі й цілі стовбури, викинені потоком у море. Макшесв і Громеко, що ховали човни і речі, побігли до хащі, майже впевнені, що все зміто, бо сліди спустошенні видно було скрізь. Навіть пляж поблизу гирла річки був укритий шаром грязі.

— Ура! — почувся їх вигук з лісу. — Все ціле, йдіть на допомогу.

Речі залишились цілі завдяки тому, що були складені в човни, а останні прикриті наметом і плотом та, крім того, міцно прив'язані до дерев. Всі зігхнули з полегшенням і почали відкопувати човнита перетягувати їх і речі на берег моря, де, подалі від гирла річки, знайшлася місцинка, не вкрита гряззю. Але тому, що річка висохла, доводилося забиратися з цього куточка, який напередодні так зачарував усіх. Пливти далі на захід було рисковано, бо в цю сторону південний берег моря становили го і скелі столової височини — чорної пустині, і не було надії знайти прісну воду.

— Не маючи запасу води, ми не можемо йхати на захід, тоді як на сході нам відоме джерело, біля якого ми ночували, — закінчив Громеко обмірковування питання, куди пливти.

48. НАЗАД НА СХІД

Через годину мандрівники вже пливли затокою, що перетворилася на брудну калюжу. Вони обігнули мис і повернули на схід, понад одноманітним низьким берегом з високою стіною лісу. Всі посилено гребли, щоб швидше дістатися до прісної води, де можна було б, нарешті, відпочити й віспатися після важкої праці і хвилювань протягом останніх двох днів.

Проте, ця покваниність не завадила зробити привал для полювання на ігуанодонів, яких помітили в одному місці на пляжі.

• Другого дня пливли таким же енергійним темпом і надвечір досягли пам'ятного місця в гирлі річки Мурашині, тієї самої, на якій стояв спалений мурашник. Тут був піщаний пляж і прісна вода, а далі вже не було зручних місць для стоянки.

Зупинилися на ночівлю, якої не порушила жодна пригода.

Ще один день проминув у плаванні на схід через протоку між островами, що відмежовували Східне море від Західного.

Цього разу вирішили пливти поблизу північного берега, щоб визначити положення гирла ріки, яка була значно більша від ріки Макшесва, але мала, як видно, той самий характер.

Її низькі береги були поспіль вкриті лісом, який доходив до води і не залишав жодної п'яді землі для стоянки. Довелося обідати сухоїжею на човнах.

Під час відпочинку, по обіді, Папочкіну раптом спала думка, якою він не забарився поділитися з товаришами.

— Адже ми зараз біля північного берега моря, чи не так? — вигукнув він радісно.

— Ну, звісно! — відповів Каштанов.

— Так триматимемося його й далі аж до гирла ріки Макшесва: цим ми уникнемо небезпечної переїзду через море.

— Але ж ми збиралися грунтovно обстежити південний берег на схід від місця першого огляду? — сказав Громеко.

— А чи не пора нам подумати про те, щоб повернутися назад до льодів? — продовживав зоолог.

— Чому ж так швидко?

— А тому, що пливти проти води річкою доведеться в три або чотири рази довше, ніж за водою. Ми мусимо весь час іти на веслах.

— Ну й що ж, у нас часу багато.

— Не так, щоб дуже! Адже серпень уже кінчається. На берегах цього моря напевне вічне літо, але там, на півночі, близьче до льодів, очевидно буває й зима. Якщо ми пізно рушимо назад, ми рискуємо захопити холода, і замість того, щоб пливти річкою, яка візьметься кригою, чвалатимемо пішки по снігу.

— Без лиж і без теплого одягу! — додав Макшесв.

— Ця думка, звісно, дуже важлива і її треба взяти до уваги, — зазначив Каштанов. — Але ще один тиждень, що його ми приділили б для дальнього вивчення південного моря, не зменшить помітно часу, який залишається для дороги назад.

— Ще одне міркування, — стояв на своєму Папочкін. — Всі наші екскурсії південним берегом моря натрапляли на небезпеки і перешкоди, звязані з мурахами. Навряд чи може бути сумнів у тому, що і в інших частинах південного берега водяться ці шкідливі комахи. Боротьба з ними вимагає великої витрати вогнепальних припасів, а в нас їх залишилося не так багато. Треба їх приберегти для дороги назад, щоб половати і оборонятися від хижаків.

— І, нарешті, — підтримав його Громеко, — навряд чи ми знайдемо щонебудь нове на південному березі моря за ті три чотири дні, які можемо приділити дальньому плаванню на схід. Ми вже бачили, що в цю сторону на велику віддалі тягнуться стрімкі кручі столової височини, а з вершини вулкана Сатани ми не бачили на схід нічого, крім чорної пустині.

— В кращому разі відкриємо ще одну річку і в її верхів'ях ще групу вулканів, які знову почастують нас якимнебудь гостинцем! — додав Папочкін, що не забув своїх лихих пригод. — Двічі ми врятувалися майже якимось чудом. Чи розважливо буде ще раз вивіряти долю?

— Отже, я бачу, що залишаєш один, — сказав не без серця Каштанов. — Троє за те, щоб іхати назад і доводи їх цілком слушні. Доведеться підкоритися голосові розсудливості.

— Виходить, що ми попливемо тепер понад північним берегом? — запитав Громеко.

— Ну, звісно, якщо ми вирішили припинити дослідження південного.

— Тоді треба набрати прісної води зараз же, бо сьогодні ми навряд чи встигнемо допливти до ріки Макшеєва, а чи є більче від неї інша ріка, — нам невідомо.

Наповнивши обидві бляшанки водою в гирлі великої ріки, яку назвали ім'ям Громеко, мандрівники попливли далі, серед обмілін і островів її дельти, стараючись не ухилятися від північного берега.

Берег мав тут такий самий низовинний характер, як і біля ріки Макшеєва, але тільки не було на ньому піщаного пляжу, і хаща лісу і тростини доходила до самої води. Поступово острови почали рідшати, потім зникли і берег став відбігати помітно на північ. На південному березі, проти цього місця, почалася ділянка піщаних дюн; віддалеки видно було групу вулканів Сатани, який все ще викидав досить густий дим, що заступав цю частину горизонту.

Плавання пожавлювали комахи, що ширяли над водою та над зеленою стіною, часом дрібні летючі ящери, які ганялися за бабками, та голови плезіозаврів, що з'являлися над дзеркалом моря на порядній від берега віддалі. Поблизу самого берега вода була дуже неглибока, і весла інколи майже торкалися dna.

Де-не-де в зеленій стіні тростини, що обступила ліс, були протоптані широкі доріжки, справжні зелені коридори, якими певно пробивалися до води різні травоїдні хижі ящери, що заселяли хащу.

Другого дня мандрівники ще до обіду припліви до гирла ріки Макшеєва, яке легко відзначали за спорудженою ними пірамідою.

Тут провели майже добу, щоб зробити останні спостереження на березі моря, наловити і нав'ялити риби в гирлі ріки, полагодити човни і пліт для довгого плавання вгору рікою.

Пливли досить повільно. Довелося працювати веслами безперстану, приділяючи для відпочинку, іжкі і сну тільки якнайкоротший час.

Встигали пропливти за добу лише 30—40 кілометрів, залежно від швидкості течії.

Затримували плавання також і пригоди з ящерами, з хижими та травоїдними ссавцями, бо, зберігаючи заряди, мандрівники стріляли тільки для добування свіжого м'яса або в разі нападу.

За перші тижні цього плавання в природі не спостерігалося помітних змін. Але далі, коли почалися листяні ліси помірнішого клімату, виявилося, що листя на деревах вже пожовкло й осипалося, і чим далі на північ, тим більше було оголених від листя рослин.

Змінилася й погода: хоч Плутон, як і раніш, стояв у zenіті, але густі хмари чимраз частіше заступали його, дув холоднуватий північний вітер і часто сіяв осінній дрібний дощ. Часом, коли небо вияснялося, ставало знову душно, але середня температура дедалі знижувалася.

Негода — сильні дощі з холодним зустрічним вітром — все частіше гальмувала або навіть і переривала плавання; доводилося ховатися в наметі і зігріватися біля вогнища. Мандрівники, які пробули кілька місяців у дуже теплому і сухому кліматі, стали більш чутливі до холоду і вогкості.

В поясі, де жили мамути, довгошерсті носороги, велетенські олені і первісні бики, мандрівники застали вже початок зими. Температура трималася близько нуля і підносилася вище тільки зрідка, при ясному небі. Але небо здебільшого заступала суцільна пелена густих хмар, з яких інколи падав сніг, дув холодний північний вітер. Одночасно вода в річці почала помітно спадати, а її вузьке русло було вже стиснене від берегів крижинами. Тільки середина її, де була більша бистрина, залишалася вільною від крижаного покриву; можна було гадати, що через день-два доведеться припинити плавання. Пліт же, що з'єднував і полегшував човни, вже раніш залишили через вузькість фарватеру. Дуже навантажені човни повільно пливли один за одним бистрою річкою і швидкість руху зменшилася до 15-20 кілометрів на день.

Тим часом до горба з юртою залишалося ще більш як сто кілометрів.

По берегах — у лісах і на галечниках — лежав тонкий шар снігу.

49. ЗАГАДКОВИЙ СЛІД

Одного разу, після вечері Громеко і Макшеєв пішли ловити рибу на м'який піщаний укіс, що жовтів на березі серед зів'ялої, побитої морозами трави. Макшеєв уже закинув вудку і стежив за поплавцем, як раптом помітив на піску поруч з відбитком свого чобота ясний слід босої ноги людини.

«Дивно, — подумав він, — я ніби ще не розувався, та й лікарів навряд чи потрібно було це робити при такій холодній погоді».

Він нахилився і почав розглядати слід. Слід залишився від лівої ступні великого розміру і був більший навіть від сліду чобота інженера, нога якого була не з малих. Ступня була плоска. Людина, що залишила слід, очевидно завжди ходить боса. Але найбільше привертало увагу те, що всі п'ять пальців, виразно відбиті на піску, були дуже довгі, а великий палець далеко відхилявся від решти. Здавалося, що це був слід не ноги, а величезної руки з дуже довгою долонею.

Здавалося, що це був слід не ноги, а величезної руки з дуже довгою долонею

Трохи далі Макшев побачив слід і правої ноги, але більша частина його була вже вкрита водою і згладжена нею. Очевидно, суб'єкт перебрів річку, бо слідів назад під укіс не було видно.

— Михайло Гнатовичу, а йдіть сюди на хвилину! — гукнув Макшев.

— В чому справа? Почекайте трохи, в мене клюс! — відповів ботанік.

— Киньте вашу рибу, йдіть, подивіться, я знайшов щось цікаве.

— Ну, що таке? Рака, хіба, чи черепаху?

— Ні, слід босої ноги людини на піску.

— Не може бути!

Громеко залишив свою будку і побіг. Розглянувши з здивуванням слід, він погодився, що форма ноги, яка залишила слід, дуже дивна.

— Чи не мавпа пройшла тут? — висловив здогад він.

— Тут у субполярній місцевості, серед модрин і берез?

— Хто знає! Якщо мамути і носороги, близькі родичі яких тепер живуть там, на поверхні землі, тільки в теплому кліматі, можуть жити тут у північних лісах і тундрах, то чому не може бути і мавпи, яка пристосувалася до цього клімату?

— Może і ваша правда. Треба покликати сюди зоолога і геолога, вони краще розміркують.

— Ловіть собі рибу, а я пойду за ними.

Громеко поплив до місця стоянки і привіз товаришів.

— Це величезна мавпа! — зробив припущення геолог.

— А я гадаю, що швидше мавпоподібна людина, — сказав зоолог. — Дивіться, вона йшла тільки ногами, не спираючись на руки. Мавпа, спускаючись досить круті до води, напевне стала б і на руки, але слідів рук не видно.

Уважний огляд місцевості виявив на обох берегах стежечку, а в річці неглибокий брід. На стежці сліди видно було менш ясно, але з віддалі між ними можна було зробити висновок, що суб'єкт був на зріст не менш як 180 сантиметрів.

— Що ж ви виявили? — запитав Макшев, коли вони підійшли до нього.

Поки товариші вивчали сліди, він і Громеко стали далі ловити рибу.

— Найпевніше, що сліди залишила мавпоподібна людина, яка йшла добре пробитою тропою до відомого їй неглибокого броду через річку, — сказав Каштанов.

— Отже, сюди в Плутонію раніше за нас забралися якісь люди?

— І, до того ще, ходять босоніж, хоч уже падає сніг! Перебродять спокійнісінько через крижану воду! — вигукнув ботанік.

— Чи не якінебудь дикиуни?

— Недарма в них форма ноги майже не відрізняється від мавп'ячої.

— Не хотілося б зустрінися з ними! Вони, мабуть, людіди.

— Ну, мурахи нас не подолали, хоч перешкодили наші роботі, а з дикиunami ми б так-сяк упоралися.

Тепер доводилося особливо пильнувати, щоб не зазнати нападу зменацька. Під час відпочинку по черзі вартували, і весь наступний день пильно дивилися по сторонах.

Але ще через день плавання припинилося. З півночі налетіла затяжна хуртовина, річка замерзла і навіть вкрилася шаром снігу сантиметрів на п'ятнадцять.

Щоб не залишати човнів і не тягти майна на собі, вирішили зробити положки, поставити на них човни з речами і, притримуючись русла річки, де не заважали ні кущі, ні дерева, тягти їх за собою по снігу. Але йти без лиж свіжим пухким сніgom і тягти за собою важкі сани було не легко. Тим то за день проходили тільки кілометрів 12—15. Плутон більше не показувався зза густої пелени хмар, і температура падала до п'яти і навіть десяти градусів нижче нуля. В тонкому наметі і тонкому одязі

було дуже холодно, і тому під час відпочинку по черзі вартовали, щоб підтримувати вогонь біля входу в намет. В боротьбі з холодом і снігом зовсім забули про дикунів. А проте, більше й не натрапляли на їх сліди. Все живе, як видно, відкочувало на південь і рідкі ліси білим покривалом обгорнула зимова німотність.

Тільки на восьмий день після початку подорожування на санях поріділій ліс закінчився, і на північному горизонті з'явилася білі ували — кінець льодів, а на фоні їх ледве можна було розглядіти темну точку — юту на горбі, який майже зливався з рівниною тундри.

Залишився ще десяток кілометрів важкого шляху, а потім — побачення з товаришами і відпочинок у теплій юрті після багатьох тижнів мандрування. Через три години вони були тільки за кілометр від неї і кожної хвилини чекали, що почують гавкіт собак, що з юти вибіжать люди і кінуться їм назустріч з нартами і лижами. Але нікого не було видно, ніхто не гавкав і юта, наполовину заметена снігом, самітно чорніла на вершечку горба, ніби її залишили мешканці. У мандрівників поставали тривожні запитання, якими вони перекидалися.

— Неваже вони сплять ціліснікі дні?
— Чому ж не видно і не чути собак?
— Чи не трапилося щонебудь погане?

Напружуючи всі сили, мандрівники прискорили свій рух по глибокому й пухкому снігу рівнини, в якому нога загрузала майже по коліно.

Ось горб уже зовсім близько, але на ньому, як і раніше, все було тихо й порожньо. Біля його підніжжя мандрівники зупинилися і в один голос закричали:

— Ей-ей, Боровий, Іголкін! Вставайте, зустрічайте!

Повторили поклик ще й ще раз, але відповідю була та ж гробова тиша. Мандрівники не на жарт стравожилися.

— Якщо тільки наші товариші не померли, то їх мовчання можна пояснити тільки тим, що вони поїхали кудинебудь на нартах полювати на великого звіра, — сказав Макшеев. — Тим більше, що немає й собак.

— Але ми вже цілий тиждень не бачили жодної дичини, — відказав Папочкін.

— Тим то вони й пішли кудинебудь далі на південь.

— А чи не пішли вони нам назустріч, бачачи, що настак довго немає? — висловив здогад Громеко. — Після того, як почалися холода і пішов сніг, вони повинні були згадати, що ми пішли в літньому одязі і без лиж.

— Це мало правдоподібно, бо вони знали, якою річкою ми попливли, а розминутися на ній з нами вони не могли, — зазначив Каштанов.

— Я думаю, що в юрті ми знайдемо розв'язання загадки, — сказав Макшеев. — Але спершу обійтися весь горб, щоб поди-

витися, чи немає якихнебудь слідів, що їх ми можемо ненароком затоптати.

Залишивши сани біля підніжжя, всі четверо пішли навколо горба, уважно розглядаючи поверхню снігу. Але ніяких слідів, ні свіжих, ні старих, на цій поверхні не виявили, і можна було думати, що відтоді, як сніг укрив землю, ніхто не піднімався на горб і не спускався з нього.

50. В ЗАЛИШЕНІЙ ЮРТИ

Повстяні двері юрти, обернені на південь, були закриті і знадвору зав'язані: отже, юрта була порожня. Піднявши повстять, мандрівники ввійшли. Юрта мала жилий вигляд. Біля задньої стінки були складені експедиційні ящики з інструментами, колекціями і більш цінним майном. Висіли рушниці, патронташі, одяг товаришів, а біля бічних стінок були згорнені їх спальні мішки. В центрі юрти чорніло вогнище і на трипіді висів навіть чайник; поруч лежала купка дров та хмизу. Все мало такий вигляд, ніби товариші відлучилися не надовго.

Побачивши все це, тривога в прибулих посилилася. Їх товариші не пішли ні на полювання, ні в екскурсію, бо і рушниці і спальні мішки залишилися в юрті. Доводилося думати, що якісь вороги — хижаки або дикуни — напали на них зіненацька денебудь поблизу юрти, наприклад біля льдовика або на тундрі біля її підніжжя. А собаки, втративши господарів, з голоду або загинули або розбіглися. А якщо напали дикуни, то чому вони не пограбували юрти?

Більш уважний огляд речей виявив, що чайник, рушниця, взагалі всі речі вікрилися шаром пилу. Макшеев підняв кришку чайника. Залишки чаю на його дні були вкриті густою пліснявою. Стало цілком ясно, що люди залишили юту вже давно.

— А це що таке? — запитав Каштанов, показуючи на дивний дерев'яний предмет, що стояв на одному з ящиків і якого раніше не помітили.

Всі обступили ящик. На ньому стояла фігурка мамута, дуже грубо вирізана з дерева. Вона була вкрита бурими мазками і шаром жиру, тим то було навіть гідно доторкнутися до неї.

— Чи не зайнявся Іголкін з нудьги скульптурою? — висловив здогад Папочкін.

— Ні! — сказав Макшеев. — Це, безумовно, ідол якихось дикунів. Його мазали кров'ю і жиром забитих тварин у вигляді жертвоприношення. Наші товариші знайшли його денебудь.

— Так, зіставляючи цю знахідку з слідами на піску, не може бути сумнівів, що тут живуть якісь первісні люди, — зазначив Каштанов.

— Вони забили або повели з собою наших товаришів! — скрікнув Громеко.

— Чому ж вони не пограбували речей?

Макшеев узяв фігуру, щоб краще роздивитися її. На загальне здивовання, під нею лежало два папірці, акуратно згорнені. Каштанов швидко розгорнув їх і почав читати голосно.

У першому папірці від 25 вересня ось що говорилося:

Повідомляємо, що ми у полоні в диких людей, які несподівано з'явилися в тундрі. Вони захопили нас два тижні тому зненацька беззбройними в льоднику, де ми перевіряли склад, і повели з собою в ліс. Юрти і складу не зайняли, але не дали нам нічого взяти з собою; собаки побігли за нами. Нас не зобісають, гадують і наєті віддають пошану, очевидно вважаючи за чародій або богів, але непускають, пильно вартоють і відбирали в нас чоботи і майже весь одяг. Самі ходять зовсім голі, живуть у наметах із ексердин та шкір, вогню не знають, їдять сире м'ясо. Зброя в них тільки кістяна і дерев'яна — списи, стріли та ножі. В орді більше ста чоловіків, але переважають жінки, які полюють, тоді як чоловіки няячать дітей і стережуть стойбище. Чоловіків мало, вони неміцні, а жінки рослі й дурні. Їх тіло вкрите досить густим волоссям, і вони взагалі схожі на великих мавп, без хвоста, але говорять, і ми вже навчлися їх розуміти. Тим то ми довідалися, що нашу юрту вони вважають за якесь житло богів і одяг туди поклоняються. Ми скористувалися цим, щоб подлати цю записку, як жертву богам. Вони обіцяли покласти її в юрті. Повели нас на південний схід, униз річкою, через яку ми з вами ходили за вбітим мамутом, кілометрію на п'ятнадцять-шістнадцять. Ми думаємо, що вам пощастиТЬ звільнити нас без пролиття крові, з'явившись у вигляді богів. Приvezіть нам теплий одяг, сірників і тютюну. Літо провели добре, в складі багато харчів.

БОРОВИЙ
ІГОЛКІН

Другий аркуш був від 2 листопада.

Стало холодно і часто перепадає сніг. Дикуни збирояться відкочовувати далі на південь, де тепліше. Ми самі користуємся вогнем, на якому смажимо м'ясо і бляя якого гріємося, але дикуни бояться вогню і ще більше почали поклоняються нам. У полоні нас тримають головним чином жінки, яким ми подобаємося, бо ми красивіші і дужче від чоловіків їх племені. Чоловіки ж радо

допоможуть нашому звільненню. Посилаємо останню записку, бо дикуни більше до юрти не ходитимуть. Але по дорозі на південь, очевидно понад тією єс річкою, ми залишатимемо записи при кожній почівлі або по дорозі настромлюватимемо їх на кущі, щоб ви могли вислідити нас. Якщо нам не пощастиТЬ звільнитися хитрошами з допомогою чоловіків, тоді ви пострілами повідомите нас про своє наближення. Наступайте відкрито, стріляючи залпами в повітря, щоб вразити дикунів і примусити їх скористати нашій болі. В крайньому разі підстрільте кількох жінок. Ми не журимося, не боїмося, тільки терпимо від холоду і від одноманітної м'ясої їжі. Турбуємося за вас, чому ви не повертаєтесь, чи щаслива ваша мандрівка.

БОРОВИЙ
ІГОЛКІН

— Вони живі! — вигукнув Громеко.

— Нам треба поспішати на виручку товаришів; адже вже майже три місяці, як вони в полоні: сьогодні 5 грудня, — сказав Громеко, заглянувши в свій щоденник.

— Вони пишуть, що дикуни тут нічого не зайняли, — сказав Макшеев. — Отже, нарти й лижі повинні бути в льоднику разом з запасами харчів; треба зараз розкопати вхід до складу і почати готоватися до від'їзу.

— Так, в юрті все ніби на місці; мабуть і склад цілий, якщо тільки двері в нього не залишились відчинені і собаки не розтягли харчів, — зазначив Папочкін.

Після важкого шляху по снігу, почівлі в тонкому наметі і харчування самим м'ясом та сухарями, — тепла юрта й запаси різних консервів зробили життя мандрівників далеко приемнішим. Вони вирішили відпочити кілька днів, готуючись одночасно до нової мандрівки, щоб могла затягнутися на кілька тижнів, залежно від того, як далеко відкочували дикуни.

Уесь горб навколо юрти був укритий досить глибоким снігом. У складах лежало все на місці. Нарти і лижі одразу ж витягли, щоб оглянути і поладнати. Великий склад був замкнений і мав справжні міцні двері. Завдяки цьому хижаки нічого не потягли, не зважаючи на відсутність людей і собак. Дбайливі самітники прислали на зиму багато копченого м'яса, яке стало тепер у великій пригоді для погоні за дикунами, бо звільняло від потреби витрачати час на полювання.

Трохи віддалік на горбі стояла невелика метеорологічна будка, споруджена Боровим. Інструменти бути справні. В юрті знайшли метеорологічний журнал, з якого можна було зробити висновок про клімат другої половини літа і початку осені в тундрі.

Вирішили взяти юту з собою, а всі зайві речі покласти в склад, замкнути його замком і вхід прикидати снігом, щоб зовсім сховати його від непроханих гостей.

Згідно з цим рішенням приготували для подорожі дві нарти, шість пар лиж, харчі на місяць, теплий одяг, спальні мішки. Взяли також деяку кількість пукру, цукерок, ножів, голок, ниток, намиста і кілець для подарунків дикунам, якщо вони з доброї волі видадуть полонених. На всякий випадок захопили також спирту і коньяку, щоб, у разі потреби, підпойти варту.

51. ПО СЛІДАХ ТОВАРИШІВ

Після триденного відпочинку на горбі рушили в дорогу, спершу на південний схід до річки, що за нею Каштанов і Папочкін вперше полювали на мамутів, а потім цією ж річкою за водою.

Другого дня знайшли галевину на лівому березі річки, де раніш було стойбище дикунів; від нього залишилося десятків два оставів наметів, що являли собою жердини, складені конусом, як у чумах остяків і тунгусів Азії.

На одній з жердин був пришпилений папірець з таким текстом:

Тут ми живли у полоні в дикунів уесь час до відкоцівлі на півден. Сьогодні орда рушає. З дороги може почастити вте....

Кінець записки, очевидно, був відріваний.

Вирішили йти далі річкою, уважно шукаючи галевини на віддалі кожних п'ятнадцяти-двадцяти кілометрів, що, очевидно становили дений перехід орди. Навантажена всім домашнім скарбом, вона рухалася повільно. На узліссях цих галевин могла залишитися записка полонених товаришів.

Надвечір того ж дня справді натрапили на велику галевину і на одному з кущів знайшли записку, прив'язану ниточкою до гілки. Ось що говорилося в ній:

Проходимо кілометрів двадцять за день, то тропами в лісі поблизу річки, то просто по воді, яка вже дуже холодна і подекуди завглибшки вище коліна. Але дикунам це байдуже. Нам віддали частину одягу, але на почівлі знову відбирають його і дають звірячі шкіри, щоб захиститися від холоду. Під час перекочівлі вони наметів не ставлять, а сплять під кущами. Порятунком для нас є тільки вогнище, яке ми підтримуємо по черзі весь час, поки стоїмо на місці.

БОРОВИЙ

Другого дня пройшли кілометрів сорок, але не знайшли жодної записки, можливо, що її зірвав вітер або струсив якийнебудь звір.

Ішли ще день, і після привалу на обід знову знайшли записку такого змісту:

Дикуни знімають наші папірці з кущів, якщо помітять, і зберігають, як талісмані. Вони гадають, що ми залишаємо їх у жертву злому духові, який госісає зимовий холод і сніг. Тим то нам -частіше залишати записки у виняткових випадках, але по дорозі біля самої річки ми'нашилюватимемо часті папірці на гілки, щоб відзначити, що ми пройшли. Коли дійдете до місцевості, де снігу не буде і де річка не замерзла, будьте особливо пильні. Ми сподіваємося, що дикуни стануть там надовго.

БОРОВИЙ

Так ішли ще шість днів, коли-не-коли знаходячи записку на кілька слів, а частіше чисті папірці, нашпилені на кущах біля річки. На десятий день подорожування шар снігу став зовсім тонкий, а крига на річці під ногами іноді потріскувалася. Температура трималася тільки на один-два градуси нижче нуля. Другого дня довелося зійти з річки, бо лід став дуже тонкий і подекуди з'явилася велика проталини. Мандрівники знайшли тропу, яка вилася то лісом, то понад берегом, і пішли нею. На кінець переходу шар снігу був нетовіший від чотирьох сантиметрів, а на річці крига трималася тільки біля берегів.

Нарешті, на дванадцятий день шляху залишилися тільки невеликі купи снігу під захистом кущів та в лісі, а тому нарти доводилося тягти по шарові опалого листя, що вкривало тропу. Перед обідом знову знайшли записку, яка повідомляла, що на віддалі одного переходу повинна бути велика галевина, де дикуни збираються стати на зимівлю, якщо сніг не прожене їх далі.

Тепер довелося подвоїти пильність, щоб не здібатися з дикунами, які нікають навколо свого стойбища. Один з мандрівників ішов разом з Генералом спереду нарт, як розвідувач.

На ночівлю зупинилися на невеликій галевині поблизу річки. Після вечірі Макшесів і Каштанов пішли вперед на розвідку. Пройшовши кілометрів три, вони почули спереду якийсь шум, окремі викрики і обережно підкравалися до узлісся великої галевини. На противлежному боці вони побачили стойбище дикунів.

Вони складалося з дванадцяти конічних наметів із жердин, вкритих звірячими шкірами і розташованих по колу з невели-

Діти, сходили на чорних безхвостих мавп, бавилися, стрибали, билися, сарпалися й різко верещали. Біля входу в один із наметів сидів навкарачка дорослий чоловік, тесь схожий на машку

кими проміжками між собою і отворами всередину круга. В центрі стояв тринадцятий намет меншого розміру, біля якого горіло вогнище. Сумнівів не могло бути, що в цьому наметі живуть полонені товарищи. За розмірами решти наметів Макшеєв визначив, що орда складається приблизно з сотні дорослих.

В кругу серед наметів видно було тільки дітей, які бігали здебільшого рабчики і скидалися на чорних безхвостих мавп. Вони бавилися, стрибали, билися, сварилися й різко верещали. Біля входу в один із наметів сидів навкарачки дорослий чоловік, теж схожий на мавпу. В бінокль можна було роздивитися, що тіло його вкрите темним волоссям. Лицем він скидався на австралійця, але щелепи ще більше випиналися і був дуже низький лоб. Колір лица був землисто-бурий; під підборіддям чорніла невелика борода, ознака того, що це чоловік.

Незабаром з того ж намету висунувся другий дикун; щоб вийти, він штовхнув першого коліном у спину. Той похитнувся наперед, схопився за ноги, і обидва стали поруч. Виявилося, що другий був майже на дві голови вищий і далеко ширший у плечах і стегнах, а тому перший проти нього справляв враження немічного підлітка. Лице у цього другого було не таке потворне, а волосся на голові довше і спадало патлами на плечі. Тіло було вкрите менш густим волоссям, особливо на грудях, форма яких виявляла, що це жінка.

Жінка попрямувала через круг до центрального намету. Вона йшла трохи нахилившись наперед і перевалюючись. Її руки, спущені вниз, трохи не доходили колін. Мускули рук і ніг були дуже розвинені. Наблизившись до намету полонених, вона впала навколошки перед вогнищем, простягнула до нього руки з благальним жестом, а потім рабчики полізла в намет.

— Прийшла в гості до наших товаришів! — сказав Каштанов.

— Чи не скористуємося тим, що на стойбищі порожньо і дамо знати товаришам, що ми тут? — запропонував Макшеєв.

— Яким чином? До них не можна підійти непомітно.

— Вистрелимо раз чи двічі з лісу; вони догадаються, бо сами запропонували цей спосіб повідомити.

— А дикунів це не стривожить?

— Адже вони не знають вогнепальної зброї і не зрозуміють, у чому справа.

— Чи не кинуться вони шукати нас?

Лицем він скидався на австралійця

— Думаю, що ні. Вонц, перелякавшись, не насміляється.
— Ну, що ж, спробуємо!

Вони відійшли трохи назад у ліс і раз вистрелили, потім через кілька хвилин вдруге, і повернулися знову до свого спостережного поста на узлісся.

Стойбище затривожилося. Біля кожного намету тепер стояло кілька дорослих, переважно жінок, та дітей різного віку. Вони дивилися в бік, звідки почулися незрозумілі звуки, і щось говорили. Біля центрального намету коло вогнища стояли полонені. Вони були голі до пояса, а нижче пояса зодягнені в подерте лахміття штанів. Їх шкіра була темно-бронзового кольору. Волосся нечесане, обличчя пообростали довгими бородами. Проти немічних чоловіків дикунів вони здавалися атлетами, надто широкоплечий Іголкін, але своєю мускулатурою, безумовно, поступалися перед жінками. Вони теж дивилися в бік узлісся, і їх обличчя виявляли радісне здивування.

І раптом обидва, очевидно змовившись, упали навколошки перед вогнищем і простягли до нього руки. Негайно і всі дикуни попадали на коліна і припали обличчями до землі. Настала тиша. Тоді Іголкін підвівся, склав долоні рупором, і, повернувшись у бік лісу, почав кричати:

— Товариші! Зараз дикуни всі тут у зборі, готуються спати; годин через десять більша частина їх піде далеко на полювання, тоді приходьте звільнити нас. Чи все у вас гаразд, чи всі повернулися? Дайте знати, що ви зрозуміли мене, зробивши ще постріл, коли все гаразд, і два, коли ні.

Макшеев негайно відповз трохи назад і вистрелив. При пострілові Іголкін упав знову навколошки і простяг руки до вогнища. Дикуни, які підвелися з землі, поки він кричав, і дивилися на нього збентежено, знову попадали ниць.

Давши їм полежати трохи, Іголкін підвівся і, повернувшись лицем до вогню, голосно заспівав веселої матроської пісні. Дикуни навколошки підпovзли ближче і розташувалися великим кругом навколо вогнища, перекидаючись окремими вигуками здивування. Очевидно, їх полонені боги досі не робили нічого схожого.

Макшеев нарахував щось із вісімдесяти дорослих, більшість яких були жінки. Приблизно на шість жінок припадав один чоловік. Підлітків і дітей різного віку було далеко більше. Вони стояли й сиділи поза кругом дорослих і з їх лиць було видно, що пісня Іголкіна надзвичайно тішить їх, тоді як дорослі були збентежені і почали навіть налякані нею.

Поспівавши хвилину десять, Іголкін знову простягся перед вогнищем, а потім він і Боровий, що сидів під час співу нерухомо біля вогнища, попрямували до свого намету. Дикуни встали і почали розходитися по своїх. Але дві жінки підійшли до намету полонених і сіли біля його входу, очевидно маючи намір оберігати їх сон.

Стойбище незабаром затихло, і тільки вогнище, догораючи, потріскувало серед спустілого круга.

Каштанов і Макшеев повернулися до своїх супутників, розказали їм все, що бачили й чули, і спільно обміркували план звільнення товаришів.

52. ЗВІЛЬНЕННЯ ПОЛОНЕНИКІВ

Виспавшись добре, мандрівники склали всі речі на парти і приготували все до негайного від'їзу. Потім пішли до стоянки дикунів, захопивши з собою одяг і взуття для полонених, рушниці для них та пакунки з подарунками для дикунів. Наблизившись до галявини, вони почули звідти викрики і гавкіт собак. Очевидно дикуни ще не пішли. Тим то мандрівники підійшли до краю галявини і почали стежити зза кущів.

Вони побачили, що все стойбище заворушилося. Круг між наметами був заповнений дикунами, які збиралися на полювання. Жінки виносили з наметів списи, луки і стріли, жмути реміння. Діти сновигали всюди між ними, займали зброю, діставали стусанів, верещали й вили. Дівчатка-підлітки пробували натягувати луки, оглядали списи і стріли і, випробовуючи їх вістря, кололи жартома одна одну. Десятка півтора собак, в яких не важко було відізнані експедиційних, але напівзідичавіліх, трималися поза кругом, остеронь наметів, очевидно збираючись супроводжувати мисливців, а покищо сварилися й гризлися одна з одноєю.

Нарешті, всю зброю повиносили, і жінки, оздобрівшись списами, кожна кількома, рушили натовпом на схід. За ними ішли дівчатка-підлітки, які несли луки, стріли, ножі та реміння; вони, очевидно, правили за зброєносців та носіїв здобичі. Діти, — хто на двох ногах, хто на чотирьох, — бігли ззаду і по боках з вереском і криком. Собаки ішли віддалік. На краю галявини діти відстали і повернули назад, а натовп мисливців, не менш як на сотню чоловіків, виключно жінок і дівчаток-підлітків, витягнувся довгим рядком по тропі, поступово зникаючи в лісі.

На стойбищі тепер видно було кілька чоловіків. Вони заходилися прибирати намети та витрушувати шкіри, що служили підстилкою і покривалом під час сну. В кожному наметі був тільки один дорослий чоловік. З кількох наметів вилізли згорблени старі жінки і посадили біля входу; виповзли найменші діти, а немовлят чоловіки виносили на руках і клали на шпіри біля наметів на час прибирання.

Тільки біля намету полонених залишилися три дорослі жінки, які, очевидно, виконували обов'язки вартових. Одна з них заходилася розрізувати шкіри кістянним ножем на ремені; друга стругала таким же ножем палички для стріл, а третя колола товсті кістки на гострі осколки для наконечників списів і стріл.

Незабаром з намету вийшов Іголкін, напівголий, як і перед тим, підкинув дров у вогнище і сів біля жінок. Побалакавши з ними про щось, він вийняв свій великий матроський ніж і став допомагати різати ремені. З його допомогою справа пішла помітно швидше. Потім з'явився і Боровий, але він не взявся до роботи, а почав дивитися в бік, де напередодні почулися постріли товаришів.

Дивлячись на цю сцену мирного співробітництва матроса ХХ століття і дикунок кам'яного періоду, спостережники в кущах не могли схрестилися від посмішки. Мала кількість дикунів, що залишалася, а також примітивність їх озброєння все-ляли в них впевненість в успішному звільненні товаришів добром або силою. Але треба було вичекати ще години півтори або дві, щоб мисливці відійшли досить далеко і не могли почути ні покликів, ні пострілів, і щоб навіть вартові жінки не могли наздогнати їх і повернути за короткий час.

Діти, які проводжали мисливців, поступово поверталися назад і розпочали різні гри в кругу і поза ним. Вони боролися, перекидалися, билися, а деякі, більш старші, стріляли з маленьких луків у повітря або в покрівлю наметів.

Розрізавши шкіру, Іголкін пішов до свого намету і виніс звідти кусень м'яса, розрізав його на шматочки, нанизав на палички, виготовлені для стріл, і повстремляв їх у землю біля вогнища, щоб посмажити цей шашлик. Очевидно полоненики ще не сідали і збиралися добре попоїсти перед втечою. Коли м'ясо підсмажилося, обидва посідали недалеко від вогнища і почали уминати шашлик. Іголкін час від часу підносив шматок м'яса то одній, то другій із жінок, що працювали біля вогнища, але ті сміялися і відверталися. Далі одна з них принесла з свого намету великий шматок сирого м'яса, і вони почали їсти його в такому вигляді, відрізуячи кістяними ножами довгі тонкі смужки, даючи також і дітям, що підбігали до них.

Коли сіданок закінчився, мандрівники, які сиділи в заїзді, глянули на годинник. Часу минуло вже достатньо. Вони вийшли з лісу, стали в ряд і, піднявши рушниці та стріляючи по черзі холостими зарядами в повітря, швидко попрямували до намету.

При перших же пострілах у стойбищі все затихло. Ті дикуни, що сиділи, похоплювалися, а ті, що стояли — застигли на місці, повернувшись обличчям до мандрівників, які підходили з страшними громоподібними звуками. Коли мандрівники вступили в круг шалашів, дикуни простяглися на землі перед ними безмовно, і тільки найменші діти заревли від страху.

Підійшовши до намету полонеників і передавши їм одяг та зброя, мандрівники продовжували по черзі стріляти, поки Іголкін і Боровий зодягалися. Макшеев сказав матросові:

— Розтлумачте дикунам, що ви вже досить погостювали в них і що за вами прийшли тепер ще могутніші чародійники. За гостинність, виявлену вам, ім принесли подарунки, щоб дикуни пам'ятали про незвичайних гостей, які прийшли з країни вічних льодів. Скажіть дикунам, щоб вони не насмілювалися переслідувати нас, бо інакше вони будуть жорстоко покарані. Скажіть, що боги льодів уміють робити не тільки грім, а й блискавки, які вражают неслухняних.

Коли Іголкін і Боровий вийшли з намету переодягнені, іх товарищи перестали стріляти, і матрос, який більше бував серед дикунів і краще опанував їх мову, звернувся до простягнених на землі з промовою, в якій загалом повторив сказане Йому Макшеевим. Але наприкінці він додав, звертаючись до трьох жінок, які вартували їх:

— Ці подарунки віддайте старшим воїнам, коли вони повернуться з полювання, хай вони поділять їх. Ще ми залишаємо вам вогонь, яким ви можете теж користуватися. Але не давайте Йому ніколи замерти, живіть його, як ми живили. І ще повторюю наказ — не женіться за нами. Ми йдемо туди; в країну вічних льодів, а коли настане знову тепло, повернемося до вас.

Коли він закінчив і поклав пакунки з подарунками біля входу в свій намет, всі шестеро, знову стріляючи по черзі в повітря, пройшли через круг між простягненими дикунами, які не насмілювалися навіть поворухнутися, і зникли в лісі.

На узлісі вони зупинилися на хвилину, щоб подивитися, що почнуть робити дикуни. Останні, коли постріли перестали, почали підводитися з землі і стиха перемовлятися, очевидно обмірюючи незвичайну пригоду. Частина стовпилася навколо вогнища, переданого в їх володіння, і дивилася в огонь, що втратив своїх господарів, ніби він міг пояснити їм щонебудь. Незабаром дві з вартових жінок, озбройвшись списами, побігли в ту сторону, куди пішла орда, очевидно щоб повідомити їй про те, що сталося. Третя жінка залишилася біля намету полонеників, напевне для того, щоб діти й чоловіки не розтягли подарунків, до яких вона сама не насмілювалася доторкнутися.

Прийшовши до нарт, залишених у лісі, мандрівники попрямували назад на північ. Нарти доводилося тягти вузькою трохою, вкритою опалим листям.

Віддаляючись від стойбища, Іголкін час від часу подавав різкий посвист, до якого привчив собак. Останні весь час трималися навколо дикунів, слухаючись цього посвисту. Іголкін годував їх покідьками, але собаки дуже здичавіли, бо дикуни боялися їх і не пускали до наметів. Частина собак загинула в боротьбі з різними хижими звірми, решта пішла тепер з ордою на полювання, і на посвист матроса прибігло тільки п'ять собак, що залишилися навколо стойбища. Вони йшли на певній віддалі за нартами, але в руки не давалися і отрималися на Генерала,

що підбіг до них. Іх треба було протягом кількох днів пріручувати годівлею, щоб мати запряг хоч би для однієї нарти.

Пройшовши дванадцять годин і зробивши близько п'ятдесяти кілометрів, розташувалися, нарешті, на ночівлю, впевнені, що дикуні іх уже не наздоженуть.

53. НАПАД ДИКУНІВ

Ночувати зупинилися на великій галявині. Юрту на всякий випадок поставили посеред неї, щоб дикуни не могли напасті несподівано зза кущів. Вартували по черзі. Крім того і собаки, очевидно впізнавши юрту, розташувалися на снігу поблизу. До самої юрти Генерал іх ще не пускав.

Під час вартування Каштанова Генерал стривожився, загарчув, потім почав гавкати, не перестаючи. Каштанов помітив, що навколо всієї галявини кущі злегка ворушаться і тріщать. Він негайно розбудив товаришів, які вискочили з рушницями.

Переконавшись, що несподівано напасті не пощастило, дикуни вийшли з лісу. Оточили всю галявину і почали тепер повільно і нерішуче сходитися до юрти. Це були виключно жінки. Озброєні списами, вони тримали в зубах ножі. За ними видно було дівчаток з луками і стрілами. Але братися до зброї дикуни не наважувалися; вони, очевидно, сподівалися взяти чародійників голими руками, як першого разу, щоб примусити їх повернутися до стойбища. Тим то Іголкін стримав товаришів від негайної стрільби, збираючись побалакати з ордою, але на всякий випадок запропонував замінити кулю в одному стволі кожної рушниці патроном з дрібним дробом.

— Дробом по ногах для них вистачить, — сказав він. — А коли, наперекір сподіванкам, це не вплине, тоді вже почастуємо їх кулями.

Коли дикуни наблизилися кроків на шістдесят, Іголкін замахав руками й закричав:

— Стійте, слухайте! Я заборонив вам переслідувати нас. Ви не послухалися. Наші вогненні стріли готові, і хто насмілиться підійти ближче, буде вражений ними! Забирайтесь назад!

Дикуни, зупинившись, вислухали слова матроса і почали перебалакуватися. Потім одна з жінок крикнула щось, а решта, на знак згоди з нею, замахала руками.

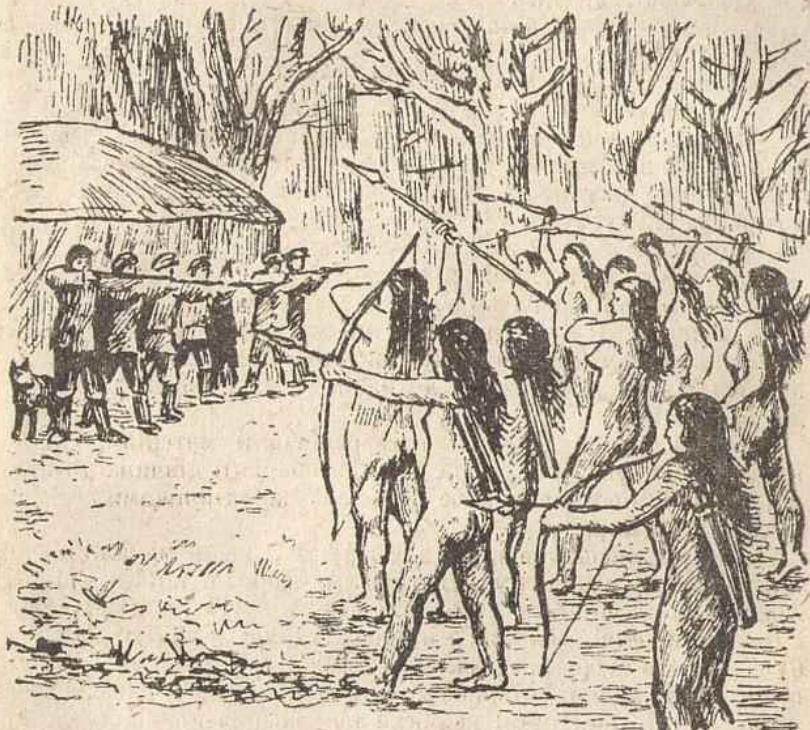
— Вони запрошують нас двох повернутися до них, орда не може без нас жити. А інші чародійники хай ідуть собі, — переклав Іголкін, а потім закричав:

— Чародійники не можуть жити довго з людьми. Ми йдемо на зиму до своїх наметів на великих льодах, а навесні повернемося. Забирайтесь швидше!

Але частина дикунів посунулася на кілька кроків уперед, а одна із зброєносниць з юнацьким завзяттям швидко приклада

стрілу до лука і спустила тетиву. Стріла пролетіла повз праве вухо Каштанова і вп'ялася в юрту.

— Ну, нічого не вдіш, треба стріляти, поки вони не посмілішали, — вигукнув Боровий. — Дробом по ногах у різні місця круга, там, де вони стоять купкою! Раз, два, три!

Одна із зброєносниць з юнацьким завзяттям швидко приклада стрілу до лука і спустила тетиву

Гримнуло шість пострілів, і у відповідь на них з різних частин кільця дикунів почулися викрики й зойки поранених. Повернувшись кругом, усі кинулися бігти до лісу, багато хто шкутильгав, залишаючи на снігу краплини крові. Дівчина ж, яка пустила стрілу в Каштанова, після кількох кроків упала і залишилася лежати нерухомо.

— Ну, що ж далі? — запитав Громеко, коли останні втікачі зникли в кущах. — Чекати ще нападу, чи вони більше не намілляться?

— Я думаю, з них вистачить, — зазначив Іголкін. — На всякий випадок зайдемо в юрту, щоб стріла якогонебудь шаленого дівчика не влучила в нас.

Обережність ця була зайвою. Дикуни, виючи, відходили чимраз далі, і незабаром все стихло. Собаки перестали гавкати, кинулися до підбитої дикунки і жадібно лизали теплу кров, яка лилася з рані. Іголкін, а слідом за ним і інші, побігли туди ж, щоб відігнати здичавілих собак. Оглянувши дикунку, мандрівники побачили, що рана тільки одна на правому стегні, але кров ллється дуже.

— Дивно, дрібний дріб не міг заподіяти такої рани, — зауважив Папочкін.

— Хтось із нас помилково вистрелив кулею.

— Це я цілився в неї! — сказав Каштанов.

— Бідолашна жива, — сказав Громеко, оглянувши дикунку, — вона тільки знепритомніла від переляку й болю. Куля пройшла крізь м'яку частину ноги, не зачепивши кістки, але дуже розірвала її мускули.

— Що ж ми робитимемо з нею? Адже решта втекла.

— Доведеться взяти її з собою, як полоненіцю, а коли одужає, відпустимо на волю.

— Відпускати! — обурився Папочкін, — ні в якому разі! Ми її приставимо на «Полярну зірку», як прекрасний екземпляр первісної людини, близької до мавп. Який це буде скарб для антропологів!

Громеко сходив до юрти по перев'язний матеріал, спинив кров і забинтував рану. Під час цієї операції дівчина розплющила очі і, побачивши себе оточеною чародійниками, вся затримала від страху.

Вона була висока на зріст, але струнка, ще не мала ні масивних форм, ні міцної мускулатури, як дорослі жінки. Тіло її ззаду було вкрите коротким, але досить густим чорним волоссям. На обличчі, долонях і підошвах волосся не було. Голова була вкрита недовгим, злегка хвилястим волоссям. Форма ступні була ніби проміжною між людською і мавп'ячою, з дуже розвиненими пальцями; великий падець далеко відступав від решти.

Розглянувши обличчя дівчини, Боровий вигукнув:

— Адже це Капу, моя приятелька!

— Хіба ви розрізняли їх одну від однієї? — запитав Каштанов. — Скільки я міг помітити, вони всі схожі одна на одну.

— Це тільки на перший погляд, а коли придивитися, то різниця є, і ми багатьох знали на ім'я, особливо підлітків і дітей. Капу мені часто приносила м'ясо, корінці і взагалі ласі, на її думку, шматочки, виявляючи цим свою прихильність.

— Тим то вона й насмілилася пустити стрілу в одного з викрадачів її милого! — засміявся Макшеев.

— Атож, на чотири сантиметри лівіше — і я залишився без ока, — промовив Каштанов.

Перев'язавши рану, Капу хотіли перенести до юрти; але вона почала видиратися з рук і голосити, викрикуючи щось. Іголкін

розібрав, що вона просить, щоб її залишили померти на місці, а не несли в намет і там не з'їли.

— Чому з'їли? — здивувався Громеко, — хіба вони людоїди?

— Так, забитих або важко поранених на полюванні чи в бійці вони спокійнісінько з'їдають.

— Так ви її заспокойте, скажіть, що ми її не з'їмо, а покладемо в наметі спати, а коли вона одужає, пустимо до своїх.

Матрос ледве переконав дикунку, а Боровий взяв її руку, після чого вона заспокоїлася і дала перенести себе. В юрті її поклали на постіль, де вона швидко заснула, не випускаючи руки Борового.

Тому, що призначений на ночівлю час уже минув, почали збиратися в дорогу; розпалили вогнище, поставили чайники, почали снідати. Іголкін, який виходив з юрти набивати чайник снігом, помітив, що на краю лісу бродять ще собаки, які, очевидно, прибігли з дикунами і відстали тепер від них. Може вигляд юрти нагадав їм про ту смачну юкolu, якою їх колись годували, і вони почали пригадувати своїх колишніх господарів. На посвист матроса зібралося ще дванадцять собак. Отже, з Генералом та тими п'ятьма першими, що приєдналися до мандрівників, можна було так-сяк запрягти всі три нарти.

— Чим же ми годуватимемо їх? — запитав Іголкін. — Адже утримати їх біля юрти і приручити можна тільки годівлею.

— Ми взяли харчів на місяць, — сказав Громеко. — Днів через сім-вісім дістанемося до горба. Отже, є запас шинки, з якого можна давати їм.

— Багато давати не треба! — додав Боровий. — Вони побіжать упорожні слідом за нами, сподіваючись на обід і вечерю.

Собакам після сніданку дали обрізки, кістки і по шматочку м'яса, а потім почали укладатися. На одну нарту з повстю і жердинами юрти поклали Капу, а на другу — решту. Сніг дав уже змогу користуватися лижами, а тому, хоч вантаж і збільшився, рухалися швидше, ніж напередодні. Коли валка рушила і Капу побачила, що її везуть не в ту сторону, де перебувало стойбище дикунів, а в противлежну, вона скрикнула, скопилася з нарт і кинулася бігти, але, зробивши кілька кроків, упала. Коли її оточили і хотіли покласти на нарти, вона почала пручатися, билася кулаками і намагалася вкусити чародійників.

Із пояснень Іголкіна вона, як видно, зрозуміла, що її відвезуть назад до стойбища і там відпустять, а тим часом чародійники хотіли завезти її з собою до великих льодів. Довелося зв'язати її руки і прив'язати до нарти, щоб запобігти новим спробам до втечі. Бідолашна Капу тримтіла з переляку і схлипнувала, бо була цілком певна, що її неминуче з'їдять.

Цього дня з обіду вже перешли на русло річки, де сніг, ущільнений вітрами, лежав не таким товстим шаром. На ньому нарти і лижі грузли менше, ніж на тропі в лісі. Тому далі

посувалися досить швидко. За цей день пройшли знову п'ятдесят кілометрів.

На ночівлі вартували по черзі, але дикиуни не з'являлися. Капу цілий день нічого не хотіла їсти, і на ночівлі її довелося залишити зв'язаною під доглядом вартового. Побачивши блискучі ножі, якими білі чародійники різали шинку за обідом і вечерею, вона вся тремтіла і з жахом дивилася за рухами рук, очевидно ждучи, що ось-ось підіде черга зарізати її.

Так тривала мандрівка на північ. На восьмий день мандрівники вийшли в тундрі, а під обід дісталися доторба. Капу поступово заспокоїлася за свою долю, звикла до чародійників і почала брати сиру їжу. Від чогонебудь вареного чи смаженого вона з огидою відмовлялася. На третій день шляху її розв'язали руки, а на п'ятий і ноги, коли вона пообіцяла, що не втече.

54. ЖИТТЯ У ПОЛОНІ В ДИКУНІВ

Під час цієї мандрівки Іголкін і Боровий поступово розповідали про своє життя з дикиunami, а Каштанов записував їх оповідання.

З того дня, як експедиція пішла на півден, Іголкін і Боровий, залишившись у юрті, взялися будувати метеорологічну будку для встановлення інструментів та робити місні двері в склад-льоднику, щоб захиstitи його від своїх собак та інших хижаків. Покінчивши з цією роботою, вони почали пробивати нову галерею в льоду горба, нижче на схилі, щоб собакам було де ховатися від спеки, яка поступово збільшувалася і примушувала собак бігати на край льодів, що потроху відступали на північ. До закінчення цих термінових робіт на полювання ходили рідко коли, для поповнення запасу харчів. Але потім почали полювати щодня, щоб заощастися м'ясом на зиму: сушеним для собак і копченим — для людей. Повертаючись із лісу з нартою, набирали завжди дров, а тому поступово запасалися й ними на холодні місяці.

Під час полювання траплялися мамути, носороги, первісні і мускусні бики, велетенські й північні олені. На річках і в тундрі стріляли гусей, качок та інших птахів, якими в основному й харчувалися. М'ясо великих тварин сушили й коптили. Діла було по горло, і в турботах часто недосипали. На полюванні бували різні пригоди, які, профє, кінчалися щасливо.

Перший час після від'їзду товаришів на півден погода дедалі поліщувалася, покрива з хмар частіше розривалася, і Плутон світив по кілька годин зряду. Температура підносилася до 20° у тіні, і в тундрі настало справжнє літо. Але з половини серпня стало повертати на осінь. Плутон частіше

ховався за хмарами, інколи йшов дощ, після якого в тундрі піднімався туман. Температура поступово зменшувалася і на початку вересня, коли дули сильні північні вітри, спадала до нуля. Листя почало жовкнути і до половини вересня вся тундра втратила зелений літній одяг, оголилася, побуріла. Час від часу перепадав сніг.

Готовуючись до зими, Іголкін і Боровий переглянули всі запаси, консерви та речі в складі і частину їх перенесли до юрти. Над цим вони працювали другий день, і тільки но зачили склад, збиравчись обідати, як несподівано на них напали дикиуни, що підкралися з другого боку горба. Боровий і Іголкін, яким і на думку не спадало, що в Плутоні єснують люди, крім ножів не мали при собі іншої зброї. Дикиуни ж були озброєні списами, ножами, стрілами, і тому опір був неможливий. Але дикиуни, розглянувши білих людей, юрту і метеорологічну будку, поставилися до небачених істот з пошаною і повели їх до свого стойбища.

Останнє, як виявилося, було близько — кілометрів за десять від юрти, серед дрібнолісся (після полоненики довідались, що орда тільки напередодні перекочувала зі сходу). Коли полонеників привели, дикиуни довго радилися, що з ними робити. Чоловіки пропонували принести їх в жертву богам, але більша частина жінок вирішила інакше. Вони напевне гадали, що присутність незвичайних істот в орді зробить цю орду могутньою, забезпечить їм успіх на полюванні, в сутичках з іншими ордами, і тому вирішили не відпускати полонених, не робити їм нічого лихого, а оселити в окремому наметі посеред стойбища.

Орда в цей час збирала різні ягоди і якісь істівні корінці в тундрі про запас на зиму і провела кілька днів на одному місці. Але потім великий сніг примусив дикиунів відкочувати кілометрів на сорок на півден, де вищий ліс захищав їх від холодних вітрів.

Перший час полоненики почували себе дуже погано. Їм давали істі тільки сире м'ясо, ягоди та корінці. Спати доводилося на грубо вироблених звірячих шкірах і такими шкірами вкриватися від холоду. Розумітися з дикиunami вони могли тільки знаками і все ще не знали, яка на них чекає доля. Втекти не було змоги, бо їх вартували пильно.

Перекочувавши на нове місце, — на більшу галявину серед густого лісу, — дикиуни почали рубати з сухих тонких дерев жердини для своїх наметів. Скрізь валялися сухі ґілки, кора, обрубки жердин. Дивлячись на них, Іголкін пригадав, що в нього в кишені зберігся коробок сірників, бо в складі він засвічував ліхтар. Набравши сухого матеріалу, він розіклав собі вогнище. Побачивши вогонь, всі дикиуни залишили роботу й збіглися до вогнища. Вони були вражені цим небаченим явищем, а коли полум'я присмалило їм руки, то вони почали поклонятися й вогнищеві. До білих істот, які орудували вогнем,

дикуни відчали ще більшу повагу. З того часу вогнище горіло біля намету полонених безперестану, і вони почали смажити на паличках м'ясо, яке їм приносили.

Незабаром полоненики навчилися розуміти мову дикунів, дуже нескладну. Коло понять їх було обмежене полюванням, іжею та примітивною обстановою життя, і мова складалася з односкладових і двоскладових слів без відмін, без дієслів, прислівників, прийменників; вона доповнювалася мімікою і рухами тіла. Рахувати дикуни вміли тільки до ста на пальцях рук і ніг.

В кожному наметі жило п'ять або шість жінок з своїми дітьми та спільним чоловіком. Жінки розподіляли свій час між полюванням, іжею і сном. Чоловіки доглядали дітей, прибирави намети, прислужували жінкам. Старі жінки, які не ходили на полювання, виробляли звірячі шкіри, роздобували і стругали жердини для списів та паличок для стріл, кололи й точили кістки для наконечників і прив'язували їх тонкими ремінцями, нарізаними з вироблених шкір кістяними ножами.

Неміцна зброя часто ламалася й псувалася на полюванні, а тому ладнання й відновлення її забирало майже весь час у цих жінок.

Полювали дикуни на різних тварин, що їм траплялися, і їли як м'ясо, так і всі нутрощи, а також червяків, слімаків, гусінь та жуків. Мисливці поїдали тепле м'ясо і пили кров щойно забитих тварин, а рештки його та шкіри приносили додому для чоловіків і дітей. Великих тварин — мамутів і носорогів — вони оточували й заганяли у вовчі ями, викопані на звірячих тропах у лісі, і там добивали камінням, стрілами та списами.

На полювання ходили групами — родинами або з'єднувалися по дві-три родини, а на великого звіра, якого треба було заганяті облавою, йшла вся орда, крім двох-трьох жінок, що залишалися вартувати полонених. Ці жінки годували грудьми немовлят усіх наметів, матері яких довго не поверталися з полювання.

На полюванні траплялися нещасні випадки. Хижаки, а також мамути і носороги іноді ранили й калічили своїх переслідувачів. Убитих або важко поранених товаришів мисливці з'їдали, як з'їдали старих чоловіків і жінок, що не могли вже працювати на орду. Тим то немічних старих дикунів у орді не було зовсім.

Серед дітей значно переважали дівчатка. Їх уже підлітками брали на полювання як зброєносниць і поступово привчали до жіночої роботи. Змужнілих дівчат приймали в число мисливців, і тоді вони мали право, з'єднавшись по п'ять або по шість, добути потрібну кількість звірячих шкір для окремого намету і вибрати собі чоловіка з юнаків орди.

Якщо хвороба чи нещасний випадок на полюванні зменшували кількість жінок одного намету, тобто однієї родини,

230

за п'ять, то ця родина могла взяти до себе змужнілу дівчину, як молодшу дружину. Іноді жінка з своїми дітьми переходила з одного намету до другого, де їй більше подобалося товариство, міняючись місцем із однією з жінок цього намету або поповнюючи в ньому втрату.

Дикуни поклонялися Плутонові і найбільшим та хижим тваринам — мамутові, носорогові, ведмедеві, велетенському оленеві і шабельному тигрові. Але, не зважаючи на поклоняння, вони полювали на них. Тільки перед тим, як добити свою жертву, вони схилялися перед нею і перепрошували, а після вдалого полювання приносили жертви її духові у вигляді гробного дерев'яного зображення, що було в кожному наметі; його замазували кров'ю і жиром забитої тварини.

Вогонь, розпалений полонениками, дикуни називали маленьким Плутоном і теж поклонялися йому. Про добротвірний вплив вогню вони довідалися під час великої перекочівлі на півден, коли в поясі північного лісу заступала зима. Тяги з собою жердини для наметів було надто важко, а рубати нові на місці кожної ночівлі — надто довго, тим то під час перекочівлі очували просто під кущами в лісах, де холодний вітер особливо давав себе в знаки. Підсідаючи до вогнища полонеників, дикуни переконалися, що він зігриває, і незабаром вся орда почала очувати навколо вогнища і з великою охотою збирати для нього дрова. Але розпалювати окреме вогнище для себе ніхто з них не наважувався. Полоненики ж не наводили дикунів на цю думку, щоб лишитися єдиними господарями вогню і не зменшити свого зачарування перед ордою. Вони передбачали, що з часом, якщо звільнення затягнеться, становище стане важким.

Полоненики з дедалі більшою тривогою лічили дні осені, що проминали, і все гадали, чи скоро повернуться товариші з півдня та звільнить їх. Зима поступово насувалася з півночі, і в недалекому майбутньому мала відбутися нова перекочівля, ще далі від горба на краю льодів. Тому можна собі уявити, з якою радістю вони почули постріли, що звістку про близьке звільнення.

55. ЗНОВУ В ЮРТИ

До свого горба на краю льодів мандрівники прибули перед останнім тижнем грудня. Тут вони вирішили відпочити й відзначити Новий рік, успіх експедиції на півден та звільнення полонеників. Харчів і дров було припасено достатньо, і поки що не було потреби відлучатися в ліс або тундрі.

Розчистили майданчик, поставили юрту і прокопали в снігу, що лежав шаром завтовшки більш як метр, траншею до складу, собачої галереї та метеорологічної будки. Далі можна було відпочивати. В юрті горіло невелике вогнище, було тепло й

затишно. Всі шестеро в проміжках між трапезами, прогулянками та сном розмовляли, розповідаючи про свої пригоди та пригадуючи різні епізоди з мандрівки на південь або з життя в дикунів.

Капу була німою учасницею цих розмов і проймалася дедалі більшою повагою до білых чаредійників, які мали в своєму розпорядженні так багато дивних речей. Її нога почала підгвоюватися, і вона могла вже потроху ходити. Часто заставали її біля юрти, коли вона сиділа навкарачки, вп'явши очима на південь, де на горизонті виднілася темна смуга лісів. Її, очевидно, вабило до свого племені.

Іголкін умовляв Капу залишитися з ними і потім поїхати разом через льоди в теплу країну, де вона побачить усі чудеса, створені білими людьми. Але вона вперто хитала головою і все говорила:

— Я ліс, намет матері, сестри, м'ясо, криваве м'ясо, полювання, весело!

Мандрівники сподівалися, що поступово вона звикне до них і зрештою згодиться іхати. Яким тріумфом для експедиції був би живий екземпляр мавпоподібної первісної людини!

Тим то, коли нога в полонянки загоїлася і вона стала ходити вільно, її почали вартувати пильніше і не дозволяли далеко відбиватися від юрти, загрожуючи рушницєю, вплив якої вона вже спробувала. На ніч одну її ногу прив'язували ланцюжком до великого ящика з інструментами.

Коли морози збільшилися, вона почала мерзнути, але відштовхувала одяг, який їй пропонували. Виходячи з теплої юрти на повітря, вона закутувалася тільки в свою ковдру. В роботах — прибирannі намету, митті посуду, відновленні траншеї в снігу, підношуванні дров — вона не брала жодної участі, вважаючи це справою чоловіків. Вона запитувала в Іголкіна, скільки в нього дружин, чи ходять вони на полювання, чи велика орда, до якої належать білі чаредійники, і з недовірою хитала головою, коли їй розповідали про життя європейців, про міста, моря, кораблі і ін. Единою її роботою в проміжках між їжею та сном було вистругування паличок для стріл та вирізування з м'якого дерева шелюгових дров дуже грубих фігурок мамутів, носорогів, ведмедів і тигрів. Вона зробила собі цілу колекцію цих ідолів, поклонялася їм і все просила в Іголкіна крові, щоб вимазати їх. Але мандрівники на полювання не ходили, в тундрі не видно було ні звірів, ні птахів, і її бажання не можна було задоволити.

В січні почали робити невеликі екскурсії на нартах, щоб привчити до запрягання собак, які вже принадлися, звички до колишніх господарів і жили в льодовій галереї під горбом, крім Генерала, що залишався при юрті, як вартовий. Коли собаки звички до запрягання, почали робити екскурсії по тундрі на більші відстані, їздили до краю лісів по дрова, запас яких

кінчався. В ці екскурсії ходили за чергою вп'ятох з трьома нартами, залишаючи когонебудь одного в юрті вартувати Капу.

Одного разу в кінці січня черга залишилася вартовим у юрті припала Папочкіні. Капу завжди уважно стежила за тими, що їхали в бік лісу, і не могла дочекатися, поки вони повернуться. Вона сподівалася, що вони натраплять на якунебудь дичину і привезуть її свіжого кривавого м'яса, за яким вона нудьгуvalа. Але надії її були марні, бо жданої дичини не зустрічалося.

Просидівши години дві після від'їзу товаришів у юрті біля вогню, Папочкін з нудьги задрімав і, очевидно, проспав досить довго. Коли він проکинувся, Капу в юрті не було. Він вибіг надвір і побачив вже далеко на півдні, серед сніжнобілої рівнини чорну точку, яка чимраз віддалялася. Полонянка взяла його лижі, на яких навчилася ходити, і він не міг переслідувати її без лиж по глибокому снігу. Вона захопила також свою ковдру, початий копченій окіст, що висів у юрті, великий ніж і коробок сірників, з якими навчилася поводитися.

Повернувшись надвечір, товариші візнати про втечу Капу і дуже розгнівалися. Папочкіну довелося вислухати чимало докорів за свою роззвідкуватість. Але переслідувати втікачку годі було й думати: вона встигла відійти дуже далеко і треба було споряджати наїздогін за нею цілу експедицію, рискуючи все таки не наздогнати.

Капу втекла порожнем і звікла під час полювання проходити до ста кілометрів за день; експедиція ж з нартами могла пройти навряд чи й половину цієї віддалі. Йти ж відвойовувати дівчину у її родичів, всупереч її бажанню, не було рації.

На щастя, до втечі встигли сфотографувати Капу кілька разів спереду, збоку і ззаду, а також обміряти за всіма правилами антропології, зняти гіпсову маску з її обличчя і зробити відбитки рук та ніг.

Рушити назад через льоди, щоб застати нагорі вже досить довгий день і дістатися на початок літа до південного берега Землі Нансена, можна було не раніш, як в кінці березня або навіть на початку квітня. До від'їзу залишалося ще майже два місяці. Цей час вирішили використати для тренування людей і собак, роблячи більш тривалі екскурсії з нартами. За останні дні понад краєм лісів почали помічати свіжі сліди оленів, певно північних, а також мускусних биків і вовків. Тим то, коли відійти на віддаль одного-двох днів шляху від юрти, можна було розраховувати на полювання. Свіже м'ясо було дуже потрібне і людям і собакам: шинка надто набридла, та її в наслідок ненажерливості Капу дуже помернешало. Доводилось берегти запас шинки для дороги, а до від'їзу для харчування добувати дичину.

На ці екскурсії ходили за чергою вп'ятох з двома нартами і наметом, тоді як троє людей і один запряг собак залишалися в юрті, відпочиваючи від попередньої поїздки.

56. У ГЛИБИНУ ЛЬОДІВ

Наприкінці березня мандрівники вирішили рушити назад через льоди. Метеорологічну будку залишили на місці і в ній, а також у складі під горбом, поклали в запаяних ящиках короткі відомості про склад експедиції, яка відкрила Плутонію, та про головні наслідки мандрівки на півден.

З наступом літа дикуни, очевидно, знову відвідають горб, а тому, щоб не забрали вони ящиків і не зруйнували будки, на полиці в цій останній мандрівники порозставляли частину дерев'яних ідолів, вирізаних Капу, а на підлозі будки, як жертвооприношення, поклали всі кістки, що поназбирувалися, порожні бляшанки від консервів та інший подібний мотлох. До всього цього додумався Іголкін, який біжче зійшовся з дикунами, ніж учений Боровий.

Нарті, добре навантажені колекціями, харчами та майном експедиції, рушили через сніжнобілу тундро до підніжжя льодів.

Цей переїзд назад через Землю Нансена затягнувся на цілий місяць. Перехід через льдовий хаос, довгий підйом на хребет Руський та спуск з нього льодопадами глетчера, безперестанні вітри, що дули назустріч, перевантаженість нарт, недостатня кількість собак — все це затримувало рух і вимагало напруження всіх сил. Часті хуртовини теж затримували рух, але зате давали людям і собакам зайві години відпочинку. За льдовим хаосом почалася вже зміна дня й ночі, якої давно не спостерігали мандрівники. З складів харчів, залишених на дорозі, деяких не пощастило знайти, але на місці Труханова знайшли новий склад з річним запасом харчів, споруджений «Полярною зіркою». Там же була записка, в якій повідомлялося, що судно стало на зимівлю за десять кілометрів на схід від миса. З висоти останнього видно було вдалечині й судно, а на півдорозі від нього відбулася радісна зустріч. Навіть Труханов виїхав на нарті, яку тягли молоді собаки, що народилися на «Полярній зірці» за час плавання. Привітанням і розпитуванням не було краю. Труханов просвітлив, коли почув, що його припущення про порожнину в землі близьку справдилося.

57. НАУКОВА БЕСІДА

Через кілька днів після повернення експедиції на «Полярну зірку» розгулялася звичайна для цих широт страшна пурга, що припинила будьякі прогулянки та роботи на свіжому повітрі. Коротали час в кают-компанії, обмінюючись враженнями про зимівлю серед криги та мандрівку в Плутонію. Труханов особливо цікавився подробицями спуску в під-

земний світ, що супроводжувався різними незрозумілими для експедицій явищами.

— А чи знаєте, Миколо Інокентієвичу, — сказав Каштанов, — що ваш лист, розпечатаний того дня, коли ми побачили мамутів у тундрі, яка заступила льоди, пояснив нам, куди ми потрапили, але не задовольнив нас. Ми хотіли б знати, на чому грунтуються ваше припущення, що земна куля порожниста, припущення, яке так близьку справдилося.

— Якщо хочете знати, — відповів Труханов, — ідея ця немоя і навіть не нова. Її висловлювали більш як стó років тому деякі вчені Західної Європи. Я натрапив на неї, переглядаючи старі журнали, зацікавився і взявся її перевірити. І я в наслідок перевірки дійшов, що вона правдоподібна.

— Чи не поділитесь ви з нами вашими доказами?

— З задоволенням. Якщо хочете, зроблю вам сьогодні ж увечері докладну доповідь.

Увечері в кают-компанії відбулася цікава наукова бесіда.

— Припущення допитливого людського розуму, — почав Труханов, — проте, що є всередині землі, були вже в далеку давнину. Спершу землю уявляли собі плоскою, що плаває на первісному океані. Так думали вавілоняни, стародавні греки та стародавні євреї. Тільки Аристотель визнав землю кулею, але за аналогією з тваринним організмом він гадав, що всередині землі міститься ніби вогнище, яке виробляє постійно воду, вітер, повітря і вогонь. Тим то звідти і беруть початок джерела та ріки; звідти ж вихвачується вітер, а вулкани, — продуховини цього підземного світу, — викидають вогонь.

— Але це вчення забули разом з занепадом античної культури, і християнські вчителі протягом ряду століть проповідували стародавні думки євреїв, говорили про плоску землю, що плаває в океані.

— Тільки араби зберегли вчення Аристотеля, від них воно перейшло до вчених середньовічної Європи. Вони гадали, що всередині землі є центральний вогонь, створений для зігрівання землі і як пекло для душ грішників. Вулкани — це входи в це пекло. Тим то монахи й показували богомільцям в кратері Етні вхід у пекло, а шум, що виходив з глибини, пояснювали стогонами і зойками мордованих грішних душ. Пригадаймо, що Данте, найвидатніший італійський поет XIII віку, в своєму невмирщому творі «Божествена комедія» зображає свій спуск в пекло кратером Етні.

— Філософ Декарт наважився відступити від цих поглядів, освячених авторитетом церкви, і спробував розв'язати питання з погляду природного утворення землі. На його думку, земля виникла від згущення атомів світової матерії на поверхні світового вихору, на якій утворилася тверда земна кора, а під корою, при дальшому охолодженні, речовини групувалися за свою густину шарами навколо ще не остиглого вогненного

ядра, а саме: спершу важка металічна оболонка, навколо неї водяна оболонка і над нею повітряна оболонка. Таким чином, кора оточувала повітря й воду. Але ця кора, висихаючи, почала тріскатися, провалюватися, витискуючи повітря й воду на поверхню металічної оболонки. Так утворилися гори і материки, вода зібралася в океани, а повітря оточило земну кулю. Цю катастрофу і являв собою всесвітній потоп.

Припущення до пітильного людського розуму — почав Труханов, — про те, що є всередині землі, були взіре вдалому давнину.

— Але сміливі погляди Декарта не знайшли собі послідовників і відродилися в зміненій формі у вчені Канта-Лапласа наприкінці XVIII століття, тоді як вчення Аристотеля продовжувало панувати протягом XVIII століття.

Наприкінці XVIII століття вчені Леслі доводив, що земля всередині заповнена повітрям, самосвітним у наслідок тиску. В цьому повітрі рухаються дві планети — Прозерпіна і Плутон...

— Плутон? — не утримався Боровий. — Отже, ми не придумали нічого нового для внутрішнього світла!

— Так, з цим ім'ям вас випередили, — продовжував Труханов. — І деякі вчені навіть обчислили шляхи цих планет, наближення яких до земної кори ніби породжує магнітні бурі та землетруси. На думку Леслі, на внутрішній стороні землі,

освітленій лагідним електричним світлом, панує вічна весна і тому там існує прекрасна рослинність і своєрідний світ...

— І він мав цілковиту рацію! — вигукнув здивований Папочкін.

— Вхід у земну побожнину, за вченням Леслі, повинен бути близько 82° широти...

— Алеж це підиву гідно! — сплеснув у долоні Мажшесв. — Як він міг узнати так точно? Ми знайшли південний край цього входу під 81° з чимось!

Леслі визначив його за місцем найбільшої інтенсивності північного сяйва, бо гадав, що сяйво виходить саме зсередини землі, являючи собою електричне проміння, яке освітлює середину землі. Вчення Леслі знайшло багатьох прихильників, і навіть цілком серйозно обмірковували питання про відрядження експедиції всередину землі.

— От так масш, — посміхнувся Громеко, — і тут у нас трохи не було попередників!

Але експедиція не відбулася, бо авторитетні вчені того часу — Бюффон, Лейбніц, Кірхер — висміяли гіпотезу Леслі, назвавши її фантазією. Вони обстоювали вогненно-рідке ядро землі, одне спільне або з численними другорядними вогнищами, які називалися пірофілаціями. Наприкінці XVIII століття струнка гіпотеза Канта-Лапласа про утворення всієї нашої планетної системи з газоподібної розжареної туманності привернула до себе майже всіх і відсунула на задній план інші гіпотези.

Але Кормульс в 1816 році доводив, що земля всередині порожня і що кора її не товща від трьох сот англійських міль. Він гадав, що багатьох руйнувань поверхні, наприклад западину між Довером і Кале, не можна пояснити інакше.

Галлей, Франклін, Ліхтенберг і Кормульс старалися пояснити явища земного магнетизму і його вікові зміни з погляду існування гіпотетичної внутрішньої планети. Німецький професор Штейнгаузер в 1817 році вважав існування цієї планети, яку він називав Мінервою, майже безсумнівним. Він збудував глобус, усередині якого був укріплений короткий магніт у похиленому і ексцентричному положенні. Коли на поверхню глобуса ставили магнітну стрілку, вона набирала такого положення, тобто показувала таке схилення, яке спостерігається у відповідному місці земної кулі. На підставі цього здавалося безсумнівним, що схилення стрілки компаса на землі залежить від притягання якогось магнітного тіла, що є всередині землі. Але ж схилення стрілки, як відомо, не є сталим; воно зазнає добових, річних і вікових, найбільш значних, змін. Штейнгаузер зробив ряд обчислень, користуючись даними про вікові зміни схилення, яке можна було пояснити тільки повільним рухом внутрішньої планети. Виявилося, що ця планета рухається по круговій орбіті і має період обертання в чотириста сімдесят шість — чотириста вісімдесят років.

— Виники знову проекти експедиції всередину землі. Відставний піхотний капітан Сімменс, що жив У Сен-Луї в штаті Міссурі, в квітні 1918 року надрукував в газетах лист і розіслав його багатьом установам Америки та Європи, адресований «всьому світові», з девізом «Світ дає світло, щоб відкрити світ до безконечності».

Ось що він писав:

Земля всередині порожня і заселена. Вона містить ряд концентричних сфер одну в одній і має біля полюсів отвори, завширшки від 12 до 16°. Я готовий поручитися життям за справедливість цього і пропоную дослідити цю печеру, якщо громадськість допоможе мені в цій справі. Я приготував до друку трактат з приводу цього, в якому подаю докази зазначеных вище твердженсь, пояснюю різні явища і розгадую «золоту таємницю» доктора Дарвіна. Моя умова — патронат цього і нових світів. Я присягаю (заповідаю?) його моїх друзіні та й десятьом дітям. Я обираю доктора Мітчель, сера Деві та барона Олександра фон-Гумбольда своїми патронами. Мені потрібно тільки сто сміливих супутників, щоб виступити з Сибіру наприкінці літа з північними оленями санями по кризі Північного моря.

Я обіцяю, що ми знайдемо теплі і багаті землі, де сила корисних рослин і тварин, а може є її люди, як тільки ми пройдемо 82° північної широти. Наступої весни ми повернемося.

— Що ж, відбулася ця експедиція? — запитав Каштанов.

— На нещастя або, якщо хочете, на наше щастя вона не відбулася. Лист Сімменса звернув на себе увагу, і до редакцій газет і журналів, а також до вчених посыпалися запитання зацікавлених читачів. Пропозиція відважного капітана, який не боявся залишити після себе вдову і десять сиріт, обмірковували в пресі, але ні ста сміливих супутників, ні грошей на експедицію вона не зібрала. Вчені, обрані патронами, очевидно вважали бідного Сімменса просто мрійником або божевільним. Річ у тім, що багато хто був переконаний, що всередині землі є порожнina і є планета, але в існування отвору, через який можна було б проникнути всередину, не вірили.

— Наприклад, фізик Хладні у статті про середину землі, викликаній листом Сімменса і надрукованій в ученому журналі (*Annalen der Physik*, 62, 1819), зазначив, що отвір неможливий: якби такий коли небудь був, його неминуче заповнило б водою. Надто повільний рух планети, виявлений Штейнгаузером, Хладні пояснював тим, що він відбувається у дуже густому середовищі стисненого повітря, можливо під впливом притягання сонця і місяця. Він буде ще такі цікаві припущення, не ви-

даючи їх, звісно, за незаперечні: тому, що при сильному стисненні повітря виділюється тепло, а дуже нагріте тіло повинне світитися, то в центрі земної порожнини, де тиск з усіх боків найбільший, страшенно стиснене повітря повинне утворити масу, яка світить і гріє, щось ніби центральне сонце. Розміри останнього повинні залежати від границь стисливості повітря.

— Жителі внутрішньої поверхні землі, якщо такі існують, бачать це сонце завжди в зеніті, а навколо себе всю внутрішню поверхню, освітлену ним, що повинно становити дуже красиву панораму. Але про силу тяжіння ці жителі повинні мати зовсім інше уявлення, ніж ми, бо ця сила діє там інакше. Надзвичайно густе повітря повинно притискувати до внутрішньої поверхні, подібно до того, як картезіанський чортік у баночці з водою падає на дно під натискуванням пальця. Те, що в нас важке, там повинно здаватися легким, бо воно може проникати глибше в шари згущеного повітря; легкі ж предмети повинні притискуватися до поверхні. Тим то, якщо там є ріки і озера, вони можуть лежати тільки в якнайглибших долинах, а на висотах могли б бути тільки з ртуті. Якщо там є хмари, вони повинні складатися з найважчих речовин, наприклад із ртуті, із зернин золота та платини. І якщо ці метали мають там цінність, то їх не викопують з ґрунту, як у нас, а виловлюють з повітря.

Слухачі багато сміялися з міркувань Хладні про золоті і платинові хмари та про ртутні озера на вершинах гір.

— Ці припущення цілком правильні, — зазначив Труханов, — якщо взяти замкнену порожнину з дуже стисненим повітрям. Але продовжимо виклад далі. Гіпотези про внутрішню планету ще трималися деякий час. Берtran в тридцятих роках минулого століття теж гадав, що земна куля порожня, і в цій порожнині є магнітне ядро, яке переміщується під впливом комет від одного полюса землі до другого. Завдяки цьому переміщуються центр ваги землі і маса води морів, що заповнює позмінно то одну то другу півкулю. Цим він пояснював трансгресії і регресії моря, констатовані геологами протягом багатьох геологічних періодів.

— Пізніше гіпотезу про внутрішню планету поступово почали забувати, і багато десятиліть про неї не згадували.

— В XIX столітті найбільшу кількість прихильників мала гіпотеза про вогненно-рідке ядро землі, за вченням Канта-Лапласа. Її прихильники сперечалися тільки в питанні про те, яку товщину має тверда земна кора. Одні вважали достатньою кору в сорок-п'ятдесят кілометрів товщини, інші ж обчислювали її в сто кілометрів, а деято навіть від тисячі до семидесяти п'яті до двох тисяч двохсот двадцяти, тобто від однієї п'яті до однієї третини земного радіуса. Таку товсту кору вони вважали необхідною, щоб пояснити сучасну величину прецесії і нутації, тобто коливань осі обертання землі під впливом притягування сонця та місяця, та щоб пояснити, чому

вогненно-рідка маса ядра не знищує припливів і відпливів морів на поверхні землі. Але така товщина кори суперечить вулканічним і геотермічним явищам землі, як суперечить їм і гіпотеза, яка припускає, що земля являє собою зовсім остигле тверде тіло. Тим то, як коректив, прихильники товстої кори припускають, що серед неї ще збереглися окремі басейни розтопленої маси, які й є з вулканічними вогнищами. Але це довільне припущення довести важко, а погодити його з закономірним розподілом вулканів по землі ще важче.

— Тим то у другій половині XIX століття більше прихильників дісталася четверта гіпотеза, яка говорить, що земля має тверду нетовсту кору, тверде ядро і в проміжку між ними більш-менш товстий шар розтоплених порід, так званий олівіновий пояс.

Тверде ядро припускають на тій основі, що ближче до центра землі, в наслідок величезного тиску, що є там, всі тіла, не зважаючи на високу температуру, яка перевищує в багато разів їх точку топлення (при нормальному тискові), повинні бути в твердому стані.

Тому сонцем і місяцем може притягатися тільки порівняно нетовста розтоплена маса олівінового пояса, та й та, згідно з цією гіпотезою, являє собою густу в'язку речовину в наслідок величезного тиску. Земна кора складається з більш рідких порід, а в олівіновому поясі скучені більш важкі, багаті на олівін і залізо; в самому ядрі переважають найбільш важкі речовини, наприклад метали. Гадають, що залізні метеорити, які складаються переважно з нікелевого заліза, є уламки планетних ядер, а кам'яні метеорити, що складаються з олівіну та інших багатих на залізо мінералів з вкраєннями нікелевого заліза, дають нам поняття про склад речовини олівінового пояса.

— Ця гіпотеза і тепер ще має багатьох прихильників, але поруч з нею за першість бореться і інша, саме гіпотеза Цепріца, яка воскресила в новій формі вчення Леслі, Франкліна, Хладні, Штейнгаузера та інших учених кінця XVIII і початку XIX століття.

Ця гіпотеза виходить з того фізичного закону, що при високих температурах, які неминуче повинні існувати в надрах землі, всі тіла мають бути в газоподібному стані, не зважаючи на величезний тиск.

— Вам відомо, що існує так звана критична температура газів, при якій вони не стискаються і не переходят у рідину ні при якому тискові. Безумовно, що в центрі землі ця критична температура перевищена в багато разів. Тому саме ядро повинне складатися навіть з так званих одноатомних газів, які втратили вже свої характерні хемічні властивості, бо молекули їх уже розпалися на атоми під впливом високої температури. Це ядро оточене шаром газів у перегрітому надkritичному стані, свою чоргою оточеним шаром звичайних газів.

— Далі йде шар рідини, речовини в розтопленому стані, потім шар рідини густий, як лава або смела, і ще шар, передхідний від рідини до твердого тіла, в так званому скрито-пластичному стані, порівнюваний за консистенцією з шевською смолою.

— Нарешті, зверху знаходимо тверду кору. Всі перелічені шари, звісно, не відмежовані різко один від одного, а зв'язані поступовими переходами, в наслідок чого при рухові землі ці шари не можуть переміщатися один відносно другого, впливати на припливи або відпливи, на переміщення земної осі. Щодо товщини земної кори, то тут є незгода. Шведський геофізик Арреніус гадає, що газоподібне ядро займає 95% земного діаметра, вогненно-рідкі шари — 4%, а тверда кора тільки 1%, тобто мас близько шестидесяти чотирьох кілометрів товщини.

— Інші ж кору вважають далеко грубішою — у вісімдесят, сто і навіть тисячу кілометрів. Але більш тонка кора, шістдесят-сто кілометрів, не більше, краще узгоджується з явищами вулканізму, гороутворення, геотермічними і т. д.

— Ви бачите, що ця гіпотеза воскресила вчення Леслі й інших, правда без внутрішніх планет і зовнішніх отворів, виправдала навіть думку капітана Сімменса про концентричні сфери. Але про заселеність надр землі при температурі, яка розкладає навіть атоми газів, звичайно не могло бути й мови.

— А тим часом, вони заселені! — вигукнув Каштанов. — Адже ви, відряджаючи туди експедицію, передбачали цю заселеність?

— Цілком правильно, і тепер я переходжу до викладу своєї гіпотези, — відповів Труханов. — Я давно вже прихильник гіпотези Цепріца і провадив спостереження та обчислення для її дальнього розвитку й потвердження. Спостереження стосувалися визначення сили тяжіння, явищ геомагнетизму та поширення землетрусів.

— Як відомо, хвилі землетрусів розпросторюються не тільки по твердій земній корі, а й по прямому шляху через надра землі. Тим то, якщо трапиться землетрус у наших антиподів, то чутливі інструменти вловлять дві серії ударів — спершу ті, що йдуть найкоротшим шляхом земного діаметра, а потім вже ті, що йдуть по земній корі, тобто по периферії кулі. Швидкість проходження струсів залежить від густоти та однорідності середовища, і за цією швидкістю можна робити висновок про стан середовища.

— І ось цілий ряд спостережень на різних сейсмічних станціях землі і, особливо, в моїй обсерваторії на Мунку-Сардику, де я встановив нові, надзвичайно точні й чутливі інструменти на дні глибокої шахти, біля підніжжя гірського хребта, виявили факти, які не узгоджуються з гіпотезою Цепріца. Виявилось, що земне ядро повинне складатися не з страшенно згущених тиском газів, а, навпаки, з розріджених, трохи хіба

густіших за наше повітря, які займають близько трьох чвертей діаметра. Інакше кажучи, це газоподібне ядро повинне мати приблизно вісім тисяч кілометрів у діаметрі, а тому на рідкій тверді шари залишається не більш як дві тисячі чотириста кілометрів товщини з кожного боку. Мало того, серед газоподібного ядра доводилося припустити існування твердого або майже твердого тіла, тобто внутрішньої планети, діаметром не більш як п'ятсот кілометрів.

— Як ви могли визначити діаметр цього невидимого тіла? — зацікавився Боровий.

— Дуже просто. Це тіло було на шляху ударів тільки тих землетрусів, які траплялися прямо на антиподах моєї обсерваторії, саме в Тихому океані на схід від Нової Зеландії; якщо ж землетрус трапляється в самій Новій Зеландії або в Патагонії, то на прямому шляху його розпросторення твердого тіла не бувало. Цілий ряд спостережень дав змогу визначити максимальні розміри цього тіла, звісно з приблизою тільки точністю.

Отже, одержано результати, які не тільки не підтверджують гіпотези Цепріца, але взагалі більш узгоджені не з нею, а з гіпотезами старих учених. Тепер же виник сумнів — якщо всередині землі такий великий простір зайнятий не страшенно стисненими, а отже важкими газами, то як же пояснити велику середню густість землі, яка досягає, як відомо, 5,5? Тому, що густість порід, які переважають біля поверхні землі, тільки 2,5—3,5 і навіть менше, — якщо взяти до уваги великі маси води океану, густість якої дорівнює одиниці, — то для одержання середньої густості всієї землі 5,5, треба, щоб в напрямі до центра землі залягали тіла з густістю дедалі більшою, а біля самого центра навіть так і з густістю 10—11, тобто, приміром, срібла. Навіть тверде тіло біля центра діаметром у п'ятсот кілометрів, хай воно буде навіть поспіль із золота, не поповнить цієї нестачі.

— Я перевіряв всі свої обчислення, але не знайшов помилок. Зробив ряд визначень густості землі різними способами і не знайшов істотної різниці; величина 5,5 була близька до середньої з моїх даних. Тоді мені спало на думку: чи не применюємо ми густості самої кори, беручи її за 2,5 і менше? Хоч така є середня густість гірських порід, проте, при обчисlenнях не зважають на маси важких руд, які ми зустрічаємо так часто і добуваємо цілі гори заліза на Уралі, в Сибіру, в Північній Америці, Німеччині, Франції... Чи не так, Петро Іванович?

— Цілком правильно, — відповів Каштанов, — але ці скучення такі малі порівняно з площею земної кори, що їх навряд чи можна брати до уваги.

— Ваша правда, — продовжував Труханов, — вони самі собою надто малі, щоб могли позначитися на наслідках обчислень. Але чи не свідчать ці і всі інші металічні маси, які, на благо

людства, так часто бувають біля самої поверхні землі, що важкий шар, багатий на метали або навіть який поспіль складається з заліза, міді, срібла, золота і т. д., залягає зовсім не так глибоко, як гадають геологи. Коли б він залягав на сотні й тисячі кілометрів нижче олівінового пояса, то як могли породи, викидувані під час вибухів, як відомо, не з таких великих глибин, виносити так багато металів до самої поверхні?

— Далеко ймовірніше, на мою думку, що олівіновий пояс, а під ним пояс суцільних важких металів, залягає неглибоко, наприклад на глибині тільки 15—25 кілометрів. Візьмемо навіть 50—77 кілометрів, якщо хочете. При товщині кори, що оточує газоподібне ядро, в 2377 кілометрів на металічний шар припадає ще частка в 2300 кілометрів, бо радіус землі дорівнює 6377 кілометрам.

— Тепер зробимо деякі обчислення, сказав Труханов, підходячи до дошки, зробленої з лінолю. — Я гадаю, що в центрі міститься кулеподібне тверде тіло діаметром у 250 кілометрів, що складається з нікелевого заліза, густість якого можна взяти за 8, бо густість заліза 7,8, а нікелю 8,6. Чому я вважаю, що це тіло складається з нікелевого заліза, про це ви довідаєтесь пізніше. Обчислиммо об'єм A цього тіла за відомою формулою $\frac{4}{3} \pi R^3$ або $4,19 R^3$. А дорівнюватиме 8 183 594 кубічним кілометрам.

— Помножимо цю величину на густість 8 і матимемо масу цього тіла 65 468 752.

— Визначимо тепер об'єм внутрішньої порожнини землі B , беручи її радіус за 4000 кілометрів; B дорівнюватиме 268 160 000 000 кубічним кілометрам. Але тому, що частина порожнини зайнята твердим тілом, то від B треба відняти A , одержане вище. Дістанемо: $B - A$ дорівнює 268 151 816 406 кубічним кілометрам. Густість чистого повітря, як відомо, дорівнює 0,0013 при температурі 0° , тискові 760 міліметрів під широтою 45° . Припустимо, що у внутрішній порожнині воно трохи густіше, і візьмемо величину 0,002. Помножимо на цю величину обчислений об'єм $B - A$ і одержимо 536 303 633 для маси цієї порожнини.

— Об'єм нашої землі, як відомо, дорівнює 1 084 872 000 000 кубічним кілометрам. Від цього об'єму треба відняти об'єм внутрішньої порожнини, звичайно разом з твердим тілом, щоб мати об'єм кори $V - B$; він становитиме 816 712 000 000 кубічних кілометрів. Беремо, що легка поверхнева частина кори разом з водою океанів має тільки 77 кілометрів завтовшки, а решта 2300 кілометрів являють собою важку металічну кору, що складається, головним чином, із заліза. Якщо середню густість легкого шару кори візьмемо тільки за 2,0, то при густості заліза 7,8 ми маємо цілковиту підставу взяти середню густість цієї кори за 7,3. Помножимо на цю величину одержа-

ний об'єм $V - B$; знаходимо 5 961 997 600 000 для маси всієї кори.

— Тепер додамо одну до одної одержані величини наших мас: $A + (B - A) + (V - B)$ і дістанемо: 5 962 599 371 385. Якщо ми поділимо цю величину на відомий нам об'єм землі, то ми матимемо середню густість останньої. Вона становить 5,496, тобто майже дорівнює 5,5 виведеної різними вченими різними способами.

Якщо ми додамо до товщини кори коштом внутрішньої порожнини 1—2 кілометри або візьмемо середню густість кори не 7,3, а приблизно 7,32, то цього буде цілком досить, щоб мати погрібну величину 5,5.

— Отже, — продовжував Труханов, — ви бачите, що більша середня густість землі зовсім не потребує, щоб земля була суцільним важким тілом з масами срібла, свинцю тощо в центрі, або ж тілом, ядро якого складається із страшенно стиснених, а отже важких газів. Всередині землі може бути порожнина дуже солідних розмірів, наповнена повітрям майже такої ж густості, як її земній поверхні. Ви бачили, що величина маси центрального твердого тіла невеликих розмірів у загальній сумі відограє мізерну роль. Якщо ми візьмемо діаметр цього тіла замість 250 кілометрів тільки 125, або, навпаки, 500 кілометрів, то загальний результат обчислень майже не зміниться.

— Він залежить, головним чином, від товщини твердої кори та її великої густоти.

— Міркуємо далі. Якщо всередині землі є не дуже стиснені гази, а щось ніби повітря, то цілком буде правдоподібним припустити отвір, що ним ця порожнина сполучається з земною поверхнею. Як же цей отвір утворився? Не можна припустити, що він існував споконвіку, бо на перших порах порожнина повинна була бути заповнена стисненими і страшенно нагрітими газами, згідно з гіпотезою Цепріца, бо інакше ми не можемо собі уявити утворення землі з первісної туманності.

— Припустити, що гази сами колись прорвали кору і вирвалися в світовий простір, теж не можна. В такому разі не було б центрального твердого тіла, на існування якого показують сейсмічні спостереження.

— Доводиться вдатися до інших припущення. Ви, звісно, знаєте, що на нашу землю з світового простору попадають метеорити різноманітної величини. Припустімо, що колись на землю впав величезний метеорит діаметром 250 кілометрів, тобто ціла маленька планета, в поперечнику менше від місяця в 13 з чимось разів, а за об'ємом навіть у 2200 разів. Такий метеорит повинен був пробити земну кору і пройти всередину землі, подібно до артилерійського снаряда, що пробиває стіну, яка в кілька разів товща від його довжини. Гази внутрішньої порожнини вирвалися через пробійну назовні, а метеорит залишився всередині. Він розжарився вже в межах нашої атмо-

сфери, а опір кори при страшенному вдарі ще підніс його температуру; на додаток до всього він потрапив у сферу розжарених газів, де перебував певний час, поки вони не вийшли всі назовні. Природно, що він перетворився на самосвітне тіло, яке, можливо, тепер уже набагато зменшилося в об'ємі в наслідок горіння. Можна собі уявити, яка це була катастрофа на землі — падіння такого метеорита і потім вихід газів. Наслідком цього могло бути переміщення осі обертання землі, що цілком збігається з даними геології, потім, можливо, зміна похилу екліптики і швидкості обертання землі навколо сонця і навколо своєї осі.

— Але метеорити, що падають на землю, бувають невеликого розміру, на якийсь десяток сантиметрів, рідко метр у діаметрі, — зазначив Боровий. — Чи маємо ми підставу гадати, що бувають дуже великі, надто такий велетенський, на 250 кілометрів? Чи не надто це сміливе припущення?

— Звісно сміливе. Але відносно розмірів метеоритів ви помиляєтесь, Іване Андрійовичу, — відповів Труханов. — У Північній Америці, недалеко від глибокої долини Дьябло в штаті Аризона відома кругла улоговина діаметром в 1200 метрів і завглибшки 180 метрів, врізана в горизонтальні пласти і оточена валом із уламків завбільшки з добрий будинок. Деякі брили вагою до 150 — 300 кілограмів відкинуті на віддалі 1—5 кілометрів. Чи не так, Петро Івановичу?

— Ви говорите про Метеорний кратер, Миколо Інокентівичу? Він справді є геологічною загадкою, — сказав Каштанов.

— Якої ще зовсім не з'ясували. Цю величезну западину вважали кратером вибуху, але вулканічного матеріалу ніде не знайшли. Зате знайшли навколо кратера силу метеоритів, від крихітних до сотень кілограмів завважки. Мали на думці, що головна маса заглибилася в породу на дні западини, але свердловини показали, що на глибині 240—270 метрів залягають нормальні породи, вище — перегоплені, пемзовидні, а до глибини 180 метрів породи, що містять у собі багато грудочок никелевого заліза.

— Дивно! Як же утворилася ця вибійна? — запитав Боровий.

— Гадають, що тут упав цілий рій метеоритів, один з яких мав близько 150 метрів у діаметрі. Вибійна утворена потоком розжареного повітря, що рухалося спереду рою і розсіялося при зустрічі з земною поверхнею з силою страшного вибуху, розкидаючи пласти в усі сторони.

— А куди ж подівся великий метеорит?

— В цьому і полягає загадка. Він міг розсипатися на грудки; але гадають, що він відскочив, наче велетенський м'яч, і впав у Тихий океан. У всякому разі утворення цієї величезної вибійни з'язане з падінням метеорита або цілого рою метеоритів. І тому мое припущення не є неможливим, що один раз

у довгій історії землі трапилася зустріч землі з величезним метеоритом. А при відповідних розмірах цього гостя із всесвіту і вибійна могла пройти через усю тверду кору. Ви уявляєте собі силу удару ядра на 250 кілометрів у діаметрі, що мчить з швидкістю кількох сот кілометрів за секунду!

— Нічогісінко собі катастрофа!

— Все це були мої припущення, які і змусили мене відрядити експедицію для їх перевірки, передусім для розшуку отвору, пробитого метеоритом. Я не думав, що в цей отвір можна буде проникнути. Ви близькуче розв'язали завдання, і тепер мою гіпотезу можна вважати теорією.

— Ale скажіть, будь ласка, Миколо Інокентієвичу, — чому ви відрядили експедицію в Північне полярне море? Чому ви думали, що метеорит упав саме там?

— Ви надто високої думки про мої здібності, — посміхнувся Труханов, — а відповідь напочуд проста. Поверхня всіх п'ятьох материків тепер уже так досліджена, що отвору діаметром у 250—300 кілометрів не могли не помітити мандрівники. Коли б він існував у заселених країнах, ми давно б знали про нього, навіть коли він був би денебудь в пустині Гобі чи в Тібеті. Єдині значні невідомі площини, де ніколи не ступала нога людини, збереглися тільки в обох полярних краях. Отже, тільки там і можна було шукати отвір. Я вибрав спершу Арктичний край і ту саме його частину, де за всіма даними, про які я вам діловіддав під час нашого першого знайомства в Москві, можна було передбачати існування досить великої землі. От і все. Коли б ви не знайшли отвору, а виявили тільки звичайну полярну землю, — я б негайно спорядив експедицію до Антарктики, де простір для шукань далеко більший, бо там більший материк. І відряджав би одну експедицію за одною, поки не була б досліджена вся площа.

— Ale метеорит міг упасти в море, — зазначив Каштанов, — площа морів на землі далеко більша від площи суші.

— Коли б він упав у море і пробив отвір на дні його, то після виходу газів вода ринула б у внутрішню порожнину, заповнена б її і виправдалася б стара гіпотеза Удварда. Ale це перечило моїм сейсмічним спостереженням, які показали, що всередині землі не вода, а газ. Отже, метеорит упав на сушу або в мілке озеро, в якому з уламків кори, нагромаджених навколо пробоїни, утворив великий острів, що не дав воді ринути в пробоїну.

— Коли ж могло статися падіння? — поцікавився Макшеєв. — Чи можна визначити час?

— Завдяки вашій праці це цілком можливо. Ви зустріли у внутрішній порожнині, як найстародавніших представників життя, юрську фауну і флору. Тому можна думати, що метеорит упав на землю до юрського періоду, наприклад у тріасовий час.

В юрський період, як показали дослідження геологів, у полярних краях клімат був теплий, субтропічний.

— Чому це так було, ще не з'ясовано; можливо в наслідок падіння метеорита перемістилася вісь обертання землі, і Льодовитий океан опинився далеко від тропіків. Так чи інакше, але саме через отвір, пробитий метеоритом, юрська флора і фауна поступово поширилася по внутрішній порожнині.

— Ви виявили, що клімат цієї порожнини, в частині її, більшій до отвору, є в певній залежності від клімату земної поверхні, бо всередину проникають холодні вітри, тумани й хмари. Природно, що коли навколо отвору юрське життя поступилося місцем крейдяному, останнє поширилося і у внутрішній порожнині, відтискуючи представників юрської флори і фауни далі на півден, де клімат не погіршав.

— У третичний період стався аналогічний процес, і крейдяне життя своєю чергою було відтиснене на півден, залишивши в розпорядженні юрського тільки вузьку смужку на обох берегах моря Ящерів.

— Нарешті, на початку післятретичного періоду через отвір поширилися всередину представники флори і фауни холодного нося — мамут, довгожерстий носорог, північний олень тощо і разом з ними первісна людина, що з'явилася в цей час на поверхні землі. Ці нові кліматичні умови відтиснули третичне життя внутрішньої порожнини далі на півден. Потім почалося велике зледеніння північної півкулі, при полярні землі вкрилися снігом та льодом, що відтиснули життя і на земній поверхні далеко на півден. Будьяке сполучення з внутрішньою порожнину припинилося, льоди проникли в неї і відтиснули мамутів у тундру на деяку віддалю. По закінченні великого зледеніння при полярні краї не звільнілися від снігу та льоду, і льодова пустиня, що оточує отвір на сотні кілометрів, як і раніше становить непереборну перешкоду для тварин і рослин.

— Поки Земля Нансена скута льодами, внутрішня порожнina гарантована від проникнення в неї представників сучасної флори і фауни з земної поверхні. І тільки людина ХХ століття у вашому лиці відважно переборола цю перешкоду і проникла в таємничу країну, де прекрасно збереглися, завдяки сталому кліматові і життєвим умовам, представники флори і фауни, які давно зникли на землі. Ви відкрили цей палеонтологічний музей, про існування якого я не міг навіть гадати.

— Ви прекрасно обмалювали заселення внутрішньої поверхні, — зазначив Каштанов, — хоч палеонтологи можливо знайдуть і спірні пункти у ваших припущеннях. Ale я хотів би ще запитати, куди ж зникли уламки земної кори від утворення пробоїни?

— Я гадаю, що дрібніші були викинуті назад газами, які вирвалися з надр, а більші могли почасти стопитися разом

з метеоритом у світне тіло Плутона, почасти могли впасти на внутрішню поверхню і утворити там горби і цілі плоскогір'я.

— Можливо ті великі горби з олівінової породи, багатої на залізо, які ви відкрили на берегах ріки Макшеєва в її середній течії, являють собою такі уламки. Можливо і все плато чорної пустині на південному березі моря Ящерів складається з подібного величезного уламка, — все це потребує дальнього вивчення.

— А вулкани, згаслі й діючі, що іх ми знайшли на цьому плато, — як поясните ви їх існування?

— Мені здається це неважко. За гіпотезою Цепріца, поверх шарів або поясів, що складаються з газів, ішов шар вогненно-рідкий. Після утворення пробоїни, коли гази ринули в неї і тиск усередині землі почав різко зменшуватися, частина цього шару повинна буда перетворитися на пару і гази, а решта являла собою кип'яче вогненне море. Пара і гази поступово вийшли через отвір, температура і тиск у внутрішній порожнині дедалі зменшувалася, і лавове море почало вкриватися твердою корою. Спершу ця кора була тонка і слаба, часто розривалася під тиском газів і пари, які й далі виділялися з розтопленої маси. Але поступово вона зміцніла, прориви траплялися чимраз рідше, як на поверхні землі в перший період її життя. Вулкани показують тільки, що на певній глибині під цією корою збереглися ще басейни з вогненно-рідкою лавою, яка й проривається назовні, як на земній поверхні, з тою різницею, що викидувані продукти — поспіль дуже важкі, переповнені залізом породи, яких ми на землі не знаємо.

— Але ж коли внутрішня поверхня являла собою спершу вогненне море, як ви сказали, — зазначив Макшеєв, — то уламки кори, що впали в нього, повинні були потонути в ньому або розтопитися.

— Це не обов'язково, — заступився Каштанов. — Дрібні уламки, звісно, розтопилися зовсім, але великі, — адже вони могли досягти кількох кілометрів у діаметрі — завдяки своїм розмірам розтопилися тільки частини. Щодо їх занурення у глибину вогненного моря, то це залежало від їх питомої ваги. Якщо вони були легші від розтопленої маси, — а це цілком можливо для частини уламків, — то вони плавали на її поверхні, наче криги в морі, і, як крижини, розставали з країв і знизу.

— Я не обстоюю своєї думки, — сказав Труханов, — це було перше припущення, яке спало мені на думку під час вашого запитання. Все це вимагає дальнього дослідження. Ми знаємо тепер тільки вузьку смужку Плутонії понад рікою Макшеєва і по берегах моря Ящерів, а що являє собою ця величезна країна в обидві сторони від ріки? Чи далеко йде чорна пустиня на південь? Що лежить за цією пустинею? Чи немає там знову оаз життя?

— Мені здається, що немає, — зазначив Папочкін, — і ось чому. Вологу, без якої не може бути життя, приносять вітри, що дмуть з півночі, з отвору. Ця волога — продукт, головним чином, земної поверхні. Як ми переконалися, дощі не поширяються далі за південний берег моря Ящерів. Вітри залишають усю свою вологу на цій порівняно невеликій віддалі від отвору, а за морем, на всьому дальному просторі внутрішньої поверхні залягає безводна й неродюча пустиня застиглої лави. Я думаю навіть, що з самого початку юрське життя поширювалося на дуже близьку віддалі від отвору, і тільки поступово, в міру того, як кількість вологи у вигляді річик і озер збільшилася завдяки постійному припливові її через отвір, це життя посувалося чимраз далі на південь. Можливо і море Ящерів утворилося порівняно недавно, і тому вода його не така солона, як вода океану.

— Ну, з цим не можна погодитися, — сказав Каштанов. — Коли б це море утворилося недавно, в ньому не могли б жити представники юрської фауни, як от риби, іхтіозаври та плезіозаври. Ні риби, ні іхтіозаври не могли переселитися з земної поверхні всередину по сухому, як от мурахи, або повітрям, подібно до птеродактилів. З цього виходить, що в пробоїні все таки проникло море, хоч би на невеликий час, і вузькою протокою.

— Але дозвольте! — вигукнув Папочкін. — Як могло море пройти слідом за метеоритом усередину? Воно зустріло б розжарені гази й вогненну поверхню і з усіх заврів та риб вийшла б тільки величезна юшка, а не потомство.

Усі розсміялися, але Каштанов відмовив:

— Ви робите надто поквапно висновки з моїх слів, Семене Семеновичу. Я ж не говорив, що море проникло слідом за метеоритом. Метеорит упав, як гадає Микола Інокентієвич, у тріасовий період, а фауна моря юрська. Отже, ми маємо достатній проміжок у часі для виходу газів і охолодження внутрішньої порожнини. Може метеорит упав навіть раніше, в кінці палеозоя. І немає нічого неможливого в тому, що в юрський час, у наслідок розмиву частини берега того великого острова чи материка, на якому була пробоїна, море проникло у внутрішню порожнину, але не надовго, інакше воно б усю її затопило. Можливо в іншій частині Плутонії море Ящерів тягнеться значно далі на північ, показуючи той шлях, яким морська фауна переселилася усередину.

— От бачите скільки запитань, надзвичайно цікавих і важливих, виникає одразу ж, коли ми починаємо міркувати про природу Плутонії, — сказав Труханов. — І кожний з нас може намітити їх цілий ряд за своєю спеціальністю. А кінець-кінцем — треба відрядити другу експедицію для дальнього дослідження Плутонії. Чи не так?

ЕПІЛОГ

Настав і минув травень, але він не приніс ще довговічі-куваної весни. Хоч сонце вже не зникало з горизонту, тільки трохи спускаючись на півночі і піднімаючись на півдні, але гріло воно слабко, і сніг розтавав тільки на південному боці корпуса судна та на крутых берегових скелях. Крім того, сонячні дні часто змінювалися хмарними; здіймався вітер, крутив сніг, часто розгулювалася справжня пурга і, здавалося, поверталася зима. Цей свіжий сніг постійно затримував розтанення старого, який вже осів і готовий був перетворитися на воду при перших же достатньо теплих днях. Вони настали тільки в першій половині червня і принесли, нарешті, ждану весну.

З скель стікали численні струмки, на маленькіх, звільнених від снігу площинках з'явилася крихітні квіти, що розпускалися перед очима. В калюжках, зігрітих сонцем, ворушилися якісь водяні комахи, що невідомо звідки взялися. Але море, міцно скуте кригою, ще дрімало. Проте, в тихі дні з вершечка щогли можна було бачити далеко на півдні темну смугу води.

— В цьому році весна тут запізнилася! — зазначив якось Нордстрем мандрівникам, які зібралися на палубі. Ім через воду, що вкривала майже скрізь кригу, тепер доводилося більшу частину дня перебувати на судні.

— Так, торік ми в цей час уже підплівали до берега цієї землі.

— Бо сильні вітри розхвилювали море і розбили кригу. А тепер ось уже десять днів, як зовсім тихо або повіває тільки легенький південний вітерець.

— Чи недоведеться зимувати вдруге, якщо крига не рушить, — поцікавився Папочкін, якому ставало нудно.

— Ну, ні! В липні, найпізніше в серпні море звільниться, навіть коли вітрів не буде.

— В липні або в серпні! — вигукнули Громеко і Макшев. — Половину літа просидимо ще тут?

— Так, у полярних плаваннях на це треба зважати. В погані роки тут тільки один або півтора місяці залишається для навігації; в гарні — два-три місяці.

Терпіння людей «Полярної Зірки» справді зазнало довгих спроб. Червень був тихий, але в другій половині хмарний і холодний. Вночі підмерзalo, іноді йшов сніг, і таких днів здавалося, що літо вже минуло. Нарешті, на початку липня налетіла зі сходу буря. Вона хоч і засипала все снігом, але розлямала кригу, і судно, давно вже обколене, готове до плавання, попрощалося салютом з Землею Нансена й попрямувало на південь.

Але погода й далі стояла хмарна і вогка, часто йшов дощ або сніг; іноді тумани примушували стояти цілісінські години.

Тільки на початку серпня «Полярна зірка» вирвалася з полону і повним ходом пішла Берінговою протокою. Всі вільно зітхнули. Залишалося два-три тижні плавання до Владивостока.

В половині серпня пливли на широті гирла річки Камчатки; віддалеки добре було видно береги півострова, конуси вулканів і димлячу Ключевську сопку. День був напрочуд тихий і ясний, і бурхливе Берінгове море розгорталося, немов дзеркало, до горизонту. Крізь прозоре осіннє повітря на івденному сході ледве виднілися вершини острова Берінга, найближчого з групи Командорських. З цього боку на повний хід ішло велике судно, яке ніби прямувало на Нижньо-Камчатськ.

— Мабуть російський крейсер, що вартус в цих водах, — відповів Макшев на запитання товаришів, які зібралися на палубі.

Море було спокійне, плавання віdbувалося успішно і всі вони були в чудовому настрої.

— Кого ж тут вартувати? — поцікавився Каштанов.

— Хижаків — американців та японців. Командорські острови відомі, як краще, коли не єдине в світі лежище цінного морського котика, кількість якого через нещадне винищенння почала швидко зменшуватися. Тим то наш уряд дозволяє бити котика тільки в певний час року і з різними обмеженнями щодо самиць та молодняка. Але ненажерливі промисловці намагаються знахтувати заборону. Тому острови часто відвідуються суднами військового флоту, які мають право зупиняти підозрілі судна, що плавають у цих водах.

— Чого доброго, вони й нас оглянуть! — вигукнув Труханов. — Крейсер іде прямо на нас.

Справді, крейсер, велике на три щогли судно, йшов повним ходом навпереди «Полярної зірці». На ньому вже можна було розпізнати блискучі жерла гармат, групу людей на капітанському мостику. І раптом із однієї з гармат вихопився клуб диму, пролунав гуркіт пострілу і одночасно на щоглі звився сигнал: «Зупиніться, а то стрілятиму».

«Полярна зірка» слухняно застопорила машину. За морськими правилами капітана, помітивши крейсер, зараз же наказав підняти російський прапор. Але крейсер цього не зробив.

Пасажири скучилися біля борта, розглядаючи красиве судно, яке швидко наблизжалося.

— Що таке? Це не російський крейсер, він зветься «Фердінанд» і назва зроблена латинськими літерами! — вигукнув Нордстрем, який спостерігав у зірну трубу.

— Яке ж право він має зупиняти російське судно в російських водах? — здивувався Каштанов.

— Якої національності цей «Фердінанд»? Німецький очевидно?

— Зараз довідаємося! — відповів Нордстрем, проглядаючи кишенський морський календар.

— Знайшов! «Фердінанд» — крейсер австро-угорського військового флоту, збудований у 1909 році, ось така його водотонажність, десять гармат ось такого калібр у і т. д., 250 чоловіка команди, швидкість ходу тощо.

В цей час крейсер зовсім наблизився, сповільнив хід і зупинився за кабельтов від «Полярної зірки»; з нього зараз же спустили шлюпку, і можна було бачити, як чоловіка дванадцять матросів, озброєних рушницями, і два офіцери зійшли трапом. Шлюпка йшла до «Полярної зірки», пасажири якої, капітац і вся команда скучилися біля борта, нічогісінько не розуміючи. Але для прийняття непроханих гостей довелося, хоч-не-хоч, спустити трап.

На палубу зійшли два офіцери і десять матросів.

— Це руський судно? — запитав старший із гостей, підносячи праву руку до козирка кашкета.

— Російське. Яхта «Полярна зірка», приватна власність.— відповів Труханов.

— Ви сам капітан?

— Ні, я власник судна. Капітан і команда норвежці.

— Норвезькі піддані? Зо-оо? А навіщо на руський судно норвезькі команда? Торговельний судно чи китобій?

— Ні те, ні друге. «Полярна зірка» везе наукову експедицію із плавання по Льодовитому океану. Але я хотів би знати, на якій підставі ви зупиняєте російське судно в російських водах і починаєте нас допитувати?

— На підставі військово-морських прав і воєнний стан.

— Що таке? Який воєнний стан? В чому річ? — посипалися запитання надзвичайно збентежених пасажирів.

Офіцер посміхнувся.

— Ви нічого не знайт? Ви давно плавайте на Льодовитий океан?

— З весни минулого року.

— Disse Ryssen sind wie vom Himmel gefallen (ці росіянини ніби з неба впали!), — звернувся австрієць до свого товариша, який, очевидно, погано розумів російську мову, а тепер теж посміхнувся і відповів:

— Sie wissen gar nichts vom Kriege (вони нічого не знають про війну)?

Потім старший продовжував:

— Так я вам оголошуйт, що Австро-Угорська імперія і Німецька імперія вже цілий рік ведуть війну з Росією, і ми, крейсер імператорські флот «Фердінанд», будемо взяти ваш судно, як воєнний приз. Розумійт?

— Але моя яхта не військове судно, а наукове, мирне. Приватних суден не конфіснують.

— Мирний судно? А це що таке? — австрієць показав на маленьку гармату на носі, що служила для салютів і сигналів. — Це гармат!

Труханов тільки посміхнувся.

— Всякий мирний судно, — продовжував австрієць, — можна озброювати, привозити десант, військовий вантаж, воєнний пошта. Мирний судно треба забирати, нішого не поробляйт!

— Чи не можна мені перебалакати з командиром крейсера?

— А ви німецьку мову говорить, розумійт?

— Ні, я говорю французькою і англійською.

— Корово! Поїдем крейсер.

Офіцер сказав щось напівголосно своєму товаришеві і потім зійшов з Трухановим у шлюпку, яка помчала до крейсера. Другий офіцер і озброєні матроси залишилися на «Полярній зірці».

Каштанов, який добре говорив німецькою мовою, почав розмовляти з офіцером, що охоче відповів на запитання і познайомив пасажирів з головними подіями, які призвели в липні 1914 року до європейської війни. Деякі норвежці зав'язали розмову з матросами крейсера, і непомітно минув час до повернення Труханова. Останній прибув з двома офіцерами і ще кількома незброєнimi матросами.

— Нам треба буде вистіти на берег Камчатки, — сказав він. — Ходімо в каюти складатися, поки «Полярну зірку» поведуть під конвоєм до берега. Її конфіснують безумовно з усім вантажем.

В каюті без австрійців, які залишилися порядкувати на палубі, Труханов розповів таке:

— Командир крейсера сказав мені те саме, що й цей офіцер. Спершу він, порадившися з своїми помічниками, хотів висадити норвежців, а нас забрати як полонених. Адже я прекрасно говорю і розумію німецьку мову, — пояснив Труханов. — Але навмисне приховав це, щоб довідатися, про що вони говоритимуть між собою з приводу своїх намірів. І ось я дізнався, що в них мало харчів, і вони розраховують поживитися нашими запасами. Тому зайві роти, як от полонені, ім не потрібні. Хоч один з помічників наполягав, що вони повинні забрати з собою принаймні всіх, хто молодший від 45 років, як військовозобов'язаних, тобто всіх, крім мене, але командир заспокоїв його тим, що поки ми дістанемося із Камчатки до Москви, війна напевні буде закінчена розгромом Росії і Франції.

— Схоже на те, — зазначив Каштанов, — ми узнали, що німці вже недалеко від Парижа, а Варшаву ось-ось віддадуть.

— Отже, — продовжував Труханов, — вони вирішили висадити всіх, але дозволяють взяти з собою тільки необхідний одяг, трохи харчів і належні кожному гроші, але не експедиційну касу. Вона і все інше належить конфіскації.

— Як, і всі колекції, всі результати експедиції? — вигукнув Папочкін з обуренням.

— Так, все безумовно! Щоденники ми, звісно, поховаємо по кишенях, але фотографії, черепи, шкіри, гербарії і ін. дове-

деться залишити. Вони обіцяють, що все це цілим приставлять до Відня і віддадуть нам по закінченні війни.

— Якщо по дорозі туди іх не пустить на дно французький або російській підводний човен чи міна! — з обуренням сказав Боровий.

— Це цілком можливо! — продовжував Труханов, — тим більше, що у війну встряла Англія...

— Одне слово, експедицію пограбовано до нитки, як тоді, коли нас обібрали мурахи, — сумно посміхнувся Макшеев.

— Є деяка можливість повернути наше майно, — сказав Труханов. — З іх натяків я догадався, що в них десь поблизу є база, більш за все на Командорських островах, звідки йшов до нас крейсер. Вони відведуть туди «Полярну Зірку». Прибувши до Владивостока, ми повідомимо це нашим військовим суднам і базу застукають.

— Ну, коли ж то ми доберемося туди!

— В усякому разі це єдина надія, а тепер давайте складатися.

Всі розійшлися по каютах. «Полярна Зірка» йшла вже на повний хід до Камчатки під конвоєм крейсера, тримаючи курс на Усть-Камчатськ, єдине жило місце на північ від Петропавловська на березі моря. Незабаром засмучені пасажири зібралися з своїми чемоданами та клуніками на палубі, де австрійці побіжно оглянули багаж, але не рилися в ньому і не лазили по кишениях. Тому Макшеев уник небезпеки позбутися свого золота, яке він пересипав у широкий шкіряний пояс шукачів золота, що являв собою довгий і вузький мішечок. Навантаживши на себе цілий пуд, інженер став дуже неповоріткий. Але ковбаса, начинена золотом, що нею він підперезався, була скована під кухлянкою, і австрійці не звернули уваги на незgrabність її носія. Колекція і все експедиційне майно, давно запаковані в ящики для перевозу залізницею, були здані австрійцям за описом. Про те ж, де справді була експедиція, Ім, звичайно, не сказали.

— Ми побували в Чукотській землі, зимували на острові Врангеля, — сказав Труханов офіцерові, що приймав майно. Той співчутливо захистав головою й сказав:

— Мій батько біль у полярній експедиція, земля Франц-Йосиф, австрійський корвет Тегетгоф, ви, звісно, читаль?

— Ну, ясно! — посміхнувся Труханов.

Надвечір обидва судна зупинилися біля довгої коси в гирлі річки Камчатки, за якою розташувався невеликий рибальський виселок. Швидко зсадили пасажирів, норвежців та знесли їх багаж на три шлюпки і відвезли на берег. Іголкін і Нордстрем негайно попрямували до виселку роздобувати засоби пересування. Решта стояла на березі і з сумом дивилася, як підняли на борт шлюпки і як обидва судна повернулися і на повний хід пішли в море. Вже смерком, спершу ніж прийшли з виселку

люди з конем, єдиним у виселку, судна зникли у вечірній ймлі.

Нашим мандрівникам довелося прожити в Усть-Камчатську цілих десять днів, бо не було засобів пересування. Малочисельна людність по річці Камчатці посилено рибалила, бо саме почався осінній хід риби. Тому залишати лов, що дас людям і собакам прокорм на всю зиму, і везти численну компанію в батах (видовбаних човнах) проти води, ніхто, звісно, не мав нічого бажання. Тільки Іголкін, який поспішав до дружини в Петропавловськ, взвізши з собою Генерала, поїхав цим шляхом і повіз лист до губернатора. В цьому листі Труханов повідомляв про конфіскацію «Полярної Зірки», про ворожу базу на Командорських островах і просив допомоги.

Наприкінці серпня японська рибальська шхуна зайдла в Усть-Камчатськ і погодилася приставити, за великі гроші, всіх висаджених у Японію. Щоб очистити місце для пасажирів, Ім довелося залишити частину свого рибного вантажу.

Ця подорож, що тривала три тижні, була далеко не з приємних. Одні розмістилися на палубі, інші в трюмі між бочками з рибою. Харчувалися по-японському — рибою, рисом і часом. Мучила велика качка, тумани, дощі й хуртовини. Біля Курильських островів трохи не зазнали аварії на рифах під час бурі; в затоці Терпіння японці хотіли всіх висадити під приводом, що японський Сахалін — та ж Японія, і погодилися везти далі тільки за додаткову плату.

У Вакканай, на північному краї Хоккайдо, північного з японських островів, змучені пасажири сами залишили шхуну, бо далі, до порту Хакодате, можна було їхати залізницею, швидше зручніше.

Із Хакодате — на південному краї острова і майже на широті Владивостока — сполучення з останнім було досить часте і правильне. Після ряду допитів і формальностей, викликаних тим, що і Японія встряла у війну на стороні Антанти, поштовий пароплав швидко приставив всю компанію до Владивостока.

Велике було здивування мандрівників, коли вони, під'їхдаючи до пристані, помітили серед суден на рейді «Полярну Зірку», на палубі якої манячив вартовий. Швидко довідалися, що губернатор Камчатки, одержавши лист Труханова, але не маючи суден достатньої величини для нападу на австрійський крейсер, телеграфував у Владивосток. Посланий звідти швидкохідний крейсер знайшов на Командорських островах «Полярну Зірку», але австріець, мавши спостережені пости на висотах, устиг завчасно зникнути.

Командир порту, який дав ці відомості, тут же розчарував наших мандрівників, які сподівалися, що їх колекції повернулися. «Полярну Зірку» австрійці обібрали до нитки. Вони забрали колекції, опорядження, харчі, навіть меблі з кают та цінні частини машини, і тому судно довелося тягнути на

буксири. Без доброго ремонту воно не могло вже плавати, і Труханбу довелося погодитися з пропозицією морського відомства віддати його на час війни для сигнальної служби.

Пригнічені мандрівники сіли в сибірський експрес і поїхали на батьківщину. Обміркувавши становище, яке створилося, вони вирішили, що до закінчення війни, на близькість якого все ще сподівалися, і до повернення колекцій та фотографій про експедицію в Плутонію треба мовчати. Чим вони могли довести, крім своїх слів, що Плутонія з її чудесами існує, та що в ній можна проникнути? Всяка розсудлива людина визнала б їх доповідь від початку до кінця фантазією, а доповідачів — брехунами або божевільними.

Але війна затягнулася, за нею настала революція та інші події... Минуло десять років, учасники експедиції розвіялися; одні були забиті на фронтах, другі померли. Колекція і документи невідомо де перебувають. Труханов, який знову приїхав до своєї обсерваторії на Мунку-Сардику і живе там самітником, уже втратив надію, що вони колись повернуться.

Випадково до рук автора потрапив щоденник та малюнки одного з померлих учасників експедиції. За цими матеріалами і складена ця книга у формі фантастичного роману для допитливого юнацтва. Можливо хтонебудь із вас, молоді читачі, змужнівші, наважиться поїхати на розшуки входу до чудесної Плутонії серед полярних льодів? А інших, можливо, зацікавить вивчення останків зниклої фауни і флори минулих періодів життя нашої землі: